Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

X HADERSLEV STIFT

UDGIVET AF
A PONTOPPIDAN THYSSEN

Hefte 6 Åbenrå Provsti
B De vestlige Sogne

G Peters-Lehm, JWO og HP: Hellevad-Egvad sogne 432 – JWO og HP: Bedsted sogn 443 – Johs F V Nielsen og HP: Rise sogn 450 – JWO og HP: Hjordkær sogn 462 – Bjolderup sogn 470 – Uge sogn 481 – Kliplev sogn 488 – Kværs sogn 495 – Holbøl sogn 501 – JWO og HP suppleret af Aage Poulsen: Bov sogn 508.

ÅRHUS 1980

De vigtigste forkortelser

årb = årbog
adj = adjunkt
adj min = adjunctus ministerii (hjælpepræst)
afd = afdeling
afh = afhandling
alt = altergæster
arb = arbejde(re)
best = bestyrelse
bm = bestyrelsesmedlem
bibl = bibliotek(er)
Biolex = P Engelstoft: Dansk biografisk Leksikon
bygn = bygninger
c = cand (theol)
C = Kirkeligt Centrum (ved menighedsrådsvalg)
C = Chronik, sognekrønike
CP = Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938
cst = constitueret
cum spe succ(essionis) = med løfte om embedet
d = død
da = dansk
DdU = De danske Ungdomsforeninger
dim = dimitteret
dk = domkirke
DKU = Dansk kirke i udlandet
DMS = Dansk Missionsselskab
ev = evangelisk
Ev Lt Mf = Evangelisk Luthersk Missionsforening
f = født (i datalisten)
fh = forsamlingshus
fl t = flyttet til
fm = formand
Fr = Frederik (kongenavn)
frisk-lærer = friskolelærer
g eller g m = gift med (i datalisten)
gd = gård
gdr = gårdejer
gl = gammel
gr = grundtvigsk
Had = Haderslev
hhv = henholdsvis
hjpr = hjælpepræst
IM = Indre Mission
i miss = indre missionsk
imm = immatrikuleret
kap (p p) = kapellan (pro persona)
kat = kateket
Kbh = København
KC = Kirkeligt Centrum
Kir Hdbg = Kirkelig Haandbog
kkg = kirkegang
kkp = kaldskapellan
kl = (løn)klasse
KS = Kirkeligt Samfund
kst = konstitueret
kval = kvalificeret
Lt Mf = Luthersk Missionsforening
medhj = medhjælper
mgh = menighed
mghh = menighedshus
mh = missionshus
opr = oprettet
ord kat = ordineret kateket
pers kap = personel kapellan
PN = Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie I-IX
pr = præst
prg = præstegård
prv = præsteviet
res = resolution
rkp = residerende kapellan
s eller soc = socialdemokrater (ved stemmetal)
Sdj og sdj = Sønderjylland og sønderjysk
sk = skole
sdsk = søndagsskole
smf = samfund
sp = sognepræst
sst = sammesteds
s å = samme år
ty = tysk
udn = udnævnt til
up = uden for partierne (ved menighedsrådsvalg)
YM = Ydre Mission
ØM = Østerlandsmissionen

Forkortelser af eksamenskarakterer
egr = egregie (udmærkelse), l = laudabilis (1. kar), h = haud illaudabilis (2. kar), nc = non contemnendus (3. kar). Til de tyske 1., 2. og 3. kar tilføjes ofte hhv m s r A = mit sehr rühmlicher Auszeichnung, m r A = mit rühmlicher Auszeichnung, m A = mit Auszeichnung.

derne været udsat for restaureringer og reparationer.

Det middelalderlige alterbord af mursten i ler er sandsynligvis samtidigt med forlængelsen, de øvre dele stammer dog nok først fra 1779. Den sengotiske, nederlandsk prægede skabsaltertavle fra 1500-25 har i midtskabet en figurlig Golgathascene, hvorover Gudfader troner med verdenskuglen. I fløjene ses 4 relieffer fra Jesu lidelseshistorie, og i småskabene herover står St Catharina og St Barbara. I predellaen står Kristus og de 10 apostle, mens de 2 sidste står oven på skabet. Allerøverst findes en figur af den opstandne Kristus, skåret samtidig med tavlens staffering i 1700-tallet. I 1978 godkendtes en gennemgribende restaurering af alle dens dele.

Alterkalken er fra 1630. Oblatæsken og vinkanden er tysk fabriksarbejde af plet. Sygekalken med tilhørende disk er fra 1806. Alterstagerne fra 1630 er balusterformede og svarer til Tislund kirkes. Den romanske granitdøbefont er en ranketype fra Haderslevværket. Messingdåbsfadet er fra slutningen af 1600-tallet. Prædikestolen ved skibets nordøstlige hjørne er et ungrenæssancearbejde fra 1562, medens himmelen er af lidt nyere dato. Stoleværket er fra 1856, og klokken er støbt i 1826 af I S Beseler, Rendsborg. Orglet fra 1901 på samtidigt pulpitur er leveret af Marcussen & Søn, Åbenrå.

Præstegården i Ø Løgum er en af vore ældste. I hvert fald stuehuset går tilbage til 1600-tallet.

Genner

Genner kirke, der ligger smukt på bakken Jonsbjerg ved landevejen Haderslev-Åbenrå, er opført i 1935 v arkitekt Jep Fink i romansk stil med hvide mure og rødt tegltag og tårn med sadeltag. I korets østre væg over altret er i stedet for en altertavle indsat 3 glasmalerier af J Th Skovgaard (den gode hyrde), som desuden har tegnet kirkens sølvtøj, granitdøbefont, tindåbsfad og mosaikken i gulvet mellem alter og alterskranke. Alterprydelsen er et forgyldt egetræskors. Prædikestolen er også af eg, begge dele er tegnet af arkitekt Jep Fink. Orglet er fra Marcussen & Søn.

Genner kirkes tilblivelse skyldes især den stærke selvstændighedsfølelse, dette distrikts beboere (østsognets) har haft over for vestsognet gennem tiderne. Der var dér fra 1870'erne adskillige vågne grundtvigske folk, og i over 30 år blev der holdt særskilt gudstjeneste 1 á 2 gange om måneden, først i Genner skole, derefter i forsamlingshuset. Der var derfor et udtalt ønske i befolkningen om at få sin egen kirke, og i 1928 ansøgte 79 Gennerboere menighedsrådet i Ø Løgum om dettes medvirken til bygning af en kirkesal. Ansøgningen blev afslået, men den i 1929 tiltrådte pastor Ravn gik ind for sagen. Det lykkedes i de følgende år at indsamle så mange penge, at kirkeministeriet indvilligede i at yde de resterende midler, og trods mange genvordigheder, herunder protester fra vestsognsfolkene, kunne kirken indvies af biskop Valdemar Ammundsen 1/12 1935 (Pjece af sp Tage Morsing: Da Genner kirke blev bygget).

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 5413 RM, 1922 1. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl (H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke II, 1948, s 41. Kirkelig Håndbog).

15. 1850-64 **Otto Binzer,** se sp St Jørgens-Sørup.

16. 1864-87 **Peter Oswald Kier,** se sp og provst Tønder.

17. 1887-97 **Heinrich Wilhelm Petersen,** se sp Starup-Grarup.

18. 1898-1929 **Broder Jacob Friedrichsen,** f Nieblum, Før 16/1 1860. Forældre: Landmd Martin Cornelius F og Inge Lena Bohn. Dim Husum, c 87 (2. kar), g Anna Catharina Margaretha Steffens, d 9/8 1928. 18/11 88 adj min Starup-Grarup, 14/11 89 sp Randerup, 98 sp Ø Løgum, afsk 25/7 29, d Åbenrå 12/3 38.

19. 1929-42 **Johannes Ravn,** f Sjølundgd, Vejstrup sogn 4/6 1884. Forældre: Gdr Sjølundgd, landstingsmd Christian R og Helene Leonora Hansen. Dim Døcker 1907, c 13 (h), g Kolding 27/4 13 sygepl Magdalene Konstantin-Hansen, f Kolding 8/3 90. Forældre: Direktør Kolding Karl Kristian K-H og Margrethe Sophie Charlotte Schrøder. 13 pr Danevang, Texas, 15 pr Hampton, Iowa, 19 rejsepr K S af 1898, 11/3 20 sp Fausing-Auning, 31/10 29 sp Ø Løgum, d Hovslund 26/11 42.

Udg: N T, 1922, 1923.

20. 1943-66 **Peter Pedersen,** f Vildbjerg 30/11 1898. Forældre: Husmd Vildbjerg Anders P og Andersine Klejnstrup Svendsen. Dim Kbh, Stat kurs 1923, c 29 (h), g 14/5 s å Magda Nielsen, f 26/4 99. Fader: Avlsbruger Hjørring N. 1/4 29 sp Øse-Næsbjerg, 30/4 43 sp Ø Løgum, afsk 66, d 15/12 70.

21. 1967- **Tage Morsing,** f Durup 15/6 1912. Forældre: Bestyrer Jens Nielsen M og Dorthea Kathrine Jakobsen. Dim Kbh, Metropolitsk 33, c 39 (h), g 1) 11/1 40 Inger Bay Nielsen, f 8/10 17 (ægtesk opl). Forældre: Overing Niels B N og Ellen Margrehte Jespersen. G 2) 19/5 75 Danna Dagny Sørensen, f Rømø 22/6 28. Forældre: Fabrikant Viborg Aage S og Thomasine Stoffer. 24/11 39 sp Orø, 15/8 44 sp Fårevejle, 4/4 59 sp Viborg s sogn, 26/1 67 sp Ø Løgum.

Udg: Aviskronikker, art og boganm.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930, 1967; Kirkelig Håndbog og Teologisk stat 1923-75; Sønderjysk månedsskrift 1937-38, 1972-73; Sønderjysk årbog 1934; Sprogforeningens Almanak 1904, 1917; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; Peter Kier: Min Rejse gennem Jordelivet, 1968. Udg v Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen (selvbiografien); A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd VII, 1977 (A P T VII); Paul Nedergaard (P N): Dansk Præste og Sognehistorie, bd III, 1956, bd IX B, 1972); Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1922; Dansk biografisk Leksikon IV, 1934; N P Nielsen: Fra bondedreng til grænsepræst. Erindringer og oplevelser fra et langt liv, 1966; Hejmdal 1942; H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke II, 1948; Erik Horskjær: De danske kirker, bd 18, 1970; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978; Den danske Skolehåndbog 1944 ff; Statistisk tabelværk 1975 II. Danmarks administrative inddeling; Statistisk tabelværk 1978 VIII. Registerfolketællingen 1976. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80; Åbenrå provstearkiv, begge La Åbenrå; Aage Dahls samlinger; Jes M Holdts utrykte manuskript om Ø Løgums skolevæsen; A L Jessens utrykte manuskript om Genner skole; optegnelser og samlinger fra Tage Morsing.

HELLEVAD-EGVAD

Af G Peters-Lehm, J W O og H P

Topografi

Hellevad sogn

Areal 3520 ha. Hellevad sogn grænser til Hjordkær og Egvad sogne i Åbenrå provsti, Agerskov i Tørninglen og Bedsted og Ravsted sogne i Tønder provsti.

Landskabeligt domineres sognet mod syd af den nordligste del af Tinglevfladen, mod nord af N Rangstrup bakkeøs sydlige område, og det rummer i øvrigt mange mindre bakkeøer. Største højde, 70 m, nås i Brystrup høje nord for Hellevad by. Sognet gennemskæres af 3 vandløb, Surbæk, Rødå og Hvirlå. Disse åløb er nu reguleret og omgivelserne drænet, hvorved områdernes værdi som landbrugsjord er steget, mens tidligere mølledamme er blevet nedlagt som urentable.

Det bebyggelsesmæssige mønster er præget af åløbene, langs hvilke landsbyerne ofte er blevet placeret med adgang til både vand og eng, således f eks Hellevad og Svejlund ved Surbæk-Arnå og Klovtoft ved Rødå. Sognet er skovfattigt, tidligere lyngbevoksede strækninger er ryddet og kultiveret. Der går et netværk af gamle og nye veje gennem det med hovedforbindelse Åbenrå-Skærbæk og Hellevad-Padborg.

Byer Hellevad med kirke, prg, centralskole, sportspl, 2 bank- og sparekassefilialer, lejrskole (i den tidl præstegd); Klovtoft, Ørslev og Hydevad.

Bebyggelser L Hellevad, Hellevad Mark, Brystrup, Kamp, Lønholm, Gren, Svejlund, Svejlundbjerg, Svejlundstok, Hinderup, Nørrehede.

Gårde Herslevgd, Hellevad Mølle (vandml nedlagt), Kærgd, Fredsmark, Gejlspold, Sofiegd.

Skove Til præsteembedet hører ca 29 ha granplantage. Ellers kun mindre skovbevoksede arealer.

Fredede oldtidsminder 9 høje, heraf 5 nordøst for Hellevad og 2 vest for Ørslev.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Åbenrå herredsfogderi, men fra 1889 udgjorde det sammen med Bedsted og Egvad Hellevad amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Hellevad (med L Hellevad, Kamp og Gejpold), Hydevad, Klovtoft (med Svejlundstok og Svejlund, der indtil 1894 udgjorde Svejlund kommune) og Ørslev, der 1895 sammenlagdes med Hinderup kommune. Personregister Hellevad.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 78 da, 12 ty; 1884 69 da, 25 ty; 1912 87 da, 72 ty, 10 s (s = socialdemokrater).

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 355 da, 166 ty (tilrejsende 44 da, 32 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 204 da, 84 ty, 4 s; 11/4 1924 162 da, 80 ty, 67 s; 16/11 1932 244 da, 87 ty, 95 s; 3/4 1939 405 da, 141 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 453 da, 46 ty; 14/5 1957 461 da, 63 ty; 23/1 1968 533 da, 51 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Hellevad-Egvad pastorat bestod oprindelig også af Bedsted og Ravsted sogne med Egvad som hovedsogn. B og R blev dog allerede udskilt i 1400-tallet, samtidig med, at Hellevad blev hovedsogn.

Dét var imidlertid også større end senere, idet landsbyen Kassø hørte til det indtil 1522, da den blev overført til det nyoprettede Hjordkær sogn. Som erstatning herfor fik Hellevad kommune, men ikke sognet, nogle husstande fra Agerskov sogn (1967 31 indb fordelt på 9 husstande).

Ved sammenlægningen i 1970 indlemmedes Hellevad og Egvad sognekommuner i Rødekro kommune, der tillige omfatter Rise, Hjordkær og Ø Løgum kommuner. De førnævnte husstande førtes ved denne lejlighed tilbage til Agerskov (N Rangstrup k), dog således, at der ikke sker egentlige forandringer før ved nye slægters overtagelse af ejendommene.

Egvad sogn

Areal 2984 ha. Egvad sogn grænser til Hellevad, Hjordkær, Rise og Ø Løgum sogne i Åbenrå og Agerskov og Bevtoft sogne i Tørninglen provsti. Den nordlige halvdel af sognet er et bakkeølandskab, den sydlige en del af Tinglevfladen. Højeste punkt, 76 m, ligger vest for Øbening. Vandløbene Surbæk og Rødå gennemstrømmer også Egvad sogn, der i øvrigt ikke indeholder landskabelige seværdigheder.

Byer Egvad kirke lå i århundreder ensomt, idet den ældste kirkeby blev afbrændt i 1400-tallet. I løbet af det sidste sekel er den dog blevet omgivet af en samling mindre landejendomme og huse beliggende langs landevejen Løgumkloster-Åbenrå; N Hostrup med forsamlingshus og sportsplads, Hønkys (der blev opført som erstatning for Egvad by), Øbening, Horsbyg.

Bebyggelser Hønkys Nørremark, Hønkys Østermark, N Hostrup Vestermark, N Hostrup Østermark, Kådnermark, Horsbyg Gde, Horsbyg Mose, Horsbyg Nørremark.

Gårde Tingbjerggd, Råholt, Østergd, Kløvergd, Nykro.

Skove Enkelte spredte, private skove og plantager, således ved Øbening Øbeningkrattene.

Fredede oldtidsminder 6 høje.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Åbenrå herredsfogderi, fra 1889 under Hellevad amtsforstanderskab. Det var delt i kommunerne Hønkys, Horsbyg og N Hostrup.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 72 da, 18 ty; 1884 53 da, 10 ty; 1912 105 da, 20 ty, 4 s (s = socialdemokrater).

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 348 da, 31 ty (tilrejsende 54 da, 17 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 195 da, 10 ty, 4 s; 11/4 1924 133 da, 5 ty, 15 s; 16/11 1932 229 da, 9 ty, 41 s; 3/4 1939 318 da, 20 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 299 da, 3 ty; 14/5 1957 315 da, 6 ty; 23/1 1968 317 da, 6 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

-1300 **Terkild,** d Egvad 10/3 1300.

-1320 **Jens Nissen,** d 1320.

1444-60 **Jens Bunde.** Boede i Hellevad, fordi Egvad by var blevet ødelagt under Erik af Pommern (1412-39). Præstegården blev »uforvarende« afbrændt af ribebispens svende, hvorfor J B drog til Mariager kloster, hvor han døde som munk 1496.

1460-86 **Claus Dittmer.** Han lod prg genopbygge. 1486 rejste han til Had for at blive kureret for vattersot af en »medico«, men døde der s å.

1486-1514 **Matthias Iversen.** Han var en »højt velagtet mand i kirken, til hest og til fods, på jagt og hvor det skulle være; thi præsten havde fri jagt med 3 mynder og fri skyden«. Han fik samlet prgjorden. Uvist af hvilken grund rejste han fra sognet i 1514 for at blive sp ved Gamst kirke og dennes annekskirke (ovennævnte oplysninger stammer fra Niels Heldvads optegnelser i Hellevad kirkebog, jfr G Peters-Lehm. Årstallene er dog behæftet med en vis usikkerhed).

1. 1514-65 **Lorentz Dittmer,** f 1493. Forældre: Borger (borgmester?) Tønder Olde D og Marina... Brodersøn af ovennævnte Matthias Iversen. G Maren Christensd, f Bjerndrup, Stepping. Pr Lønborg bispegd nord for Ribe, 29/6 1514 sp H-E, d Hellevad 25/6 65. Fader til sp Løjt Lorentz D og sp Aventoft Christian D. Svigerfader til 2.

L D konverterede tilsyneladende uden større vanskeligheder i 1536. Reformationen betød dog en alvorlig indtægtsnedgang for ham, og han følte sig siden stærkt skuffet over de verdslige myndigheders fremfærd over for præsternes privilegier.

2. 1565-90 **Hans Nielsen (Nissen),** f Søderup, Hjordkær 1534. Forældre: Gdr Søderup Niels (Nis) Jensen og Maren Eskildsd. Dim Flensborg, imm Lübeck, imm Danzig, imm Stettin, imm Rostock, g Hellevad 23/6 63 Mette Lorentzd Dittmer. 61 sp Wulfhagen, 7/5 62 adj min cum spe succ H-E, 25/6 65 sp sst, d Hellevad 24/9 90. Fader til 5.

H N var meget boglærd og dyrkede foruden teologi næsten alle datidens videnskaber. Han drev det dog kun til at blive kompilator; noget selvstændigt værk foreligger ikke fra hans hånd.

3. 1590-1609 **Niels (Nikolaus) Helvaderus (Hellevad),** se 5.

4. 1609-10 **Jørgen Jensen Lund,** f Varnæs. Forældre: Sp Varnæs Jens Jørgensen L og ... Johansd Berndes. Dim Flensborg, imm Rostock 1591, g 26/2 1604. 94 diakon Varnæs, 09 sp H-E, afsat 10, henrettet Flensborg 22/10 s å.

J J L er blevet kaldt for et ringe og forfaldent individ, et forbryderisk menneske, mere vant til våben end til bøger. Han blev indblandet i sagen om mordet på Åbenrås borgmester, Claus Esmarch, idet han sammen med den tidligere amtsskriver Wolf Kalund skulle have bestukket den undvegne morder, Jørgen Skytte fra Teglgården. Han flygtede fra Hellevad men blev pågrebet i Flensborg og efter en kort proces henrettet på Kobjerget. Det får stå hen, hvor meget hold der var i sigtelserne, da tilståelserne blev fremkaldt ved tortur.

5. 1610-11 **Niels (Nikolaus) Heldvaderus (Hellevad),** f Hellevad 27/10 1564. dim Had 80, imm Lüneburg s å, imm Lübeck 83, imm Riga 86 (?), imm Rostock 87, g 19/9 91 Gertrud Jørgensd Hock, f Slesvig 4/1 76, d Kbh 1631. Forældre: Borger Slesvig Jørgen H og Anna ... 90 sp H-E, 09 afsat, 10 genindsat, 25/11 11 på ny afsat, 1615 kgl kalendariograf Kbh, d her 23/8 34. Fader til sp St Nikolai K i Svendborg, sen provst Sunds hrd, Lorentz N H.

Ligesom faderen studerede han ved de fleste af den tids internationale universiteter og tilegnede sig en stor viden udover teologien. Hans specialinteresse var astrologien som anvendt eller *praktisk* astronomi. Herefter kunne himmellegemerne og deres bevægelser, rigtigt tydet, give visse retningslinier eller rettesnore for såvel folkeslags som enkeltpersoners fremtid, men der var *ikke* tale om nogen uomgængelig nødvendighed. Horoskopmodtagerne havde deres frie vilje til enten at følge eller trodse horoskopet. N H følte derfor ikke, at der var noget mod kristendommen stødende i denne videnskab og praktik. Astrologien går igen i alle hans værker, især i almanakkerne og de såkaldte »prognostica«. Han var nok den sidste *anerkendte* udøver af dette fag i Danmark. Videnskabeligt arbejde i moderne forstand har han ikke ydet.

Teologisk stod han på det standpunkt, at reformationen ikke betød et *radikalt* brud med den oprindelige katolicisme, men blot en udryddelse af visse vildskud. Derfor var Calvinisme og Philippisme, der ville sætte et sådant skel, ham inderligt imod. Netop i slutningen af 1500-tallet vandt førstnævnte indpas ved det gottorpske hof, hvilket formentlig var en medvirkende årsag til hans afsættelse.

Der foreligger ingen særlige oplysninger om hans virke som præst. Fra ca 1598 begyndte han imidlertid at komme i modsætningsforhold til såvel verdslige velhavere som myndigheder. En degn skal også have bagtalt ham, og nogle hekserisager stillede ham yderligere i et uforskyldt dårligt lys. Den direkte årsag til afskeden var uvenskab med hertug Johann Adolfs nye rådsherre Johann v Wouwern, der i 1608 anmodede N H om et horoskop. Dette faldt ikke ud til W s tilfredshed, muligvis forelå også teologiske divergenser, så i dec 1609 måtte N H fratræde sit embede i h t hertugeligt opsigelsesbrev og tage ophold med sin familie i Haderslev.

Efterfølgerens henrettelse (se 4) banede vejen for hans tilbagevenden i efteråret 1610. Nye, ikke helt klarlagte, retstvister medførte imidlertid en ny afsættelse i nov næste år. Det lykkedes ham ikke, trods mange anstrengelser, at komme tilbage til embedet. I sine sidste år var han kgl kalendariograf med bolig i Kbh. (Hovedkilde: H V Gregersen: Niels Heldvad, 1957, hvor også de forudgående lutherske præster er omtalt).

6. 1612-59 **Jørgen Lauritsen Boysen** (Boëthius), f Osewald 1589. Forældre: Sp N Løgum

Laurits Jørgensen B og Magdalena Selmer. Dim Tønder, imm Rostock 1610, g ... Hustrus fader: Møller Hellevad vandml Jes Iversen. 12 sp H-E, d Hellevad 23/11 59. Svigerfader til sp N Løgum C P Bruhn.

J L B blev kaldet af Johann Wouwern på ureglementeret vis uden provst Genners (Generani) medvirken og ordineret af den calvinistiske generalsuperintendent Philip Cæsar. Denne lod ham endog underskrive en ny calvinistisk inspireret præsteed. Efter N H s skildring, der muligvis er farvet, stod familien på Hellevad vandmølle bag denne udnævnelse. I hvert fald blev J L B gift med en af møllerdøtrene.

N H retter flere grove anklager mod ham. Han skal have slået sin svigermoder så kraftigt, at hun døde af det. Videre skal han have vægret sig ved at give dødssyge mennesker sakramentet og måttet betale sig fra en klage herover. Fremdeles var han efterladende m h t inddrivelse af tiende, hvorved han ganske vist kom i gunst hos de velhavende bønder, medens kirkerne forsømtes. Endelig slog han i 1624 sin degn Nis, så denne faldt ned af en vogn og tog skade på sin sundhed.

Alligevel sad han i embedet i 47 år, og det må antages, at de calvinistiske strømninger helt er ebbet ud i denne tid. Der foreligger ikke mange oplysninger om kejserkrigens og Torstensonkrigens virkninger i pastoratet hhv 1627 og 1644, men svenskekrigens kalamiteter var i hvert fald betydelige. Hellevad by blev plyndret, kirken synes at være blevet ødelagt, og formentlig har præstegården lidt samme skæbne. Kirkebøgerne forsvandt. J L B og hans søn og hjælpepræst Laurids blev fundet døde på et halmknippe (Morten Kamphøvener: Møllens Røst, 1944, s 23-24).

7. 1660-62 **Conrad Thorsen,** f Sønderborg 1620. Fader: Diakon Sønderborg Johannes T. Imm Königsberg 43, 47 diakon Bylderup, adj min Hanved, 60 sp H-E, d Hellevad 23/10 62. Svigerfader til sp Hviding Hans Thomsen Weile.

Det siges om ham i C, at han kom til pastoratet som en flygtning og formentlig kun har fundet nød og elendighed. Krøniken fortæller videre, at der i disse år opstod et vagabondliv i Hellevad sogn, hvis følger endnu kunne spores til ca 1830 (Morten Kamphøvener, anf værk, s 24).

8. 1663-93 **Johann (Hans) Høyer,** f Tønder. Fader: Kniplingskræmmer Tønder Hans Struck. G, 1663 sp H-E, d Hellevad 1693 (hans data er uhyre sparsomme. Dødsåret er opgivet af G Peters-Lehm). Fader til 9.

J H begyndte igen at føre kirkebøger og iværksatte en betydelig restaurering af begge kirker (G P-L).

9. 1693-1728 **Peter Hansen Høyer,** f 1664, dim Åbenrå 81, imm Kiel 9/4 s å, g Anna Andersen, f Tønder. Forældre: Rådmd og kbmd Tønder Lorentz A og Marine. 93 sp H-E, d Hellevad 1728. Fader til 10. Svigerfader til sp Stepping-Frørup C W Schumacher, sp Tinglev E A Lohmann og sp Magstrup-Jegerup J J Boysen.

10. 1728-72 **Lorenz (Laus) Andreas (Andersen) Petersen Høyer,** f Hellevad 9/6 1702. G Maria Iversd Morup, f Nustrup 24/3 36, d Hellevad 27/1 99. Forældre: Sp Nustrup Iver Iversen M og Elisabeth Helm. 28 sp H-E, afsk 11/6 72, d Hellevad 75.

L A P H synes ikke at have været nogen særlig god eller afholdt præst; hans teologiske stade er ukendt. Ofte aflyste han gudstjenesten p g a manglende kirkebesøg. Han gerådede i strid med sp i Rise, Frederik Kamphøvener, der var blevet ejer af Hellevad mølle, men ikke ville betale festofret for sine folk på møllen. Efter et forlig i 1734 blev de uvenner igen, fordi pastor Høyer ved anlæg af en ålfang i møllestrømmen havde hindret vandets rette tilløb til dammen.

Hans manglende kirkelige energi og interesse skyldtes måske en tidlig indtruffet svækkelse, der tvang ham til at gå med krykker. I 1771 afholdt gensup Struensee visitats i Hellevad, og ved den lejlighed lod H sig køre til kirke, satte sig i en stol foran alteret og prædikede »med megen munterhed« over den foreskrevne tekst. Dette var dog for meget for gensup, der derefter gav ham pålæg om at søge sin afsked (Morten Kamphøvener, anf værk, s 63-65).

11. 1772-89 **Andreas Christian Prætorius,** se også sp Burkal (P N IX B, s 1243, 1282-1283; særudg, s 393, 432-433), f Simonsberg 29/10 1741. Forældre: Sp Hammelev Johannes Stephansen P og Elsabe Kruse. Dim Garding, imm Halle, c Had 67, g Åbenrå 2/12 73 Maria Heysel, f Åbenrå 56, d Sønderbog 22/1 1809. Forældre: Kbmd Åbenrå Heinrich H og Maria Schade. 27/8 72 sp H-E, 10/7 89 sp Burkal, d her 22/10 01. Svigerfader til sp Bylderup Knud Krongaard og sp Witzworth Fredrik Wilhelm Dieck.

A C P var oprindelig rationalist, men fik gennem sit ægteskab med møller Sønnichsens svigerinde tilknytning til Brødremenigheden. En slægtning af ham, Johannes Prætorius, var præst i Christiansfeld (se s 190 ff og 213). Men først da hans hustru vendte hjem fra et ophold dér 1776, blev han omvendt. Nu blev rejseprædikanter modtaget med glæde i prg; der blev holdt forsamlinger i pastoratet, der skete vækkelse, og kirkebesøget steg (J Brodersen: Fra Gamle Dage, 1912, s 467-472). 1786-88 havde præsten kandidat Jens Peter Windekilde fra Vilstrup (se s 143-144) til huslærer for sine døtre, og i denne tid prædikede kandidaten ofte i begge sogne.

12. 1789-1806 **Peter Paulsen,** f Sønderborg 1746. Forældre: Apoteker Sønderborg Peter P og Anna Jebsen Brandt. Imm Kbh 64, g Sønderborg 20/11 77 Anna Cathrina Clausen, f dér 47, d Åbenrå 11/11 1813. Forældre: Vesperpr Sønderborg Gerhard C og Ingeborg Catharina Eberhardsd Vette. 5/8 77 diakon Trelstrup, 17/11 82 diakon Åbenrå, 11/12 89 sp H-E, afsk 06, d Åbenrå 22/5 18. Fader til provst og sp Åbenrå Peter P.

P P var rationalist, hvad Brodersen naturligvis beklager. Han siger anf værk s 472: »Med den nye Lære om Dyd og gode Gerninger prædikede

han begge fyldte Kirker tomme. Mange af dem, der her i Egnen hungrede efter at høre en sand evangelisk Forkyndelse, vandrede om Søndagen til Burkal Kirke«.

»De hellige i Sognet blev færre. Møller Sønnichsen var for længe siden med sin Familie flyttet til Taarning Mølle ved Christiansfeld. Andre døde, men dog blev altid nogle tilbage, som blev besøgt af Br Menighedens Udsendinge«.

13. 1806-18 **Peter Petersen,** se sp Varnæs.

Han må sikkert også karakteriseres som rationalist, men oplysningerne fra hans H-Etid er sparsomme. Hans virke var tynget af pensionen til forgængeren, så han allerede af den grund så sig nødsaget til at søge forflyttelse. Han efterlod sig et godt omdømme i pastoratet (G Peters-Lehm).

I 1816 oprettede P P et hjælpebibelselskab under det slesv-holst bibelselskab, der i hvert fald fungerede et par år som et af de største i provstiet med årlige bidrag på 60-70 M og indtil 75 bidragydere. (Åbenrå provstearkiv, nr 1058).

14. 1818-28 **Christian Hansen Hoeck (Höck),** se også sp Hostrup (P N IX B, s 1262; særudg, s 412), f Højst 15/4 1779. Forældre: Gdr Hans Petersen H og Anna Petersd. Dim Flensborg 1803, imm Kiel 28/4 s å, c Gott 06 (2. kar), g Enge 8/6 10 Anna Schmidt Tychsen, f Tønder 26/5 86, d 61. Forældre: Fideikommisbesidder Balzer Schmidt T og Eleonore Charlotte Wilhelmine Carstens. 22/2 09 sp Enge, 28/7 18 sp H-E, 18/3 28 sp Hostrup, afsk 5/11 56, d S Løgum 28/2 73.

C H H har nok ikke adskilt sig synderligt fra sine 2 forgængere i teologisk henseende. Det hedder i provst Paulsens beretning fra 1824, at han passede sine embedspligter upåklageligt, men vogtede strengt over inddrivelsen af sine afgifter, hvilket vakte uvilje i det relativt fattige pastorat. Videre var han ingen god prædikant, hvilket bidrog til at forringe det i forvejen dårlige kirkebesøg.

I Hønkys i Egvad sogn opstod i årene omkring 1820 en lille vækkelse (lægmandsrørelse), men den havde præsten intet at gøre med (A P T VII, s 145, 147 og J Brodersen, s 472-474).

15. 1828-48 **Christian Petersen,** se sp Fjelstrup, s 229. Med ham kom den nye kirkelige retning til pastoratet. Han fik nær kontakt med provst Rehhoff, hvem han tilegnede sin »Bønnebog for Børn« (1842). Den blev almindelig anvendt i provstiets skoler (A P T VII, s 147, 156, 158).

16. 1849-50 **Georg Christian Petersen,** se sp Bov.

Tiden 1850-1920

Georg Christian Petersen blev, ligesom forgængeren, afskediget p g a sin slesvig-holstenske indstilling. I stedet blev *Jonas Christian Olsen* (1850-58) udnævnt af Tillisch. Der foreligger ikke mange oplysninger om pastoratet i hans tid. Den eneste beretning fra ham i 1856 er helt intetsigende. Han var (iflg G P-L) erklæret grundtvigsk og i øvrigt en mand, der gjorde sig fortjent i sin menighed (om hans indsats for danskheden se under Løjt og S Stenderup sogne).

Han efterfulgtes af *Carl Erhard Luplau* (1859-64). I hans beretning fra 1862 fortælles det meget knapt: »Menighedens Tilstand i kirkelig og sædelig Henseende er upaaklagelig. Kirkebesøget i Reglen meget godt. Den hellige Skrift og Andagtsbøger findes anvendt«.

Han måtte forlade pastoratet p g a sin politiske holdning i 1864 og blev sp i Varde (P N IX A, s 418-419). Her siges det, at han hverken var grundtvigsk eller IMsindet, men dog en god prædikant.

Lorenz Andreas Andresen (1864-95), en søn af pastor Sievert Andresen, Magstrup-J (se s 312 f), kom derefter i embedet og forblev der i over 30 år. Han var ligesom faderen slesvig-holstener og havde deltaget som frivillig i treårskrigen 1850. Vi kan følge ham indtil 1877 i generalsuperintendent Bertel Godts generalvisitatsberetninger.

Efter disse synes han ikke at have været særlig fremtrædende i nogen retning, snarere en smule sky og forlegen, men i øvrigt i god forståelse med menighederne.

I den første beretning efter krigen, 1868, hedder det om ham: »Pastor Andresen prædikede over Joh 6, 66-69 for en ret godt besøgt kirke. Prædikenen indeholdt enkelte gode tanker og vendinger, men gik ikke nok i dybden og var ikke helstøbt (nicht aus einem Guss). Udførelsen (der Vortrag) var til tider stammende. Præsten holdt næsten hele tiden håndfladerne klemt mod hinanden. Ved katekisationen blev der spurgt og svaret ret kvikt (frisch), men udførelsen var ikke alvorlig nok«.

Beretningen oplyser videre, at kirkebesøget næsten var ophørt lige efter 1864-krigen, men at det nu har forbedret sig, medens altergangen var temmelig uberørt. B G slutter omtalen af de kirkelige forhold med følgende karakteristik af de 2 sogne: »De 2 Menigheder ligner hinanden i det væsentlige: uformuende, udannede, åndeligt stabile og påholdende (filzig)«.

Dermed er en grundtone slået an, der holder sig gennem de følgende 3 beretninger. Pastor Andresens prædikener og katekisationer bliver lidt bedre såvel formelt som reelt, men han udviser stadig visse tegn på forlegenhed. Imidlertid passer han sit embede med trofasthed og nidkærhed, interesserer sig især for skolevæsenet og er afholdt. Kirke- og altergangen er fremdeles god. Der forefindes stadig et vist proletariat med primitiv og ukultiveret levemåde, men bondestanden fører et meget enkelt og helt igennem ordentligt (ehrbares) liv.

I 1874 forekom der lægprædikener (Winkelpredigt) i Egvad, men de antog ingen sekterisk karakter. Interessen for Mission og dermed beslægtede kristeligt-kirkelige aktiviteter forblev beskeden. Nationale konfrontationer synes ikke at have foreligget i denne tid.

L A A interesserede sig meget for pastoratets

historie, og han har i præstearkivet samlet fyldige oplysninger om de tidlige præster i H-E.

I Åbenrå provstearkiv findes syv beretninger fra pastor Andresen til provstisynoden fra årene 1880-90, desuden et antal fra specialvisitatser. Af disse sidste er gennemgået to, fra 1868 og 1869, i den hensigt, så vidt kilderne tillader det, at give et billede af overgangstiden, i hvilken det tyske herredømme stabiliserede sig. I så henseende er Andresens indberetninger de absolut bedste i Åbenrå provsti. De er udførlige, usminkede, stilistisk ligger de langt forud for kollegernes, udarbejdet som de er med sans for sprogets muligheder, så jeg vover at gengive nogle afsnit fra 1868:

»Omend ikke just fattige, så dog overvejende fortrykte ... har disse menigheder i længst hensvundne århundreder haft en blomstringstid, velstand, skov og eng. Henover deres for alle vinde prisgivne jord er trukket mange kriges storme. Af de sår, den langtrukne krig i begyndelsen af det 15. årh slog, har disse menigheder så meget mindre kunnet komme til kræfter, som krigene i det 17. århundredes midte, der ramte denne egn hårdt, med pest i følge, atter rev de halvt lægte sår op. Forarmelse greb om sig, og en hang til vagabondering – først veget for nutidens bedre tilstande – har ikke just præget den stedlige folkekarakter gunstigt.

Menighederne, hvis jordbund og hjertegrund overvejende er gold, hvis dannelsestrin er lavt, fordi velstand og intelligens ikke fæster bo i disse egne, hvis medlemmer, fordi de står aldeles uden en intelligent fører, der kunne virke gunstigt ind på folkekarakteren, forbliver på det selvsamme dannelsestrin, frembyder lys- og skyggesider, trænger til en stærk arm, men endnu langt mere til overbærende kærlighed og skånsomhed og kan stundom give deres præst fuldt op at gøre«.

Andresen fortæller derefter som sin uddannelse, tegner et billede af sig selv som en mand med delt loyalitet og splittet sind, hvis lige nok har været mangen slesviger til pine før, under og efter krigene om landsdelen i det 19. årh.

Han var som ovf nævnt 22 år gammel indtrådt som frivillig i oprørshæren i Treårskrigens sidste år, »... følte krigens resultat som i enhver henseende smerteligt ... lod mig i året 1856 eksaminere i Flensborg, subsisterede som supplikant til det gejstlige embede i omtrent 9 år, hjalp min gamle far med embedsførelsen, ventede intet af fremtiden, brød med nutiden og – som det i sådant fald plejer at gå – vendte mig til fortiden og kundskaben derom, følte mig desuden fremmed i fædrenehjemmets fredelige luft, var den daværende embedsstand misliebig skønt værdsat af enkelte og selv værdsættende mange i dens rækker. Da jeg i året 1864 stillede mig til rådighed, blev jeg først konstitueret, derefter fast ansat og har siden da erkendt det som min opgave efter mine kræfters, dog rettere efter min svagheds mål at lede mine menigheder til det ene fornødne, som de sådan trænger til, og som jeg selv i så høj grad har behov«.

Gudstjenestebesøgets op og ned i årene efter 1864 beskrives således: »Menighederne er siden -48 desto tilgængeligere for politisk påvirkning, som de med deres lave dannelsesniveau mangler selvstændig dømmekraft og desuden ikke savner tilbøjelighed til opposition mod alt og alle. I den opagiterede periode under valgene, og hvad dermed hang sammen, kan jeg muligt være blevet betegnet som misliebig. I hvert fald tømtes mine kirker næsten fuldstændigt efter en via Bevtoft udgået instruks, så at der om søndagen kun var en ringe lille flok tilovers til kirken. Jeg var ved at køre træt af det hele. Menighedslivet – i sig selv alt andet end blomstrende – syntes at gå til grunde. Der må imidlertid ved en ændret politisk konstellation ad ovennævnte vej være blevet givet kontraordre; thi på én gang fyldtes mine kirker atter til min ikke ringe forundring, og siden da kan jeg ikke klage over dårligt kirkebesøg. I det hele er menigheden kirkelig, hvad gudstjenestebesøg og deltagelse i gudstjenesten angår – dog er dybere liv svært at vække. Det materielle og mangel på åndelig kultur trykker for meget. Til den hl nadver indfinder menigheden sig regelmæssigt – med undtagelse af meget få slette medlemmer – to gange om året«.

Gudstjenesteordning. Der er ingen ændringer sket i liturgien siden den foregående generalvisitats, og sp vil af hensyn til mghens indgroede fastholden ved det overleverede så vidt muligt undgå sådanne.

Menighedsliv. Der er intet organiseret arbejde for ydre mission eller andre kristeligt-kirkelige formål. Sådant finder ingen tilslutning hos flertallet af mghsmedlemmer, specielt når de skal punge ud til sagen. Sp har forgæves forsøgt at skaffe Gustav-Adolfforeningen indpas, *men* »der skal forløbe decennier, og en gammel generation skal bæres til graven, før bestemte formål, der går ud over det daglige livs behov, kan fremmes nævneværdigt her«.

Husandagter holdes antagelig kun i meget få familier. Derimod er der udbredt og ivrig læsning af andagtslitteratur som Retzius, Heinrich Müller, Balslev m fl, og der er antagelig kun få familier, der ikke besidder mindst én god opbyggelsesbog. Man forstår også meget vel at skelne kvalitetsmæssigt mellem nedarvede familieandagtsbøger som Luthers Huspostil og så nyere, undertiden mere tvivlsomme opbyggelsesbøger.

Bordbøn (i stilhed) formodes benyttet i mange hjem, undertiden fremsiger et barn bønnen højt. Imidlertid er folk almindeligvis for sky til at bede højt – det betaler man præsten for!

Katekisationer holdes regelmæssigt på onsdage i fasten. Børnene er talrigt til stede, de voksne kunne være bedre repræsenteret.

Der findes ingen *konventikler* – om der er grobund for sekter, kan endnu ikke afgøres. Kirken i Bjolderup (med den dansksindede og missionske sp Michaelsen) udøver sin tiltrækningskraft på enkelte, men Andresen har ikke kunnet spore mirakler af deres pilgrimsfærd.

De sædelige tilstande er ganske gunstige, så at sige ingen »uægte« fødsler. Med druk står det ikke værre til end andetsteds, og søndagsfreden overholdes pænt.

Af *kirketugt* er der næppe rester, men folks stramme fastholden ved det overleverede virker faktisk mere »tugtende« på afvigere end nogen form for kirketugt.

(Generalsuperintendentens arkiv, Abt 18, nr 43, La Åbenrå).

I 1869 betegnes *gudstjenestebesøget* som flittigt, og sp har al mulig grund til tilfredshed hermed. En del arbejdere og daglejere viste sig kun i kirken til altergang. Grunden hertil var ikke modvilje mod kirke eller præst, men de pågældendes hensynken i dagliglivets kummer og møje.

Der havde i det afvigte år været få vielser, men des flere begravelser (hhv 7 og 39). »Svindsot og tæring fordrer uophørligt mange ofre«. I denne forbindelse kan vi foregribe 1882- beretningen, i hvilken sp fremhævede den megen urenlighed blandt de mest ubemidlede.

Andresen mener nu i 1869, at *sekterisme* ikke ville have nogen fremtid i sognene. *Konventikler* holdtes kun af en mand i Egvad sogn. De havde dog ikke større tilslutning og ville vel snart gå ind, hvilket sp kun kunne hilse med tilfredshed i betragtning af de optrædende talere.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1062)

Man får ved læsningen af beretningerne fra firserne

indtrykket af, at Andresen blev stedse tættere knyttet til sine mgher – han forblev der da også omtrent til sin død.

Gudstjenesteordning. I 1868 ville Andresen ikke foretage ændringer i liturgien af hensyn til folks vedhængen ved det overleverede. Som han selv ældedes, blev forandringer ham også personligt imod (1880), og efter udstedelsen af den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning skrev han i 1887- beretningen, den første overleverede efter 1883: »Den fra mine forgængere traditionelt overleverede gudstjenesteordning, som den har bestået i herværende kirker, bibeholdes strengt og samvittighedsfuldt, og et brud på den i nedarvede former sig sikkert bevægende menighedsbevidsthed hverken forsøges eller anbefales. Den liturgiske udstyrelse, den overleverede, er ganske vist prunkløs, men klar, overskuelig, værdig, jævn for jævne mennesker og følgelig forståelig, dertil fordringsløs, så den ikke anmasser sig prædikenens plads«. Da man ikke havde orgel, kor eller skolede sangere, kunne den anbefalede gudstjenesteordning hverken helt eller delvis indføres.

Pontoppidans salmebog var i brug (1880), og altergang fandt fremdeles sted 2 gange pr år med deltagelse af så at sige alle voksne. Dåb forrettedes hyppigt i prg, hyppigere i hjemmet, sjældent i kirken (1882). Der holdtes ingen børnegudstjenester – sådanne var efter sps mening måske ikke anbefalelsesværdige overalt (1883).

Man kan ikke just beskylde den fhv soldat i oprørshæren for utidig iver for indførelsen af *tyske* gudstjenester: »Et behov gør sig ingenlunde gældende, og den mulige deltagelse (højst 12 til 15 personer), hvis flertal desuden forstår dansk, er ikke sikret« (1890).

Gudstjenestebesøget som overhovedet deltagelsen i gudstjenesten betegnes som gunstigt, forholdsvis meget gunstigt. Tjenestefolk og børn *kunne* komme flittigere, ligesom større besøg var ønskeligt ved fastepræ-dikener og katekisationer. Mghernes kirkelige ånd fortjente fuld anerkendelse. Der var ingen aftagen i altergangen, alle blev døbt, alle blev kirkeligt viet og begravet (1880 et passim).

Menighedsliv. Det betones atter og atter, at der ikke var grobund for kristeligt-kirkeligt foreningsvæsen, ikke heller for tysk IM. Dels var mgherne fattige, deres medlemmer derfor påholdende, dels kan sps skyhed have betydet sit. Til gengæld tog han energisk fat på en anden led: han var sognenes eneste medlem af Gustav-Adolfforeningen og indbetalte årligt 20M + de små kollekter, der optoges for sagen (1887). Han var på sognenes vegne medlem af landsbibelselskabet og solgte eller bortgav i årenes løb i hundredevis af NT og især hele Bibler og havde »dabei persönliche Opfer nicht gescheut« (1887).

Et udpluk af beretningerne: hele Bibler og NT fordeles flittigt (1880). Ca 100 danske Bibler afsat (1881). I 1881 solgt over 100 hele Bibler, forår 1882 over 50. Der var stærk efterspørgsel efter hele Bibler, som ofte ønskedes af og til udvandrere til Amerika. Menighederne var nu forsynet med NT (1882), 200 Bibler solgt i de sidste to år (1883).

Hertil kom en – så vidt det kan skønnes – lige så omfattende virksomhed for udbredelsen af »anerkendte opbyggelsesskrifter«, der skænkedes til fattige, syge, konfirmander og udvandrere (1887).

Når man erindrer, at sognene efter beretningerne var velforsynede med lødig ældre andagtslitteratur, vil det forstås, at der var baggrund for et kristenliv efter gammelluthersk mønster (med familien som det centrale), men – som fremhævet ovf – ingen jordbund for foreningsliv, missionsfester, etc, i nyere stil.

Som det kunne ventes, var Andresen nidkær for kvaliteten af skolernes religionsundervisning – men en behandling af det righoldige arkivstof desangående kan ikke finde plads her. Kun skal meddeles, at de forskriftsmæssige tyske timer i faget blev indført ved siden af de danske: udelukkende tysk religionsundervisning fandt således ikke sted i nogen skole (1890).

Konventikler og sekter. Der var i 1880 kun tilbøjelighed til konventikler i Goldbæk. De vakte en del røre, bredte sig ikke, og sp håbede at kunne begrænse dem til nævnte lokalitet. Håbet gik *ikke* i opfyldelse. Næste år meldtes der om konventikler også i Muspøt. Det var Bornholmerne, der havde vundet indpas støttet af udensogns folk (1881, 82).

I 1883 rapporteredes, at Bornholmerne anført af boghandler Chr Bau fra Flensborg »gjorde sig brede« i Hellevad. Hans tilhængere ignorerede kirkens gudstjenester, men kom regelmæssigt til alters. Andresen mente, at førerne bekendte sig til »en kernesund pietisme«, som under den rette ledelse kunne blive »et godt salt« i kirken og dæmme op mod Grundtvigianismen. Overladt til sig selv truede retningen imidlertid med at udvikle konventikelvæsen og sværmeri. »Man er i forlegenhed med den«. Forsamlinger afholdtes ofte, endda med temmelig stor deltagelse.

Egentligt sektvæsen var ikke synderligt udbredt (1887). Der fandtes et baptistisk ægtepar. Manden – tidligere enkemand og meget kirkelig – havde giftet sig med en baptistpige udensogns fra, blev grebet af sektens lære og udtrådte af kirken.

Bornholmerne talte ca 60 personer fordelt på 12 familier. Efterhånden optrådte de nærmest som sekterere og virkede ved deres kirkefjendskab meget skadeligt. Trods alt benyttede de stadig sakramenterne. Deres energiske propaganda bekæmpedes med en tilsvarende energi af sp, så deres tal var ikke tiltaget de sidste tre år. De drev en omfattende kolportage.

Sociale og sædelige tilstande. Befolkningen bestod overvejende af småfolk, grupperet om en fast stamme af gårdejere og parcellister. Den var temmelig fluktuerende (1880) og stod næsten undtagelsesløst på samme niveau i materiel og åndelig henseende (1881). Disse sociale tilstande var ikke netop gunstige for det kirkeligt-sædelige liv; thi fattigfolk – som jo befolkningen mestendels bestod af – slap ikke let bekymringerne for det jordiske liv, følte sig ej heller draget mod kirke og skole, var utilbøjelige til at bringe ofre for kirkelige formål. Deres børneopdragelse lod meget tilbage at ønske. Der var ingen fabriksarbejdere i sognet, ikke heller socialdemokrater, hvis lære ellers ville have kunnet finde frugtbar grund at falde på blandt de mange småfolk (1887).

Af og til var dødeligheden så stor (se ovf), at sp fandt sig foranlediget til at gøre bemærkninger herom. Det var tilfældet i 1881- beretningen, der fortæller om usædvanlig mange dødsfald i 1880 og især det første halvår af 1881, der var præget af hårdt vintervejr. Samtidig tyndede udvandring til Amerika ud i sognenes befolkning – især blandt de mindstbemidlede.

Sædeligheden var gennemgående god, med ikke-hyppige overtrædelser af det 6. bud. Drikkeri var ikke fremtrædende, men *kunne* indskrænkes i enkelte kredse (1882). Lejlighedsvis gav tjenestefolk anledning til klager i sædelig henseende. Senere er tonen mere pessimistisk: mens man i almindelighed beflittede sig på mådehold og sparsommelighed, så krævede dog druk, forlystelsessyge og spil her og der deres ofre. Sædelighed og religiøsitet var i nedgang. Et årligt marked i Hellevad skulle ikke forbedre de sædelige tilstande i byen – der var både skænke- og danseboder ved den lejlighed. De mange auktioner, forsamlinger til dannelse og bestyrelse af andelsforeninger, selskabelige sammenkomster i fasten var lige så mange anledninger til både svir og spil (1887).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1053).

Nikolai Jensen Paulsen (1896-1904) virkede kun i 8 år, inden han døde af difteritis i en alder af kun 43 år. Det synes imidlertid, som om han var af en ganske anden støbning end forgængeren. Han var en dygtig prædikant og en flittig sjælesørger, og med ham skal den første levende forkyndelse efter rationalismens dage være kommet til H-E, og der forekom nogen vækkelse i begge sogne. Den var dog ikke så kraftig, at kirkelivet blev præget deraf (G P-L).

I Åbenrå provstearkiv findes ingen synodalberetninger fra N J Paulsen, derimod én fra pastor *G A K M Otte* dækkende årene 1903-08. I hans embedstid (1905-10) blev der 1909 opført et forsamlingshus i Nr Hostrup. Pastor Otte var muligvis medlem af den tyske IM – det fremgår ikke med sikkerhed af beretningen. Vist er det, at han havde et nært samarbejde med den nordsl IM.

Gudstjenesteordningen var i det væsentlige den af 2. Gesamtsynode anbefalede, dog benyttedes ved altergangen den danske alterbog.

Skrifte fandt sted ½ time før den første gudstjeneste i altergangstiden: om foråret fra påske til pinse, om efteråret fra høstfest til jul.

I passionstiden holdtes på onsdag aftener gudstjenester afvekslende i Hellevad og Egvad. Besøget var ikke stort.

Dansk var gudstjenestesproget. Kun i maj og oktober var der tyske altergangstjenester i Hellevad.

På søndage uden altergang katekiseredes der i samtaleform kort med de fremmødte børn efter prædikenen. Forældrene fulgte disse samtaler med interesse. Der var ingen egentlige børnegudstjenester.

På kejserens fødselsdag afholdtes efter anmodning af den tyske forening festgudstjeneste på tysk i Hellevad. Der mødte gerne ca 50 personer.

Altergæsternes antal (se Kirke og Folk ovf) var sunket betydeligt i vakanceåret efter pastor Paulsen og havde ikke siden nået den tidligere højde, skønt sp opmuntrede til flittig brug af sakramentet under henvisning til, at nadverforagtere ved deres ikke-brug af sakramentet selv udelukkede sig fra det evige liv. På den anden side advaredes der indtrængende mod tankeløs brug af nådemidlet – et typisk indremissionsk træk.

Helligdagsfreden overholdtes i almindelighed, men forlystelser henlagdes ofte til lørdag aften eller søndag. Mejeriernes drift – de måtte jo også holdes i gang på helligdagene – voldte afbræk. Det samme gjaldt udbringningen af post og aviser søndag morgen. Endvidere kunne slette veje virke hindrende på kirkegangen.

Menighedsliv. Skønt det ikke nævnes direkte, tyder den livlige kirkelige aktivitet på, at der var *vækkelse* i sognene i Ottes embedsperiode. Navnlig i vintertiden – beretter han – hengik der næppe mange uger uden afholdelse af en eller anden forsamling, mest ved IM's (den tonnesenske) missionærer. Man samledes i kirken, men mest i privathjem eller sale.

Nordslesvigsk IM havde i begge sogne et antal medlemmer eller velyndere. Der fandt i begge mgher samtalemøder sted hver 14. dag, mest privat, undertiden i prg. Sp deltog undertiden. Foruden denne regelmæssige mødevirksomhed afholdt man ofte ausserordentliche Versammlungen med missionærer som talere. Hvert år var der *missionsuge* i kirkerne eller sale, hvor missionærer eller udensogns præster havde ordet. Deltagelsen var næsten altid stor.

I det seneste år var der oprettet både en Jünglings- og en Jungfrauenverein med hhv 12 og 24 medlemmer. De unge mænd samledes hveranden uge i privathjem, pigerne derimod hos mghssøstrene. Man holdt bibeltimer, forlystede sig med sang og harmløs underholdning. En søndag aften pr md samledes begge foreninger til samtalemøde (Bibelbesprechungen) i prg.

I *Klovtoft* havde nordsl IM gennem flere år afholdt store kirkelige ungdomsfester med talrigt besøg.

Sp var medlem af det slesv-holst bibelselskab og sørgede for distribution af skrifter herfra.

Brødremghen og nordsl IM drev *kolportage* i sognene. Herved spredtes opbyggelige skrifter, ofte i stort tal. *Sædekornet* havde over 30 abonnenter alene i Hellevad, *Breklums danske missionsblad* ca 40, *Himmelen*(?) 12. Desuden læstes *Kirkeligt Søndagsblad, Der Sonntagsbote, Den Indre Missions Tidende, Zions Ven.*

Landesverein für die innere Mission havde flere medlemmer, og provstirepræsentanten havde holdt foredrag om foreningens virksomhed i Klovtoft. Interessen for sagen var nur gering. Også *Gustav-Adolfforeningen* havde nogle medlemmer. Kirkeforstanderskabet ydede foreningen 10 M pr år.

Ydre mission. Breklum var det mest begunstigede blandt missionsselskaberne. I 1905 var der blevet dannet en missionssyforening for Breklum. Den samledes en gang pr md i prg, og der fremstilledes pr år ca 100 klædningsstykker, der gik til Breklum. I Klovtoft kom nogle kvinder regelmæssigt sammen og lavede håndarbejder, der solgtes ved en årlig basar. Gaverne til Breklum via sp havde de sidte 3 år gnsn andraget 558 M pr år, heraf havde basaren i Klovtoft indbragt de 200. Fra 1907 bestod der i Hellevad en hjælpeforening for Breklum.

For nordsl missionsforening var der kun spredt interesse, der ytrede sig i enkelte gaver til Tirupaty.

Brødremghens udsendinge holdt hvert år nogle mindre forsamlinger. De her indsamlede kollekter, mest kun på 2-6 M, tilfaldt Brødremissionen.

Sekter. Af sådanne var der ret beset ingen. Bornholmerne – 6 familier i alt – var nemlig ikke trådt ud af kirken. De deltog i dens nadver og lod deres børn døbe og konfirmere. Sp havde det bedste forhold til dem, og de så ham gerne til husbesøg. De havde imidlertid et missionshus ved Hellevad og drev nogen propaganda, bl a ved børnegudstjenester.

Nogle få familier holdt sig til *Frimghen i Bovlund,* men heller ikke de var udtrådt af landskirken.

Sociale tilstande. Befolkningen var i gnsn ret fattig, men flittig og fordringsløs. Egentlig nød forekom næppe. De sociale tilstande forekom sp at være ret gunstige for kirkelivet. Der var så at sige ingen egentlige drankere i mgherne.

På opfordring af landrådens kone i Åbenrå var der 15/11 1906 blevet oprettet en egen *diakonissestation,* omfattende også Bedsted og en del af Ø Løgum sogne. Der var ansat to flensborgsøstre. Ca halvdelen af driftsudgifterne indkom ved frivillige bidrag, resten fra offentlige kasser.

Asylforeningen havde et barn anbragt i pleje i Hønkys.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054).

Den sidste sp inden genforeningen blev *Johannes Jacob Tonnesen* (1910-19), søn af den kendte IM-præst Hans Tonnesen fra Hoptrup, der er beskrevet ovenfor s 134-136. Med ham vandt den nordslesvigske IM især tilslutning i Egvad. Allerede 2 år efter sin tiltræden måtte han ople-

ve splittelsen, der er behandlet sst, hvorunder han naturligvis tog stilling for faderens standpunkt. Det voldte ham en del besvær i den praktiske præstegerning, fordi en stor del af missionsfolkene i pastoratet netop havde sluttet sig til Det gamle Budskab. J J T havde vistnok i øvrigt ikke så lidt agtelse for dette.

Af hans egne udtalelser (G P-L) fremgår det, at han var fuldstændig klar over, at dette brud også var fremkaldt af den nationale spænding. Nationalt set var han tysk nordslesviger, måske lidt mere tyskorienteret end faderen, men han viste megen forståelse for danskernes stilling, og der var tilsyneladende ingen gnidning mellem ham og menighederne, der satte ham højt som præst.

Under slutningen af krigen og i det første efterkrigsår, da genforeningen måtte anses for at blive en realitet, kom han i modsætningsforhold til den danske IM, som han følte som alt for nationalt præget, også i rent kirkelige og teologiske forhold. Han vaklede længe, men besluttede omsider i maj 1919 (korrespondance med missionær, gdr Johan Nissen, Strandelhjørn, Bevtoft sogn, hvem han var personlig ven med), at nedlægge sit embede uden at afvente nogen afstemning og søge sydpå. 17/8 1919 blev han valgt til førstepræst ved St Mariekirke i Rendsborg. Senere opgav han præstegerningen og blev højskoleforst sst. Senere igen blev han teologisk professor ved lærerakademiet i Altona, men sluttede sin løbebane som præst ved Helligkorskirken der.

Af pastor J J Tonnesens beretninger, 1915 og 1917, er den første kun lidt, den anden mere præget af krigen.

Gudstjenesteordning: den af 2. Gesamtsynode anbefalede (1915, 17).

Gudstjenestebesøg gennemgående godt. Krigen syntes snarest at have bevirket en stigning. Ungdommens deltagelse god, børns mindre god, da de måtte passe bedriften, mens de ældre var i kirke – der var på de fleste gårde ingen tjenestefolk. Der var aftenlige fastetjenester i begge kirker på hverdage, hvortil kom hyppige aftentjenester om vinteren. På denne årstid holdtes også bibeltimer i skoler i hvert af sognene 1 gang om ugen. Desuden var der månedlige særtjenester i afsides landsbyer for gamle og svage. Børnegudstjenester måtte holdes på hverdage (2 kirker at betjene om søndagen). Den kirkelige katekese plejedes desforuden (1915).

Trods de fleste yngre mænds indkaldelse betegnes også i 1917 gudstjenestebesøget som godt, stadig med undtagelse af børnenes. Krigstidens intensive benyttelse af den konfirmerede ungdoms arbejdskraft i landbruget havde påvirket denne aldersklasses kirkebesøg. Dette som helhed havde lidt under vinterkulden 1916-17. Af særtjenester holdtes nu som følge af mangel på lys og varme kun bibeltimer i skoler eller privathjem i *alle* landsbyer. Besøget sehr gut; es fand sich fast stets das ganze Dorf ein (1917).

Helligdagsfreden. Søndagen helligholdtes alment, selv med dårligt høstvejr (1915).

Dette forhold ændredes i løbet af de næste 2 år af die Kriegsnot. Medvirkende var også det slette høstvejr i 1916 og forårets sene komme 1917. Tonnesen nærede dog den anskuelse, at helligdagsskikkene ikke ville blive varigt påvirket af de øjeblikkelige tilstande (1917).

Menighedsliv. Nordslesvigsk IM lod sine lægprædikanter virke i sognet i samarbejde med sp. Også Det gamle Budskabs IM havde Venner i mghen, men retningens folk lagde vægt på god forståelse med deres præst. Der synes således ikke at have bestået nogen dybere kløft mellem de to beslægtede retninger i pastoratet.

Jungfrauenverein (ca 40 medlemmer) lededes fremdeles af en af diakonisserne, mens en Jugendverein (ca 45 medlemmer) lededes af Tonnesen selv. Den beskrives som en kristelig forening, der med ståsted i evangelisk kristendom ville samle ungdommen til kulturelle og belærende foredrag, til sport og fodture – ganske på linie med den ricardske KFUM i kongeriget. Den havde endvidere som formål at styrke forbindelsen til hjemmene ved opbyggelige, belærende og litterære programmer.

Krigen havde medført, at foreningen midlertidigt var blevet opløst – det overvejende flertal af de unge mænd var blevet indkaldt (1915).

Ydre mission m v. Den tidligere interesse for Breklum bestod stadig. En missionsforening omfattede ca 30 familier, og missionssyforeningen – ca 40 kvinder – samledes som forhen én gang mdl i prg. Også tilknytningen til Brødremghens mission var bevaret, mens Gustav-Adolfforeningen ikke mere udøvede nogen tiltrækningskraft (1915).

Sekter. Bornholmersamfundet synes at være stagneret. Det bestod som i pastor Ottes tid af 6 familier, der plejede en stille, tilbagetrukket kristendom og from livsvandel. Som forhen brugte de kirkens sakramenter og ministerialhandlinger. Skønt de havde eget forsamlingshus, sporedes ingen propaganda (1915, 17).

Sædelige tilstande. Det glædeligt lave antal af »uægte« fødsler gav intet sandt billede af sædeligheden. Tonnesen taler om, at die raffinierte Unsittlichkeit også begyndte at udbredes på landet, og mener antagelig hermed, at kendskabet til og brugen af antikonceptionelle midler var stigende (1915). I næste beretning måtte han konstatere, at det almindeligt iagttagelige fald i sædelighed, fremmest i seksuel henseende, var konstaterbart også på hans sted. Indkvartering af tropper havde ikke gjort sagen bedre; således var tallet af uægteskabelige fødsler, fornemmelig blandt ganske unge piger, steget (1917).

De sociale tilstande var de bedst tænkelige – egentlig fattigdom fandtes næppe.

Man kunne ikke tale om drikkeri som en folkelast – tværtimod. Den yngre generation viste mådehold, delvis total afholdenhed over for spiritus. Til gengæld var kortspil et vidt udbredt onde.

I hvert af sognene fandtes en afholdsforening, ikke af kristelig, men social natur. »Arbejdet må betegnes som helt igennem glædeligt og resultatrigt«. Sp hjalp undertiden afholdsmændene med foredrag eller læsestof (1915).

I 1917 var billedet blevet mere dystert. Pengerigeligheden fordærvede de menneskelige relationer: »De store fortjenester, der tilflyder landbruget, har ikke overalt åbenbaret glædelige forhold. Ved siden af beredvilligheden til at hjælpe sognenes egne nødlidende mangler dog næsten helt den sociale ansvarlighedsfølelse. Det er af ligefrem skæbnesvanger virkning på vor landlige kristendom, at kapitalismens ånd således vinder indpas. Her ligger visselig hovedfaren. Og det endda for begge nationale retninger; thi både tyske og danske ligger under for vindesygens og berigelsens fristelse«.

Diakonissestationen med to diakonisser, nu drevet af Hellevad, Egvad og Bedsted sogne, bestod stadig. Til dækning af omkostningerne bidrog der vaterländi-

sche Frauenverein, amts- og kommunale kasser. Diakonissernes arbejde var overmåde værdsat, og derfor støttedes moderhuset. Der var ikke alene tale om sygepleje, men også om fattigpleje. Mghssøstrene administrerede således den tøjuddeling, Frauenverein skabte grundlaget for. Samme forening sørgede også for midler til sanatorie- og rekreationsophold for børn.
(Åbenrå provstearkiv, nr 1055).

Tiden efter 1920

Det voldte lidt besvær at finde den nye danske præst. 23/6 1920 blev den kendte missionærpræst *Irenius Vilhelm Raun Fauerholdt* (1920-21) konstitueret i embedet (se sp Marstal P N III, s 663-664). Men han ønskede ikke at blive her, men søgte i stedet til Hørup, Als, hvor han blev valgt 7/6 1921.

Hans efterfølger blev *Hans Christian Larsen* (1921-37), der ligeledes havde været missionær, men i de sidste 5 år sp i Kliplev. Han blev valgt efter prøveprædiken og endeligt udnævnt fra 1/12 1921.

I den videre udvikling af pastoratets historie lægges vægten på beretningerne i Kirkelig Håndbog kombineret med G Peters-Lehms oplysninger.

I årene omkring genforeningen fandtes der både IM, grundtvigske, tilhængere af Lt Mf og K S i sognene. Der var endvidere en kristelig ungdomsforening. Et forsamlingshus var som nævnt blevet opført i 1909 i N Hostrup, Egvad, medens IMs aktivitet foregik ud fra en privat missionssal hos malermester A Schultz, Hellevad. Endelig fandtes 2 YM (DMS)kredse.

Altergæstetallet beløb sig til hhv 450 og 330 i 1922, og i slutningen af 1920'rne var det steget til hhv 520 og 365. I en lang årrække forelå der derefter ikke tal herfor. Kirkegangsprocenten faldt fra hhv 10 og 8 til 7 omkr 1940.

Det samlede medlemstal for de 2 menighedsråd fordelte sig på Kirkeligt Centrum, der næsten uafbrudt var i overtal, IM og gr samt i årene indtil besættelsen 1 tysk. Egentlige valg afholdtes ikke.

Der befandt sig en ikke helt ubetydelig tysk minoritet i Hellevad i mellemkrigsårene. Ved folketingsvalget i sept 1920 stemte ca 40% (jfr ovf) af samtlige gyldige stemmer tysk. Denne minoritet fik indført 1 månedlig tysk gudstjeneste og oprettet en tysk privatskole, ligesom der udfoldedes tysk ungdomsarbejde. En gruppe på 120 søgte omkr 1930 at få grundlagt en tysk frimenighed, men det mislykkedes. I Egvad var tyskheden derimod minimal.

Pastor H Chr Larsen var, som det kunne ventes fra det tidligere virke, en stor ven af YM og foranstaltede en stor årlig fest i præstegårdshaven i forbindelse med dette arbejde. Der blev holdt taler og foranstaltet bortlodninger ved denne lejlighed. Der gik så stærk tradition i denne YM-dag, at den stadig afholdes. Han søgte sin afsked af helbredsgrunde allerede i 1937 – i 2 perioder havde han måttet have hjælpepræst – og emigrerede et par år senere til sin søn i Australien.

Under *Aksel Henry Mathiasen* (1937-44) kom krigen og besættelsen. I hans tid aktiviseredes især ungdomsarbejdet, måske på baggrund af den politiske situation. Der blev afholdt ungdoms- og menighedsmøder i præstegården og ungdomsbibelkredse i hjemmene, og et kirkeblad så dagens lys. 21/11 1941 stiftedes H-E KFUM & K. Pastor M blev kredsformand for KFUM & K i Sønderjylland og tillige frivillig medarbejder ved DMS hjemmearbejde. I 1944 søgte han til Nexø.

William Stephansen (1944-64) trådte til under den vanskelige tid i det sidste krigsår og det derefter følgende retsopgør. Først voldte indkvarteringer af tysk militær og de mange flygtninge besvær, senere bragte opgøret fortræd og splittelse i mange hjem og bekendtskaber. Efter at de fængslede var kommet tilbage fra Fårhuslejren, faldt sindene dog efterhånden til ro, og den nationale modsætning blev afløst af mere tolerance og fordragelighed.

Den tyske gudstjeneste ophørte efter besættelsen, ligesom den tyske privatskole blev nedlagt, og ingen af delene kom igen. Det tyske stemmetal er ved det sidste offentliggjorte folketingsvalg i Hellevad 1968 gået ned til ca 10% af samtlige afgivne gyldige stemmer.

De tidligere omtalte kirkelige aktiviteter fortsatte i pastor Stephansens og i hans efterfølger *Gunnar Peters-Lehms* (1965-) tid. Altergæstetallet, der i 1950 på ny blev opgivet til hhv 537 og 301, opgjordes i midten af 1960'erne til hhv 625 og 360, altså en vis stigning. Denne er for så vidt bemærkelsesværdig, som der i disse år foregik en mindre befolkningstilbagegang. Kirkegangsprocenten er derimod sunket til hhv 3 og 7%.

Hellevads gamle præstegård fra 1894, der opførtes i stedet for den tidligere nedbrændte, blev i 1965 erstattet af en mere moderne og derefter indrettet til lejrskole.

Lægfolk

Egentlig betydelige lægmænd med hovedvirke dér kan pastoratet ikke mønstre. I den forbindelse bør dog nævnes *Mads Christensen* fra Horsbyg, Egvad (1856-1929), selv om han ikke var lægmand i bogstavelig forstand. Da han var blevet konfirmeret, rejste han fra sin fødegård over grænsen til Føvling sogn, hvor han opholdt sig i en årrække og stiftede den første danske Ynglingeforening.

Mads Christensen rejste senere til New Zealand som missionær. Her blev han præsteviet i 1886 og virkede i den Dansk Lutherske menighed i Maurioville indtil 1894, da han blev forflyttet til Palmerston på North New Zealand, hvor han arbejdede i de følgende 35 år.

En anden af IMs personligheder i Hellevad var gdr *Hans Nissen Christensen,* Klovtoft, der i årene 1920-69 var medlem af menighedsrådet, i visse perioder næstformand.

Skolen

Allerede før år 1600 har der været en degn i Hellevad, som var degn for begge sogne. Mod betaling undervi-

ste han bøndersønnerne om vinteren. Senere fik også »fattigfolks sønner« andel i undervisningen, idet købmand Peter Struck, Tønder i året 1713 oprettede et legat til degnen i Hellevad som vederlag for at undervise 24 fattige børn, som præsten måtte udvælge. Dette legat har været knyttet til degneembedet indtil i midten af 1920'rne.

Der var biskole i Klovtoft, men intet skolehus, og endvidere omgangsskoler i Svejlund, Hinderup, Horsbyg og Hønkys. I Nr Hostrup var bygget en skolestue i tilknytning til hyrdehuset ca 1750. Det skete på pastor Høyers foranledning. Lærerne, der oftest var håndværkere om sommeren, var ueksaminerede, men skulle stille til prøve hos provsten i Åbenrå.

Udførelsen af Adlers skoleregulativ for Åbenrå provsti og skoleloven af 1814 fik i de to sogne et dramatisk forløb. Sognene skulle inddeles i faste skoledistrikter, en skolebygning skulle opføres i hvert skoledistrikt, og en af konsistoriet godkendt lærer skulle »fast ansættes« og altså have løn, bolig, naturalier m m. I hele vesteramtet blev der protesteret, og beboerne i Klovtoft og Hønkys skrev bønskrifter til kongen om at måtte blive fritaget for disse nye pligter, »da de alle var fattige hedebønder«. Men amtmanden satte sine mening igennem. Så begyndte den passive modstand. Man holdt børnene hjemme. Lærer Jes Nielsen fra Jegerup, der var sendt til Klovtoft og Hønkys, blev ved ankomsten jaget bort af befolkningen. Nu tog amtmanden hårdt fat. Han rekvirerede militær til hjælp. Oberst Düring i Haderslev sendte rytteri til de genstridige landsbyer, og efter at alle husene havde fået indkvartering, opgav beboerne modstanden. Fra den tid har der været to skoler i hvert af sognene, nemlig Hellevad, Klovtoft, Hønkys og Nr Hostrup. Til op mod vort århundrede var der også en biskole i egen bygning i Hinderup.

Hellevad

I tre generationer var degneembedet i samme familie: Hans Ewald (1734) sønnen Ewald Hansen (d 1780) og Nis Ewald (d 1789). Derpå fulgte Niels Andersen fra Øster Terp til 1826, og fra nu af var der seminarieuddannede degne, idet seminarist Lauritz Iversen (Schmidt) fra Rugbjerg kom til Hellevad fra Hønkys, hvor han havde været gårdejer og lærer fra 1803. Han var efter præstens udtalelse den dygtigste lærer i de to sogne og meget afholdt. Efter Iversen fulgte Hans Peter Niendahl. Hans modstand mod provisorieregeringen og efter 1864 mod tyskerne er omtalt i Sdj månedsskr 1951. Han var født i Åbenrå 1805, dim Tønder 1828 og degn i Hellevad 1837-72 (d 1881). Hans efterfølger blev Mathias Chr Møller, f i Gabøl 1838, dim Tønder 1861, og degn i Hellevad til 1893. Skønt dansk uddannet blev han tysk og startede i degneboligen i Hellevad en »vandrelæreforening«, hvis formål var tyskhedens fremme. Medlemmerne var Møller og Petersen, Hellevad, Thimsen, Nr Hostrup, Petersen, Hønkys, Sørensen, Kassø og Westergaard, Klovtoft.

Hans Petersen, f i Maugstrup 1850, dim Tønder 1873, var degn i Hellevad 1893-1909.

Magnus Degn efterfulgte ham som degn i Hellevad (1909-37). Han var født i Skærbæk, dim Tønder 1894.

Peter Hansen, f i Rugbjerg 1905, dim Vordingborg 1926, lærer i Øster Løgum 1926-27, i Stubbæk 1928-37, blev derefter degn og førstelærer i Hellevad til 1973.

Ved siden af degnetjenesten har degnene altid holdt skole, ofte i egen bolig. En skolebygning fra 1788 blev solgt 1802, og undervisningen (2 klasser) foregik i degneboligen. Niendahl var selv arkitekt for en kombineret degne- og skolebygning i 1847. 1902 og 1944 byggedes nye skoler..

Der har altid været en underskolemester, andenlærer, hjælpelærer eller lærer. Fra 1941 var der tre lærerkræfter, fra 1955 fire, fra 1960 fem, fra 1966 syv. I ældre tid var der hyppigt lærerskifte, især i den tyske tid. I vor tid er dette ændret. Således har lærer P O Grau været ved skolen i næsten 40 år (1926-65). Mens Niendahl blev i embedet både i dansk og tysk tid, måtte hjælpelærer Ludolph Christensen efter 5 års tjeneste i Hellevad forsvinde. Han fandt sit virke i Ikast.

S Brodersen er nu førstelærer for den 7-klassede skole (145 elever).

Klovtoft

I 1765 var Anders Rasmussen lærer i Klovtoft, i 1772 Hans Jensen, »ej den sletteste af de herværende skoleholdere«, men han nægtede at lade sig eksaminere af provsten. Senere var Nis Mathiesen skoleholder.

Ingen af de følgende lærere blev gamle. Føromtalte Jes Nielsen gik vild i en snestorm og druknede i mølledammen kun 29 år gammel. Oluf Petersen fra Rugbjerg blev 37, efterfølgeren N P Nissen 29. Oluf Petersen var elev af den kendte pastor P Kier, Øster Løgum. Petersen blev regnet for en af landsdelens dygtigste lærere og udgav en regnebog på dansk (tyske regnebøger var ellers det normale). Igen fik skolen en betydelig lærer, nemlig den senere så kendte degn Gammelgård, Varnæs. Han var født i Rurup 1805, dim med udmærkelse fra Vesterborg seminarium 1826, lærer i Klovtoft 1827-32. Allerede som 16-årig havde han været biskolelærer i Hinderup og undervist børnene til 12-års alderen. De store børn gik til degneskolen i Hellevad. Gammelgårds skole fik et godt renommé, så der kom elever langvejsfra, bl a to brødre fra Bevtoft kro: Rasmus og den senere så kendte Hans Andersen Krüger. Fra 1832 til 1852 var lærersønnen fra Ravsted Claus Nielsen Dinsen lærer i Klovtoft. Han efterfulgtes af Asmus Asmussen (1852-78), Mathias Mathiesen (1878-83), P H Thimsen (1883-1890), Westergård (1890-1910), Heinrich Petersen (1910-13) og Eduard Petersen fra 1913 til 1960. Fra 1921 blev skolen toklasset, og lærer P Høier fra Åstrup blev andenlærer til 1960, derefter førstelærer til 1966, da skolen blev nedlagt, og børnene overført til Hellevad.

Nørre Hostrup

Lærerne ved Nørre Hostrup skole har skiftet tit. Af de tidlige kan nævnes Nis Nissen 1765, Rasmus Lauritzen 1772, Wolle Madsen 1776, Jørgen Hansen i 1790'erne og P Hansen 1802. Den første fast ansatte lærer hed Matzen. Under L N Lorenzen blev der i 1818 tildelt lærerembedet skolejord. De næste døde unge; men Lund fra Branderup holdt ud i 36 år (1836-72). Han var dimitteret fra Ranum. Efter lærer J Jepsen (1878-90) fulgte P H Thimsen. Da han giftede sig med en dansksindet pige fra sognet, måtte han søge sydpå og blev andenlærer i Dedsbøl.

I 1890 indviedes en ny skole beliggende midt mellem byerne Øbening, Horsbyg og Hostrup. Om sognets danskhed findes i skolekrøniken en meget sigende passus. Læreren skriver bittert: Hele skoledistriktet i Nr Hostrup har nægtet at give 4 mark til en flagstang, skønt den Kgl Regering har ydet et særligt bidrag på 1500 mark til »opretholdelse af Nr Hostrup skole«.

1891 oprettedes et andenlærerembede; men også andenlærerne var her kun i kort tid. 1899 var F A Sørensen førstelærer, og 1904 efterfulgtes han af Bende Bennedsen. I 1912 blev skolen treklasset, men kun til verdenskrigens udbrud. 1920 fik den en danskuddannet andenlærer: Aage Rolighed Christensen (1920-48). Han flyttede 1948 til Thy. I 1932 fik skolen en danskuddannet førstelærer: R S Johansen. Bennedsen havde således været lærer i Nr Hostrup i 28 år, deraf 12 år i dansk tid. Johansen blev kun i 8 år. Hans efterfølger

blev Chr Stenz (1941-48). Han kom fra Sydslesvig, rejste igen derned og er nu viceinspektør i Åbenrå. Lærer i Tumbøl Jes Christensen blev i 1948 førstelærer i Nr Hostrup. Han døde i embede 1965, 59 år gammel. Fra 1960 havde skolen igen tre lærerkræfter. I 1939 blev bygningerne udvidet med skolekøkken, gymnastik- og sløjdsal.

Skolen blev nedlagt 1975.

Hønkys

Om de første lærere i Hønkys vides kun lidt. Et par navne kan nævnes: Hans Jørgensen 1765, Jørgen Nicolaisen 1772, Nis Mathiesen 1776, Nis Petersen 1780. I 1803 kom føromtalte Laurits Iversen (Schmidt) fra Rugbjerg. Han havde læreruddannelse, blev gift med Hønkyspigen Maren Nissen og underviste i egne lokaler, så opførelsen af en skolebygning kunne spares foreløbig. Han blev 1827 degn i Hellevad, og andenlærer i Hellevad Broder Jacobsen blev lærer i Hønkys 1827-41. Fra 1841 til 1863 var C J Nielsen fra Barsø lærer, 1863-67 Peter Asmussen fra Bjerndrup, 1867-74 H Clausen fra Barsø, 1874-81 Hans Petersen (senere degn i Bedsted og Hellevad), 1881-96 H P Petersen, 1896-1905 J P Hansen og 1905-20 S Christensen. I 1912 fik skolen en andenlærer. Begge embeder blev i 1920 besat med danske lærerkræfter, nemlig Aage Primdal (kendt som komponist) 1920-46 og Kjestine Eriksen 1920-58 (død). Chr Outzen fra Ellum var førstelærer fra 1948 til sin død 1956, og hans efterfølger blev Verner Frost 1956-62. Skolen har nu et par årgange under ledelse af fru Riemann Hansen, Mjøls.

I 1895 blev degneembedet i Hellevad delt, så førstelæreren i Hønkys blev degn for Egvad sogn, mens førstelæreren i Nørre Hostrup blev kirkebogsfører. Skole- og lærerbolig i Hønkys opførtes 1896, lærerindebolig og forskole 1912; og i 1939 byggedes en gymnastik- og sløjdsal. I 1941 ophævedes det gamle skoleforbund med Hydevad, der nu sender børnene til sogneskolen i Hellevad.

Skolen blev nedlagt 1969.

(Af fhv førstelærer P Hansen)

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 6 C, 3 IM, 2 gr, 1 ty; 1934 8 C, 2 IM, 2 gr, 1 ty; 1945 5 C, 3 IM, 2 s, 2 up; 1953 4 C, 4 IM, 3 s, 2 gr; 1965 5 C, 4 IM, 2 s, 2 gr. Valg i Egvad 1965, hvor fordelingen var 3 C, 2 gr, 1 IM; 1969 3 gr, 2 C, 1 IM.

Befolkning 1860 1492 (809 og 683), 1910 1751 (967 og 784. Det forholdsvis store folketal i Egvad skyldes, at en del polske arbejdere var ansat ved en mergelbane dér), 1930 1746 (1074 og 672), 1960 1687 (1095 og 592), 1970 1669 (1091 og 578), 1976 1536 (1027 og 509).

Tallene for 1970 hidrører fra Stät tabelværk 1975 II, Danmarks administrative inddeling og 1976-tallene fra Stat tabelværk 1978 VIII, registerfolketællingen 1976.

Antal altergæster, 1926 885 (520 og 365), 1954 856 (536 og 320), 1966 985 (625 og 360), 1969 1090 (660 og 430).

Der drives søndagsskole både i Hellevad og Egvad (20-40 børn). 2 YM-kredse (DMS-kredse) med månedlige møder i prg og private hjem i Egvad. Basar i prghaven om sommeren. I H en mindre IM-kreds, i E en større, ugentlige bibeltimer. Aftenhøjskole i H v førstelærer *P Hansen.* Ældrearbejde med stor tilslutning.

Trossamfund u f folkekirken nogle få Jehovas Vidner, 1 mormonfam i H.

Kirkebygningerne

Hellevad

Den hvidkalkede og tegltækte kirke, der oprindelig var viet St Laurentius, består af senromansk kor og skib samt et sengotisk sakristi og et tårn i vest. Sidstnævnte er vanskeligt at tidsfæste; det har formentlig undergået en næsten total ombygning i slutningen af 1700-tallet.

Af inventaret skal nævnes den gotiske fløjaltertavle fra den sidste fjerdedel af 1400-tallet. Ved den sidste restaurering i 1942 blev den ført tilbage til sin oprindelige skikkelse. I midtskabet er der en godt skåret Golgatha-scene, som uden adskillelse flankeres af to figurer – St Laurentius og Johannes Døberen. I sidefløjene er der en apostelrække og i predellaen 14 nødhjælperhelgener, hvoraf den ene er den i Danmark sjældent forekommende St Apollonia (tandlægernes nødhjælper).

Kalk og disk af plet er tysk fabriksarbejde, og der er 2 par stager, hvoraf det ene er sengotisk, det andet fra omkring 1900. Den romanske granitfont er af ranketypen med fremspringende hoveder på kummen og på fodens hjørner. Fadet er fra 1927. Prædikestolen blev fornyet i 1659 og er en naiv efterligning af Tøndertypen med en række relieffer med tyske indskrifter. Over prædikestolen er der lydhimmel med de 6 dyder.

Kirken fik sit første orgel fra Marcussen & Søn, Åbenrå, i 1924. Det blev erstattet af et større fra samme firma i 1972 (13 stemmer).

Egvad

Den hvidkalkede og med undtagelse af den blytækte apsis, teglhængte kirke, der også var indviet til St Laurentius, består af romansk apsis, kor og skib med to sengotiske tilbygninger, nemlig et tårn i vest og et våbenhus ud for syddøren. Pladsmæssigt set er den kun knap halvt så stor som Hellevad kirke. Den blev hovedrestaureret i 1936-38.

Altertavlen er af sengotisk karakter med fløje til at lukke og 2 mindre fløje foroven, idet midtskabet er noget højere end den øvrige del af tavlen, alt fra slutningen af 1400-tallet. I midtskabet er der en figurrig Golgathascene, i fløjene apostlene og i topstykkets fløje Johannes Døber og St Laurentius.

Altersbordsforsiden er skåret i eg af fhv landmand Christian Heisel, Rødekro, i 1933. Den tidl forside blev solgt til Thaulowmuseet i 1907. Døbefonten af granit er romansk og meget enkelt, nærmest primitivt udformet. Dåbsfadet, der er af kobber, er fra 1700-tallet med 3 krydsende fisk i bunden. Altersølvet er af nyere dato, stagerne fra anden halvdel af 1600-tallet.

Prædikestolen er af nyklassicismens cylindriske form, anskaffet 1832, med samtidig himmel. Den opfattes af nogle som et fremmedelement (G P-L). Orglet er skænket til kirken i 1929. Klokken fra 1566 blev omstøbt i 1884 og sidst hovedrepareret i 1966.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1910 5294 Rm, 1920 2. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl.

17. 1850-58 **Jonas Christian Olsen,** se sp Løjt.

18. 1859-64 **Daniel Carl Erhard Luplau,** se sp Varde.

19. 1864-95 **Lorenz Andreas Andresen,** f Risum 6/11 1828. Forældre: Sp Magstrup-J Sievert A og Hedvig Cilie Nissen. Dim Had 52, imm Kiel 16/4 s å, c Flensborg 28/6 56 (nc), g Åbenrå 8/8 66 Laura Mathilde Aliena Petersen, f Had 19/5 43, d sst 27/10 97. Forældre: Hrdfoged Rise

(S Rangstrup hrd) Georg Nicolai Christian P og Johanne Dorothea Wilhelmine Peters. 17/11 64 sp H-E, afsk 95, d Had 31/10 96.

20. 1896-1904 **Nicolai Jensen Paulsen,** f Strandrød, Rinkenæs 28/12 1861. Forældre: Skibsfører Strandrød Lorenz Thomas P og Cecilie Maria Jensen. Dim Flensborg, imm Erlangen, imm Leipzig og Kiel, c 88 (2. kar m A), g Anna Cathrine Thayssen, f Rønshoved, Holbøl, d 8/6 1938. Fader: Gdr Asmus T. 9/1 89 sp Brarup, 29/11 92 sp Ladelund, 20/2 96 sp H-E, d Hellevad 9/12 04. Fader til sp Højrup Nicolai Asmus P.

21. 1905-10 **Gottfried Adolph Karl Martin Otte,** se diakon Åbenrå.

22. 1910-19 **Johannes Jacob Tonnesen,** f Åbenrå 3/2 1882. Forældre: Sp Hoptrup Hans T og Meta Christine Burmeister. Dim Had 1902, c 07, g Hoptrup 24/8 09 Marie Kathrine Lei, f Kokholm, Vonsild 17/2 82. Forældre: Landmand Kokholm Hans Jessen L og Eline Kragh. 24/5 09 adj min Flensborg Vor Frue Kirke, 12/7 s å sp Bedsted, 12/8 10 sp H-E, 8/9 19 sp Rendsborg St Maria Kirke, 27 tillige forst Rendsborg højskole, 1/5 30 prof Altona Lærerakademi, afsk 32, 33 sp Altona Helligkors Kirke, 40 sp Innien, Neumünster, d Flensborg 10/3 71.

23. 1920-21 **Irenius Vilhelm Raun Fauerholdt,** se sp Marstal.

24. 1921-37 **Hans Christian Larsen,** f Østerby, Medelby 3/9 1874. Forældre: Snedkermester Østerby Mogens L og Maria Christiana Hansen. Uddannet til miss i Breklum, misseks Kiel 1900, g 15/9 02 Margaretha Marie Grau, f Kina 1/12 74. Forældre: Skibskaptajn Hans G og Ellen Wollesen. 00 miss Kotapad, Indien, 16 sp Kliplev (cst), 3/10 21 sp H-E, afsk 3/8 37, d Queensland, Australien 3/5 66. Fader til miss, præst Queensland Johannes L.

Hjælpepr 1929-30 *Peter Petersen,* se sp Skydebjerg, 1936-37 *Johannes Nielsen Lund,* se sp Vestermariæ.

25. 1937-44 **Aksel Henry Mathiasen,** se sp Egebæksvang (1948, 63 rkp Ordrup, 68 sp Strø-Gørløse).

26. 1944-64 **William Stephansen,** f Hjørring 8/8 1897. Forældre: Overskærer Jens Christian Nielsen og Dorthea Marie Christensen. Dim Hjørring 1916, c 23 (h), g 25/5 s å Dagmar Nielsen, f Hjørring 9/7 96. Fader: Handelsgartner Hjørring Thomas Marinus N. 16/4 23 sp Rær-Hansted-Vigsø, 26/10 27 sp Tjele-N Vinge, 28/9 44 sp H-E, afsk 31/10 64.

27. 1965- **Gunnar Peters-Lehm,** f Volstrup, Sæby 25/6 1912. Forældre: Landmand Carl P-L og Marie Elisa Christensen. Lærereks N Nissum 33, g 1) Stagstrup 2/6 38 Sigrid Agathe Christensen, f Harring 27/1 10, d sst 29/1 40. Forældre: Førstelærer Anton C og Maren Jensen. G 2) Skjoldborg, Thy 24/3 42 Karen Gisselbæk, f Skjoldborg 24/7 18. Forældre: Gdr Peter G og Johanne Vestergaard. 33 lærer Christiansfeld realskole, 37 lærer og kirkesanger Harring, 45 skoleinsp Kofoeds skole, Kbh, 50 forst Rinkenæs højsk, 9/9 65 sp H-E.

Litt: Trykte kilder: Trap 1967; H V Gregersen: Niels Heldvad, 1957; Morten Kamphøvener: Møllens Røst, 1944; J Brodersen: Fra Gamle Dage, 1912; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd VII; Kirkelig Haandbog 1923-67; Teologisk stat, 1975; Den danske skolehåndbog 1977/78; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920; Erik Hoskjær: De danske Kirker, bd 18, 1970; Sdj månedsskr 1951 og 74 (artikler af H V Gregersen og P Høier). Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-83, La Åbenrå; P Nedergaards samlinger; Aage Dahls samlinger; artikel af G Peters-Lehm, 1973; Åbenrå provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, La Åbenrå.

BEDSTED

Af J W O og H P

Topografi

Areal 3317 ha. Bedsted sogn blev udskilt af Åbenrå provsti i 1973 og overført til Tønder provsti, Ribe stift. Det hører således ikke hjemme under bd X, men må omtales her alligevel, da det ikke blev optaget i bd IX B.

Det grænser foruden til sognene Ravsted, Højst, Løgumkloster og N Løgum i Tønder provsti til Agerskov i Tørninglen og Hellevad sogn i Åbenrå provsti.

De fremherskende landskabsformer er smeltevandssletter og små isolerede bakkeøer, der har en maksimal højde på 35-40 m. I øvrigt indeholder sognet, der er næsten skovløst, ingen landskabelige særpræg. Hovedfærdselsåren er landevejen Haderslev-Tønder.

Byer Bedsted med kirke, præstegd, skole, missionshus, plejehjem og bankfilial; Ø Terp med forsamlingshus.

Bebyggelser Arndrup, Mårbæk, S Gravlund, Bedsted Mark, Bedsted Bjerg, Østermark, Vestermark, Nørremark.

Gårde Nerballegd (tidl herregd), Tannenhof (tidl herregd), Overballe, Enggd, Sivkro (kroen nedlagt), Arndrup Mølle (vandml nedlagt).

Skove til Tannenhof Ø Terp hører 23 ha privat plantage.

Der er *ingen fredede oldtidsminder* i sognet.

Under den prøjsiske administration hørte sognet

først til Åbenrå herredsfogderi, fra 1889 til Hellevads amtsforstanderskab. Det var delt i kommunerne Bedsted, Mårbæk og Ø Terp. Den midlertidige Gravlund kommune blev i 1871 sammenlagt med Mårbæk kommune, og Arndrup kommune blev i 1897 inkorporeret i Bedsted kommune.

Indtil 1496 havde sognet præst fælles med Hellevad-Egvad, men hørte i øvrigt under Ribe stift. Efter forskellige stridigheder om den kirkelige overhøjhed blev det ført til Slesvig, efter 1922 Haderslev, stift og Åbenrå provsti, hvor det forblev indtil 1970'erne, jfr ovf. Ved kommunesammenlægningen i 1970 integreredes sognekommunen i Løgumkloster storkommune.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 81 da, 18 ty; 1884 49 da, 28 ty; 1912 38 da, 48 ty, 2 s (s = socialdemokrater).

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 268 da, 91 ty (tilrejsende 59 da, 18 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 123 da, 40 ty, 1 s; 11/4 1924 128 da, 51 ty, 11 s; 16/11 1932 229 da, 62 ty, 22 s; 3/4 1939 312 da, 82 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 307 da, 45 ty; 14/5 1957 347 da, 46 ty; 23/1 1968 492 da, 24 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

er for dette sogns vedkommende temmelig sparsom med oplysninger ud over de nøgne fakta.

Det første navn, vi støder på, er **Jep Madsen.** Om ham ved vi kun, at han døde eller fratrådte ca 1512, altså før reformationen.

1. -1575- **Ludolph Petersen.** Kun dette ene, endda usikre, årstal kendes om den første kendte lutherske præst i sognet.

2. 1588-1641 **Jens Petersen,** f Emmerlev 1561. Forældre: Sp Emmerlev Peder Andersen og ... Hansd. Imm Rostock 85, g Anna ... d Bedsted 1642. 88 sp her, d her 5/4 41.

3. 1642-44 **Peter Johansen Generanus,** se sp Bjolderup.

4. 1644-59 **Reinhold Reimers,** f Tønder 1617, imm Rostock 39, g Herrlich Carstensd, f Tønder. Forældre: Kbmd Tønder Carsten Jensen og Gude Froddesd Schmidt. 44 sp Bedsted, d her 59. Fader til sp Hammelev Johannes R R. Svigerfader til sp Amrom D G Monrad.

Hans ret tidlige død står formentlig i forbindelse med polakkernes huseren 59. Noget sådant antydes i hvert fald af sp Burkal Andreas Ambders i dennes bog Die Tundersche unsterbliche Sterblichkeit, 1749, hvori også hans flid berømmes (C P, s 90).

5. 1659-89 **Niels Petræus (Nikolai Petersen),** f Oksbøl. Forældre: Sp Oksbøl Peder Clausen og Dorothea Johansd Monrad. G 1661 enken efter 4. 59 sp Bedsted, d her 13/1 89. Fader til 6.

6. 1689-1715 **Reinhold Nielsen Petræus,** f Bedsted, dim Åbenrå 1684, imm Kiel 14/5 s å, imm Königsberg 87, g Åbenrå 24/9 91 Catharina Benedikte Caspersd v Saldern, f Åbenrå. Forældre: Borgmester Åbenrå Caspar v S og Catharina Margaretha Sebastiansd Stahl. 89 sp Bedsted, d her 1715.

7. 1716-35 **Nikolai Brodersen Brorson** (omtales her, da han ikke er biograferet hos P N, fordi Nikolai sogn i Kbh blev nedlagt efter branden i 1795), f Randerup 23/7 1690. Forældre: Sp Randerup Broder Brodersen og Cathrine Margrethe Clausen. Dim Ribe 1710, c 12/9 13 (1), g 1) Bedsted 24/9 16 Anna Kirstine Christiansd Bruhn, f Løgumgårde, d Bedsted 7/6 22. Forældre: Sp N Løgum Christian Christophersen B og Anna Cathrine Stahlin. G 2) 6/10 22 Barbara Agnethe Hansen, f Humtrup 27/5 03, d Kbh 27/4 50. Forældre: Sp Humtrup Johannes H og Cathrine Steenbæk. G 3) Helligåndsk Kbh 12/5 51 Charlotte Maria Vogetz, f 22/5 97, d Kbh 14/12 52. Forældre: Kaptajn i Fodgarden Conrad Adolph V og Barbara Maria Fuchs. G 4) Kbh 19/9 53 Anna Fog, f Kbh 94, d 3/8 64. Forældre: Kammeråd, rådmand Kbh, brygger Laurids Nielsen F og Kirstine Hansd Leegaard. 14 hører i Ribe, 18/1 16 sp Bedsted, 25/11 35 sp Frederiksborg-Hillerød-Herlev, 5/4 38 sp Nikolai K, Kbh, d Kbh 30/3 57. Fader til (med 1) sp Hundstrup-Ø Broder Nikolaisen B; (med 2) sp Thisted-T Johannes Nikolaisen B, sp Hillerslev-K Oluf Adolph Nicolaisen B, sp Døstrup Johan Peder Nicolaisen B, sp Branderup Nikolai Nikolaisen B og sp Finderup Christian Gottlieb Nicolaisen B. Svigerfader (gennem 1) til sp Snesere Peder Nielsen Agerbech; (gennem 2) til sp Ondløse-S Martin Matthiesen Thye, sp Munkebjergby-B Niels Jensen Albech.

N B, der hørte til »trekløveret« Brorson, førte pietismen til Bedsted. Det siges, at det var den kendte Vajsenhuspræst Enevold Ewald, der førte ham i denne retning. Hans virke i sognet er beskrevet mange steder. Særligt berømte blev de »bedetimer«, der holdtes i præstegården. Blandt hans gæster var grev Zinzendorfs medarbejder biskop A G Spangenberg. Efterhånden kom han til at stå som en af pietismens førere, hos hvem studenter tog ophold for at blive forberedt til præstegerningen.

Derved vaktes den ortodokse provst C G Kochs uvilje (se Åbenrå). Han stemplede bedetimerne som konventikler efter Speners mønster. B forsvarede sig imidlertid skriftligt herimod, og der udvekledes i den anledning skrivelser mellem dem. Til sidst forbød provsten ligefrem denne aktivitet, hvorfor B indskød sin sag for kong Chr VI. Denne gav ham fuldt medhold og påbød 1/3 1734 provst Koch at ophæve sit forbud. Kort efter lod kongen Brorson prædike for sig på Koldinghus, og året efter blev han kaldet til slotspræst på Frederiksborg. Han sluttede som bekendt sin karriere som sp ved Nikolai kirke, Kbh. Afrejsen fra Bedsted vakte ligefrem fortvivlelse hos menigheden, og det siges, at hans degn døde af sorg derover kort efter.

8. 1735-45 **Rasmus Clausen Møinich (Münch, Mønnike)** (se også sp og provst Ringkøbing, P N bd IX B, s 732, hvorimod han ikke omtales under Vordingborg), f Stubbekøbing 7/9 1701. Forældre: Skomager Claus M og Maren Jacobsd. Dim Kbh, imm her 12/7 22, c 26, g 27/6 47 Dorothea v Ham, 35 sp Bedsted, 45 sp Ring-

køb ing, 49 provst Ulfborg-Hind hrd provsti, 62 sp Vordingborg, d her 73.

Også M var udpræget pietist. Det åndelige røre i sognet var endnu lige så stort som i hans forgængers tid, og kirkebesøget var så betydeligt, at der næsten ikke var plads til alle. Samtidig modarbejdede han intenst alle verdslige fornøjelser i sognet. I modsætning til Brorson behøvede M ikke at frygte nogen forfølgelse fra Åbenråprovstens side, det var efter 1736 den pietistiske Johann Schmid (J Brodersen: Fra Gamle Dage, 1912, s 474 ff).

9. 1745-81 **Carl Wiborg,** f Kbh 27/8 1706. Forældre: Vicerådmd Kbh Rasmus W og Christine Povelsen Aagaard. Dim Herlufsholm 25, c 21/4 39, g Bedsted 16/6 46 Maria Sophia Fries, f 7/1 21, d Bedsted 29/3 89. Forældre: Gdr Hoptrup Erik F og Anna Hedwig Hoeck. 5/7 43 skibspr flåden, 9/7 45 sp Bedsted, afsk 81, d her 13/4 82. Svigerfader til 10, og sp Dagebøl C Bahnsen.

Med C W holdt rationalismen sit indtog i sognet for mange år. Kirkebesøget tog nu meget af, og de »hellige« skrumpede ind til en lille gruppe, der indtil 1762 blev ledet af gdr Nis Tøgesen og hustru.

10. 1781-1818 **Johannes With,** f Notmark 22/4 1751. Forældre: Sp Notmark Mathias Jensen W og Dorothea Sophia Jørgensd Pedersen. G Bedsted 2/5 83 Anna Hedvig Wiborg, f her 3/8 52, d sst 2/3 1829. 4/11 81 adj min cum spe succ Bedsted, 13/4 82 sp sst, d her 3/1 18. Fader til sp Hennstedt Mathias C W og sp Hatsted-S Johannes W. Svigerfader til sp St Annen C J Groth.

Også han var formodentlig rationalist. Der forlyder intet om vanskeligheder ved indførelsen af Adler-agenden 1797-98. Da en emissær fra Christiansfeld besøgte sognet i 1805, fandt han endnu (nogle få) vakte (A P T IV, s 133).

11. 1819-25 **Laurits Jacobsen Aagaard,** se sp Aller-Taps (s 237). L J Aa var af en lidt anden støbning end sine forgængere. I sin beretning fra 1824 beskriver provst Paulsen ham som »en udmærket religiøs folketaler, skattet og afholdt af hele menigheden, endog søgt af tilhørere fra nabosogne« (A P T VII, s 143). Hans senere optræden i Aller viser dog tydeligt, at han ingen sympati havde for Brødremenigheden eller lægmandsrørelser i det hele taget.

12. 1826-41 **Andreas Petersen,** se sp S Bjert. Med A P begyndte en ny type præster, der tog afstand fra rationalismen. I sin beretning fra 1827 oplyser han, at hans forældre var »gammeldagstroende«, som holdt søndagsandagter og tog stærk afstand fra agenden og rationalistiske præster. Under påvirkning af dem havde han valgt at studere teologi netop for at værge den gamle tro.

En sådan indstilling passede selvfølgelig ikke provst Paulsen, men derimod nok hans efterfølger, Rehhoff. Førstnævnte omtaler ham som »ein bornierter Kopf«, der var uerfaren i alle livsforhold og langtfra stod på højde med forgængeren. Paulsen må imidlertid alligevel indrømme, at A P opbød alle sine kræfter for at gøre fyldest og virkelig også blev meget afholdt og fik et godt kirkebesøg (A P T VII, s 145).

13. 1841-44 **Richard Jepsen,** f Karlum 24/3 1808. Forældre: Sp Karlum Nis J og Marie Hedwig Richelsen. Dim 31, imm Kiel 25/4 s å, c Gott 35 (2. kar m r A), g Broager 15/10 41 Marie Hedwig Henningsen, f Broager 2/12 15. Forældre: Teglværksejer Broager Nikolai H og Kristine Margrethe Rehhoff. 6/8 41 sp Bedsted, d her 24/5 44.

Det lykkedes R J, skønt stærkt hæmmet af sygdom, at vinde menighedens tillid og få særdeles god kirkegang i sin korte virketid. Skolevæsenet gjorde også fremskridt under hans ledelse, og børnene viste større opmærksomhed og interesse ved hans katekisationer end tidligere. Selv karakteriserede han menigheden meget positivt med fremhævelse af dens alvorlige kristelige sindelag.

14. 1844-49 **Ludwig Christian Schrader,** f Had 28/11 1815. Forældre: Politimester Altona, konferensråd Gabriel S og Louise Jessen. Dim Had 36, imm Kiel 22/4 s å, imm Jena 37, c Gott 40 (2. kar m A), g Had 15/5 45 Abigael Maria Elisabeth Petersen, f sst 29/9 20, d Kiel 20/6 87. Forældre: Kbmd Had Claus P og Semeline Warthoe. 18/10 44 sp Bedsted, 17/9 49 archidiakon Kiel, St Nikolai K, 60 medl den holstenske stænderfors, afsk herfra 28/6 66, 67 medl Nordtyske Forbunds Rigsdag, 68 sp Ansbach, Bayern, 69 sp Regensburg, 82 sp Ansbach, Bodensøen, d Kiel 12/10 1907.

L C S fortsatte i sin forgængers spor. I vinteren 1846-47 holdt han bibellæsninger i skolen under stor deltagelse og fik mange opfordringer til at vedblive hermed. Ifølge provst Rehhoff gjorde han stærkt indtryk som taler og havde i det hele taget usædvanlige gaver. Hans katekisation over troens væsen i 1846 er typisk for den kirkelige retning. Han blev også kendt i videre kredse gennem opbyggelige artikler og indlæg i tidens debat.

Nationalt set var S udpræget slesvig-holstensk sindet og kom derfor kort efter treårskrigens begyndelse i 1848 i modsætningsforhold til sin ellers så hengivne menighed, da han efter en søndagsprædiken erklærede sig for den provisoriske regering. Han søgte derfor til Kiel og overtog Claus Harms tidligere embede som archidiakon her. Hans senere livsløb har ingen særlig interesse på dette sted (A P T VII, s 156, 366).

Tiden 1850-1920

Den første sp efter treårskrigen blev *Christian Frederik August Ishøy* (1850-62). Hans beretninger fra hhv 1856 og 1859 vidner ikke om store udsving i kirkelivet. Han er jævnt godt tilfreds og taler om, at dåben omsider er blevet henlagt til kirken. Efter de foreliggende oplysninger ser det ikke ud til, at I, der ikke var slesviger, men stammede fra Marstal, havde noget udpræget teologisk ståsted. P N siger om ham, bd IV, s 146-147: »Pastor I var en elskværdig og mildt dømmende

ıand. Ved hans 50 års jubilæum blev det udtalt, t han ikke hørte til noget yderliggående parti. Hans forkyndelse byggede på Guds kærlighed, ıg hans liv var et kærlighedens vidnesbyrd«.

Derimod var han ivrigt dansksindet, og det ortælles sst, at han i hvert fald i sit næste embe- le, Sindal, deltog i politiske møder, hvor han gik tærkt ind for Ejderpolitikken.

Pastor Ishøys 1851- beretning indeholder i modsæt- ıing til forgængerens i 1849 intet som helst politisk tof. Men den vidner om, at der må have fundet en ændring sted i sognets dåbspraksis i hans embedstid (se ıvf):

»Det er mig en Glæde, at kunne give Menigheden let Vidnesbyrd, at den i det Hele er besjælet af en und christelig og kirkelig Aand. Kirken bliver særde- es flittigt besøgt baade Sommer og Vinter, og Nadve- ens Sacramente nydes i Regelen 2 Gange aarlig. Daaben bliver næsten altid forrettet i Hjemmet; jeg ıar kun en eneste gang døbt et Barn i Kirken. Uagtet eg helst ønskede, at Daaben i Regelen blev foretaget i Guds Huus i Menighedens Paasyn, maa jeg dog ind- ømme, at jeg næsten altid har følt mig særdeles vel ıtemt ved at forrette denne hellige Handling i Hjem- net, hvor den altid overværes med synlig Andagt og Deeltagelse fra de Paarørende og andre Tilstedevæ- ·endes Side«.

Sp var i øvrigt ikke tilfreds med Landeskatechismus ɔg agtede at ansøge visitatoriet om tilladelse til brug af Balslevs katekismus i stedet.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1061).

Der er næppe meget at sige om efterfølgeren *Laurits Gregorius Pasbjerg* (1862-64), der blev ıfsat af prøjserne efter krigen 1864.

Den første sp under det nye regime, *Johann Heinrich Weiland* (1864-78), der stammede fra Oldensworth (og ikke var i nær familie med pa- ıtor Weiland fra Skodborg (s 274-277), faldt til- syneladende godt til i menigheden. Biskop Godt ytrer sig ret positivt om ham i beretningerne 1868, 1871, 1874 og 1877. Året efter flyttede han til Hostrup. Kun var hans toneart lidt for syngen- de. Beretningen fra 1871 er typisk: »Menigheden udmærker sig ved jævnhed, fredsommelighed og enighed og undgår alt, hvad der kunne hidføre tvedragt. De politiske forskelle består fredeligt ved siden af hinanden og bliver holdt i tømme, for at de ikke skal volde splid. Kirkebesøget er godt, og den kirkeligt-kristelige sans er ret så vågen, selv om husandagt og bordbøn ikke er så almindelig mere«.

Fra Weilands tid er gennemgået 2 beretninger, fra 1868 og 1869. Der bestod endnu en vis politisk spænding i sognet; men den gav sig ikke – så vidt det kan ses – udslag i formindsket kirke- eller altergang.

Gudstjenesteordningen var ikke ændret siden sidste generalvisitats. Mghen var gennem de sidste decennier blevet vænnet til den danske agende, og derved lod sp det forblive. Der holdtes katekisationer ved onsdags- gudstjenesterne i fasten, ved hvilke lejligheder de til- stedeværende voksne på ganske få undtagelser nær for- blev i kirken og fulgte handlingen med levende delta- gelse.

Gudstjenestebesøget betegnes i 1868 som godt, i 1869 som tilfredsstillende, holdende sig in statu quo. Der fandtes mange, der næsten hver søndag indfandt sig i kirken, og der var hverken bemærket op- eller nedgang i besøget i den forløbne tid (1868).

Altergæster. Med ganske få undtagelser (se ndf) gik sogneboerne til alters 2 gange om året.

Menighedsliv. Der var ingen organiseret virksom- hed til støtte for ydre mission eller andre kirkelige for- mål. Weiland antog, at det ville blive svært at stifte f eks en Gustav-Adolfforening, »da alt i den retning nu også anses som politik og følgelig betragtes med mistro«.

Præsten bekendt holdtes der ikke i noget hjem egentlig husandagt eller bordbøn. Husandagt forekom kun spredt og lejlighedsvis som ved et familiemedlems sygdom, bordbøn efter gammel skik ved særlige lejlig- heder som bryllup eller begravelse.

Der udøvedes ikke mere *kirketugt,* og efter hvad sp havde bragt i erfaring, havde den ikke været taget i anvendelse i flere tiår.

Der holdtes ikke *konventikler* eller udfoldedes *sek- teriske bestræbelser.* Kun en enkelt gang var det kom- met Weiland for øre, at en kolportør (Glasius(?)) fra Åbenrå havde afholdt en Betstunde med 3-4 familier, men prædikanten var vistnok ikke baptist. Hvad angik den politisk-religiøse virksomhed, der udgik fra grundtvigianerne i nabosognet Agerskov, så fandt den kun tilslutning bei ganz Wenigen.

De sædelige tilstande var særdeles gode. Dog bestod der til almindelig forargelse et konkubinat, som to gange uden resultat var blevet anmeldt for den afgåede Hardesvogt. Ved embedsskiftet var sagen på ny blevet anmeldt, og Weiland havde hørt, at synderen var ble- vet stævnet for retten.

Der var ingen egentlige drankere, men nok 3-4 kvartalsdrankere, der efter regelmæssigt arbejde i nog- le uger omsatte hele fortjenesten i spiritus. Disse få personer var de eneste, der måske kunne betegnes som kirke- og nadverforagtere, idet sp aldrig mindedes at have set dem i kirken.

Det fortjener at nævnes, at der i sognet var et skole- lærerbibliotek.

(Generalsuperintendentens arkiv, abt 18, nr 43, La Åbenrå).

Det gik langsomt med indførelse af tyskundervis- ning, men der var sket det fremskridt, at der var blevet anskaffet tyske læsebøger til begge sognets skoler, hvorimod tilsvarende bøger i dansk ikke fandtes.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1062, La Åbenrå).

Weilands efterfølger *Claus Thiessen* (1878- 1909) får ligeledes et godt skudsmål i B Gs sidste beretning fra 1880: »Sp er glad for sit embede, virker trofast og velsignelsesrigt i det, bliver gerne hørt og nyder menighedens agtelse og kærlig- hed, hvad han også fortjener ... sp roser dens trofaste fastholden ved Guds ord og hus og ved de gode gamle kirkelige sæder samt dens stille, tugtige og sædelige livsførelse. Baptistiske ind- fald har ikke fundet genklang«.

Denne tilstand af rolig idyl skulle imidlertid helt blive forandret i de nærmest følgende år. Fra midten af 1880'erne trængte IM ind i sognet og vandt i løbet af et årti så stor tilslutning, at den blev den førende kirkelige retning. Iflg J Høher medførte dette »en ret stærk aandelig Vækkelse« fra 1895 til o 1900« (medd til P N). Begivenhedsforløbet beskrives meget malende i et udateret brev fra pastor A E Lorenzen (Hjordkær, sen Vallensbæk) til P N:

»Midt i Firserne begyndte en dybtgaaende Vækkelse i Sognet, som har vedvaret flere De-

cennier. Den første Paavirkning, jeg kan huske, udgik fra C B Kjær i København – Grundlæggeren af Kristelig Dagblad. Han stammede fra Bedsted og besøgte jævnlig sine Slægtninge der. De første, der blev vakt, var vistnok en Bondefamilie og saa Jordemoderen. 3-4 yngre Mænd, der havde været blandt de førende i Selskabslivet og Morskaben, oplevede en temmelig pludselig Omvendelse, som gjorde Indtryk paa mange. Blandt disse var Jacob Brink, som siden blev Indremissionær. Sognepræsten, C Thiessen, stillede sig i meget skarp Modsætning til det vaagnende Liv og bekæmpede det efter bedste Evne. Flokken blev efterhaanden saa stor, at der ikke var Plads i Hjemmene. Man maatte bygge et Missionshus (1896). Det blev et af de første i Sønderjyll. Imidlertid var Indre Mission i Nordslesvig kommet igang under Pastor Tonnesens Ledelse. Dens Udsendinge kom jævnlig først i Hjemmene og siden i Missionshuset. Om Søndagen kørte nogle over til Bylderup Kirke for at høre Pastor Bahnsen – den senere Missionsinspektør i Breklum. Han var – som en har sagt – en Vækkelsesprædikant af Guds Naade.

Deres egen Sognepræst kunde ikke give de Vakte noget, skønt han – theologisk set – var positiv. Men desværre var hans Privatliv ikke uden Anstød.

Efterhaanden opstod et stort og kraftigt IM Samfund, der har holdt sammen trods politiske, nationale og andre Forskelligheder«.

Det sidste er vel næppe helt korrekt. Efter splittelsen i 1912 gik nogle i sognet over til »Det gamle Budskabs« fraktion.

Der er overleveret syv beretninger fra pastor Thiessen til synoden i Åbenrå. De seks er fra perioden 1880-90, og den 7. fra 1909 dækker årene 1903-09. Den sidste vil blive gennemgået for sig, mens de ældre sagligt set danner en slags enhed og derfor behandles under ét. Allerede i disse veksler billedet: oprindelig er det lutter solskin, senere mindre lyst.

Gudstjenesteordningen var i det væsentligste efter *Alterbog for Danmark* (1887). Der var orgel i kirken, men intet kor (1883). Indtil 1890 var der ikke blevet afholdt tyske gudstjenester af sp.

Altergang. Man gik gennemgående til alters to gange om året (1881).

Gudstjenestebesøget var helt igennem godt (1881). De store børn og unge mennesker tog for det meste del i gudstjenesten (1887). Kinderlehre, der holdtes på onsdage i fastetiden og i trinitatistiden til begyndelsen af sommerferien, havde stor deltagelse om vinteren (50-60 børn), ringere om sommeren, kun 20-30 (1882, 83).

Menighedsliv. Regelmæssig husandagt forekom ikke, bordbøn kun spredt (1880).

I 1881 priste Thiessen sin mgh og dens fortræffelige moralske vandel, i 1882 hed det, at vel var der på den ene side forholdsvis megen kirkelig sans til stede, manifesterende sig i flittig kirke- og altergang, på den anden manglede der ikke på synd og tjeneste for kødet (Fleischesdienst). Der var folk, som sjældent satte deres ben i kirken, og ægteskabsbrud og druk forekom. I 1883 berettes, at der fandtes så at sige ingen, der aldrig kom i kirke. Men medaljen havde sin bagside: en vis lunkenhed, der gav sig udslag i, at mange mghsmedlemmer kun kom i kirke hver 4., 5. eller 6. uge. Lunkenhed var overhovedet den største mangel ved denne ellers helt igennem kirkelige mgh.

Bibeltimer afholdtes hver uge fra november til fastens begyndelse i Bedsted og Ø Terp skoler. Besøget var sehr gut (1881 et passim). 1887 meddeles, at bibeltimerne i de to skoler havde fundet sted gennem de foregående 6 år – begyndelsen må følgelig være taget i 1881. Besøget sløjede sikkert af med årene, idet deltagelsen i Bedsted nu (1887) betegnes som gut, i Ø Terp som ziemlich gut.

Skønt mghen siges at være ret velhavende, synes det at have været umuligt at vække dens sans for betydningen af *organiseret kristeligt-kirkeligt arbejde.* Grundtonen anslås i 1881, da det berettes, at interessen for diakonissesagen og Gustav-Adolfforeningen var meget ringe, for ydre mission noget bedre. Det pessimistiske billede uddybes i 1887- beretningen, der meddeler, at deltagelsen i ydre mission indskrænkede sig til de kirkelige kollekter, ved hvilke bidragene tilmed ikke altid var ligefrem rigelige. Man kerede sig overhovedet ikke om missionsanstalter og -foreninger, hverken i eller uden for provinsen. Diakonisseanstalterne i Flensborg og Altona måtte nøjes med de meget små kollekter, og der var følgelig kun ringe forståelse for sygeplejens betydning. Gustav-Adolfforeningen og tysk IM var der ringe eller ingen interesse for. Det kan derfor ikke undre, at der ikke holdtes missionsfester o l i treåret 1887-90 (1890).

Om religionsundervisningen siges det, at den blev drevet af begge lærere med trofasthed og hengivenhed (1883). I skolen i Ø Terp indførtes tysk som religionsundervisningens sprog fra november 1889 – skolen i Bedsted nævnes ikke i denne forbindelse (1890).

Helligdagsfred. Sp anfører, at helligdagsfreden blev brudt af »småfolk« i sommertiden (1883).

Sekterere fandtes ikke i sognet (1883, 87).

Sociale tilstande. Materielt set var mghens medlemmer gunstigt stillet. Gårdejerne var gennemgående ret velhavende, og de fleste daglejere og husmænd havde et godt udkomme. Der stilledes derfor kun i ringe grad krav til de offentlige fattigkasser. Medvirkende hertil var, at kirkeforstanderskabet havde kunnet uddele mange undersøttelser af de legater, det forvaltede. Under sygdom udviste desuden de velhavende megen velgørenhed. Forholdet mellem besiddende og mindrebemidlede var derfor ein recht schönes. Også tjenestefolk og husbonder kom godt ud af det med hinanden. Man kunne derfor næppe sige, at der bestod sociale spændinger i sognet (1881).

1887 – i dette år indsendtes to beretninger – beretter, at spil og drikkeri var ukendte fænomener (1. beretn). 2. beretning konstaterer, at afholdssagen ingen forståelse fandt, hvortil føjes den noget sære bemærkning: »Dermed skal ganske vist ikke være sagt, at drikkeriet her gik særligt i svang. Der forefindes vel egentlig ikke en dranker i sognet«.

Samme beretning konstaterer: »Mghen må i det hele kaldes velhavende, delvis er der ret rige folk. De velhavende er ikke just de mest kirkelige; dog findes der her blandt de såkaldte småfolk, daglejerne, sådanne, som ... besøger kirken lige så sjældent eller lige så ofte som de mere velhavende mghsmedlemmer«.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1052 og 1053).

Det er undertiden – ikke sjældent – forstemmende læsning at følge rækken af beretninger fra præster, der har siddet 30, 40, 50 år i deres embede. Gerningen begyndes måske under lykkelige auspicier, men lidt efter lidt svækker alderen kontaktevnen, ny åndelige strømninger dukker op, som kanhænde griber flertallet eller de toneangivende i mghen, præsten står til sidst så temmelig isoleret tilbage, tager sin afsked, ofte vel med bitterhed i sindet, eller dør – usavnet.

I Claus Thiessens tilfælde virker hans sidste beretning, indsendt et par måneder før hans afsked, umiddelbart nedstemmende. Skønt han måske ikke var usympatisk stemt over for nordslesvigsk IM, fremlyser hans isolation i mghen med tydelighed af dokumentet.

Gudstjenesteordning: Den af 2. Gesamtsynode anbefalede liturgi var nu indført, men sp beklager, at mghen kun delvis tager del i den liturgiske sang. Børnegudstjeneste holdtes i form af katekisationer i sommermånederne og er blevet regelmæssigt besøgt af de ældre skolebørn (Ober- u Mittelstufe). Fastetjenester holdtes om aftenen i skolen, eftersom kirken ikke kunne opvarmes.

Gudstjenestebesøget lod meget tilbage at ønske, især om vinteren med hård kulde (kold kirke!).

Menighedsliv. Bibeltimer var hyppigt blevet afholdt i skolerne i Bedsted og Ø Terp. Her, som i kirken, lod besøget meget tilbage at ønske. Det var *nu* noget helt andet, der fangede folks opmærksomhed. Herom skriver sp: »Foreningen for IM i Nordslesvig har her udfoldet stor virksomhed. Foreningen ejer i Bedsted et forsamlingshus, i hvilket der ugentlig, ofte mere end én gang, afholdes forsamlinger, dels af udsendte lægprædikanter, dels af gejstlige af Landskirken med tilknytning til foreningen. Også sp har hyppigt deltaget aktivt ...(?) i forsamlingerne«.

IM havde en Jünglings- og en Jungfrauenverein og udbredte også bibler og religiøs litteratur.

Derimod havde Landesverein für innere Mission intet som helst foretaget sig i sognet, hverken gennem sin præst eller sine agenter. Lige så upåagtet og initiativløs var Gustav-Adolfforeningen.

Der var kommet gang i arbejdet for *ydre mission,* men nu delvis uden for kirken, nærmest monopoliseret af IM. Ganske vist holdtes der som regel to årlige missionsfester for Breklum i kirken, men kollekterne her var vistnok små. Om IM's virke for Breklum skrives: »Foreningen har her mange medlemmer og virker gennem disse med held for [ydre] mission«. Det var umuligt at skønne over størrelsen af gaverne til Breklum, der indsamledes og videresendtes af enkelte medlemmer af IM. I det forløbne år havde der to gange været prædiket af en vækkelsesprædikant for Breklum, der helt tog luven fra de øvrige missionsselskaber.

Mghen i Bedsted havde sammen med Hellevad-Egvad og delvis Ø Løgum en sygeplejestation i Hellevad. 2 søstre fra Flensborg virkede her til stor velsignelse. Derfor var *nu* diakonisseanstalten kommet i høj kurs. En husindsamling i 1907 havde indbragt 113.70M, en tilsvarende i 1908 100.40M.

Sektvæsen var der næppe noget af i sognet.

Sociale tilstande. Der fandtes så at sige ingen fattige, af rige jordbesiddere var der kun to. »En god middelstand udgør den største del af mghen. Disse sociale tilstande udøver egentlig ingen indflydelse på de kirkelige og sædelige tilstande. Thi fra alle befolkningslag besøger mghsmedlemmer kirken; og i alle lag findes der sådanne, som holder sig borte«.

Da drikkeri var temmelig ukendt, fandtes der i sognet heller ingen organisation til bekæmpelse af det.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054).

Efter Thiessen fulgte *Johannes Jacob Tonnesen* (1909-10), der flyttede til Hellevad-Egvad efter kun godt et års forløb. Årsagen hertil var dog ikke forholdet til menigheden, men at prg var blevet så forfalden, at den var ubeboelig. Af samme grund stod embedet derefter vakant i 14 år med sp i Ravsted som vikar.

Ravsteds sp var dengang og til 1920 *Th W Tiedje* (særudgaven, 416 f), fra hvem vi har to beretninger (1915, dækkende årene 1909-14, og 1917).

Gudstjenesteordningen var fremdeles den anbefalede, liturgisch einfach ausgestattet (1915, 17).

Gudstjenestebesøget blev på det nærmeste halveret fra perioden 1909-14, da det var godt, og til krigsårene 1915 og 1916. Ved fastetjenesterne var besøget nicht erfreulich (1915, 17).

Menighedsliv. Særtjenester afholdtes ved missions- og samfundsfester ca 6 gange i kirken, hyppigere i missionshuset. I kirken talte for det meste præster. Tiedje tog sjældent del i dem.

Bibeltimerne om vinteren fandt sted i missionshuset i Bedsted og i skolen i Ø Terp. Børnegudstjenester, ca 25 pr år, holdtes i missionshuset og lededes af lægmænd. Samfundslivet plejedes af IM af retningen Det gamle Budskab.

Der var ringe interesse for Landesverein für innere Mission og Gustav-Adolfforeningen. Heller ikke en Jünglingsverein gik for godt, den holdt uregelmæssige møder, mens en Jungfrauenverein med ca 25 medlemmer mødtes regelmæssigt.

Kristelig opbyggelseslitteratur fandtes i rigelige mængder.

Breklum og Christiansfeld havde mange venner og modtog rige gaver, navnlig fra IM- kredse. Også Israelsmissionen mødtes med sympati.

Helligdagsfreden iagttoges almindeligt, også skærtorsdag. I 1917 gjaldt dette fremdeles.

De sædelige tilstande var tilfredsstillende. Der havde til 1915 ikke kunnet spores skadevirkninger på disse forhold som følge af indvandringen af fremmedarbejdere på de større gårde i Ø Terp. I 1917 skriver Tiedje: »De sædelige tilstande er – takket være det kraftigt pulserende liv i mghen – gode«. Dog fremmedes pengegriskheden betænkeligt i vide kredse som følge af krigsgevinsterne på landbrugsprodukter og de høje lønninger.

Sygeplejen varetoges som førhen fra stationen i Hellevad.

Der var hverken i 1915 eller 1917 tale om *sektvæsen* i sognet.

Tiedje slutter beretningen i 1915 med flg ord: »Helhedsindtrykket af mghen lader sig kort sammenfatte således: det kirkelige liv *bæres* af IM. De andre kredse i mghen deltager tilfredsstillende i det kirkelige liv«.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1055).

Tiden efter 1920

Først i 1924 fik Bedsted sogn en ny præst. Det blev den 49-årige pastor *Jørgen Høher* (1924-44), tidl Tversted-U. Han havde som ung været ivrig for børnegudstjenestesagen, blev rejsesekretær for denne og i 1911 redaktør af »Børnenes Julebog«. Forskellige nekrologer beretter om det enestående gode forhold, der herskede mellem præstefamilien og menigheden i Bedsted i tyveåret 1924-44.

Den kirkelige status fra århundredskiftet ændrede sig som sagt ikke væsentligt. Nogle enkelte familier holdt fast ved »Det gamle Budskab« og Luthersk Missionsforening. Andre søgte til den grundtvigske frimenighed i Bovlund i nabosognet Agerskov. Det store IM-samfund, der blev ledet af gdr *Andreas Holm,* var dominerende. Beretningerne i Kirkelig Haandbog fortæller om altergæstetal gående fra 550 i 1927 over 688 i 1935 til 662 i 1943. Kirkegangsprocenten svingede mellem 12 og 15, lå altså på et relativt højt

niveau. Flere gange brød vækkelser ud. I 1936 opførtes et forsamlingshus i Ø Terp.

Derimod var modsætningerne større på den nationale front. Allerede i 1918 indrettedes en tysk privatskole i Ø Terp, og der fulgte yderligere en efter i selve Bedsted i 1930'rne. I 1925 grundlagdes en tysk frimenighed med 82 medlemmer. Mange tysksindede forblev dog i den danske folkekirke. Menighedsrådets sammensætning var i begyndelsen af perioden behersket af »dansk«, senere af IM.

Der foreligger ingen oplysninger om særlige begivenheder under besættelsen. Pastor Høhers efterfølger blev *Harald Lindberg Andersen* (1944-52), der flyttede til Fredericia Trinitatis-Vejlby sogne og blev afløst af *Poul Eggers Taageskov Larsen* (1953-73). Nuværende sp er *Frederik Birkler* (1974-).

Sognets kirkelige liv ændredes stadig ikke meget. Altergæstetal og kirkegangsprocent lå også i denne tid relativt meget højt, omend med store svingninger i førstnævne – mellem 1000 og 1600 –, medens sidstnævnte ret konstant er opgjort til 10-15. IM var i hvert fald til 1960'erne fremherskende i menighedsrådet.

Den nationale spænding afsvækkedes her som i de andre sønderjydske sogne derved, at tyskheden var i stadig tilbagegang. Andelen af de afgivne tyske stemmer (jfr topografien), der i 1920 var ca 33%, nåede i 1968 knap 5%. Den tyske frimenighed, der endnu i slutningen af 1960'erne afholdte 6 årlige gudstjenester i kirken ved tysk præst, ophævedes i begyndelsen af 1970'erne. De tyske privatskoler i Bedsted og Ø Terp nedlagdes hhv i midten af 1960'erne og 1970'erne.

Lægfolk

Nævnes bør de forskellige ledere af IM-samfundet. Den første var gdr *Hans Jensen Hansen* (1854-1918), der havde stor betydning for vækkelsen før århundredskiftet. Derefter fulgte nævnte landmand *Andreas Holm*, gdr *Martin Madsen* og gdr *August Knudsen*.

Skolen

I Bedsted sogn har der efter de ældste kilder at dømme kun været skole i Bedsted by og Ø Terp. For førstnævnes vedkommende er lærerlisten som følger indtil 1920: *Hans Johnsen* (1769-1837) (1797-98), *Peter Jespersen (Jepsen)* (1774-1820) (1802-20) testamenterede 200 rdl til anlæggelse af et skolebibliotek, *Hans Jørgen Jepsen* (1777-1840) (1820-40), *Jes Paulsen* (1790-1855) (1840-55), *Lauritz Dall* (1818-1900) (1855-85), *Hans Petersen* (1850-1936) (1885-92), se også Hellevad-Egvad), *Jes Petersen* (1863-1938) (1894-1920).

I Ø Terp var i samme tidsrum: *Jes Paulsen* (se ovf) (1811-40), *Søren Hansen Sørensen* (1813-66) (1840-66), *Erik Pedersen Mordhorst* (1840-1908) (1866-79), *Carl Linus Gotfred Nielsen* (1858-89) (1879-89), *Johann Rose* (1859-?) (1890-92), *Peter Heinrich Frank* (1859-1931) (1892-1920).

I Bertel Godts visitatsberetning fra 1868 fortælles det, at begge skolers præstationer var gennemsnitlige. Stilehefterne (Schreibbücher) hos Terp var imidlertid forfærdeligt snavsede (!). I 1871 hedder det, ligeledes for begge skolers vedkommende, at børnenes positive kundskaber var tilfredsstillende, men at forståelsen ikke stod på højde med hukommelsen, og at hjerte og sindelag kom til kort over for begge læreres for mekaniske undervisning. Der blev indøvet salmer, og sangen var tilfredsstillende, selv om den kunne have været kraftigere og mere sikker. I 1874, 1877 og 1880 siges det, at der er sket fremskridt såvel m h t den almindelige undervisning som sang.

Bedsted skole blev 3-klasset og fik ny bygning i 1902. Den udvidedes igen i 1963, da den blev centralskole. Pr dato har Bedsted Lø skole 132 elever i 7 klasser med 9 lærere (Den danske skolehåndbog 1977/78). Ø Terp skole, der fik ny bygning i 1883, blev nedlagt kort efter centralskolens oprettelse.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 5 da, 1 ty; 1934 4 IM (en af dem tysk), 2 u p; 1945 4 IM, 2 u p (valg); 1953 4 IM, 2 u p; 1965 3 C, 3 IM og 1 Lt Mf (valg, sidst kendte fm landmd *Markus Christensen*, Ø Terp).

Folketal 1860 659, 1910 603, 1930 780, 1960 830, 1970 986, 1976 983,.

Antal altergæster 1926 550, 1934 688, 1942 662, 1954 1600, 1966 1000.

3 bibelkredse, YM-kvindekreds, børnesykreds i prg, kirkeblad, mh, KFUM & K-spejdere, sdsk, velbesøgte børne- og forældregudstjenester, velbesøgte ungdomsmøder i prg.

Siden den tyske frimenigheds ophævelse findes intet trossamfund u f folkekirken.

Kirkebygningen

Den ret uregelmæssige med undtagelse af tårnet hvidkalkede kirkebygning, der skal have været indviet til St Godehard eller Jomfru Maria, består af romansk kor og skib samt sengotisk våbenhus og tårn, hvortil slutter sig et trappehus fra renæssancetiden. Det oprindelige materiale er dog stærkt omsat. Tårnets overdel med kamtakgavle i øst-vest blev fornyet i 1929 og hele kirken restaureret i 1942.

Medens bygningen således er ret beskeden, rummer den et ganske rigt inventar, hvoraf meget går tilbage til middelalderen. På det middelalderlige, munkestensmurede alterbord står en sengotisk skabstavle fra omkring 1520 med 2 fløje og malet predella, der i midten viser Veronikas svededug holdt af 2 engle mellem St Stefanus og St Laurentius. I midtfeltet er der en figurrig Golgathascene mellem tynde, skarptsnoede søjler, som bærer 2 små helgenskikkelser og uden for disse Anna selvtredje, Maria Magdalena, Johannes Døberen og St Antonius. I fløjene står som almindeligt apostlene. Baldakinerne er overalt ret groft fornyet i 1700-tallet. På fløjenes ydersider er der dårligt bevarede malerispor, antagelig lidelseshistorien i 4 billeder. På sin oprindelige plads i skibets nordøstlige hjørne står et Mariaalter fra slutningen af 1400-tallet med figuren i et skab, og ved prædikestolen er der rester af et sidealterbord. Den meget smukke kalk er et renæssancearbejde fra 1592 med bæger fremstillet af Peder Henningsen i Åbenrå på foranledning af pastor Jens (Johannes) Pedersen (2). Der er 2 sæt stager, et af gotisk form fra 1500-tallet og et i balusterform fra 1638. Der er 2 gotiske processionskrucifikser, det ene fra begyndelsen, det andet fra slutningen af 1400-tallet. Den romanske granitfont er af arkadetypen med kort cylindrisk skaft, medens dens glatte messingfad ikke er gammelt. Et udmærket gotisk korbuekrucifiks er fra 1400-tallets sidste fjerdedel. Prædikestolen er en landlig efterligning fra 1600-tallets midte af Tønderstilen med naive relieffer fra Jesu historie. Orglet er fra 1877-78, bygget af Johann Färber med nygotisk faca-

de. Klokken er støbt 1490 af den nederlandske støber Hermann, oprindelig til den frisiske landsby Garyp, og har en mængde helgenrelieffer.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 3818 Rm, 1922 3. kl, 1958 12. kl.

15. 1850-62 **Christian Frederik August Ishøj,** se sp Stokkemarke.

16. 1862-64 **Laurits Gregorius Pasbjerg,** se sp Torkildstrup-L.

17. 1864-78 **Johann Heinrich Weiland,** se sp Hostrup.

18. 1878-1909 **Claus Thiessen,** f Tarp, Oversø 12/4 1846. Forældre: Gdr Hans T og Anna Marie Thomsen. Dim Flensborg, c 74 (2. kar), g 1) Åbenrå 26/11 75 Maria Barbara Brodersen, f Åbenrå 17/10 52, d Bedsted 18/2 88. Forældre: Kbmd Åbenrå Andreas B og Henriette Petrea Holsteen. G 2) Bedsted 1/7 1909 Grete Eline Steinwig, f Bedsted 17/5 68. Forældre: Lorenz Heinrich S og Anna Christine Andersen. 19/10 75 sp Simonsberg, 2/11 78 sp Bedsted, afsk 1/7 09, d Flensborg 11/5 13.

19. 1909-10 **Johannes Jacob Tonnesen,** se sp Hellevad-Egvad.

20. 1924-44 **Jørgen Høher,** f Langeskov, Malt sogn 13/2 1875. Forældre: Landmd Carl Heinrich August H og Maren Jørgensen. Dim Ribe 95, c 18/1 1902 (1), g kolonien Philadelfias Kirke 20/7 05 Astrid Elisabeth Sell, f Tersløse 22/7 77, d 11/9 47. Forældre: Overlæge Philadelfia Adolph S og Julie Emma Johanne Frederikke Keilgaard. 1/3 02 hjpr Slemminge-F, 1/3 03-1/3 08 rejsesekr børnegudstjenestesagen, 1/3 08-1/5 11 insp kolonien Philadelfia, 4/9 11 sp Tversted-U, 3/10 24 sp Bedsted, afsk 27/8 44, d 1/4 54. Svigerfader til studielektor Nørresundby G Ovesen.

21. 1944-52 **Harald Lindberg Andersen,** se rkp Fredericia Trinitatis Kirke – sp Vejlby.

22. 1953-73 **Poul Eggers Taageskov Andersen,** f Svendborg 2/4 1906. Forældre: Kbmd Niels Christian A og Johanne Cathrine Nielsen. Dim Svendborg 24, c 32 (1), g Esbjerg 9/8 33 cand mag Esther Hald, f N Nissum 2/9 04. Forældre: Gross Christian H og Sidsel Sejbjerg. 30/12 32 sp Skelund-V, 26/2 40 sp Gudum-B, 16/3 48 rkp Varde, 4/3 53 sp Bedsted, afsk 73.

23. 1974- **Frederik Birkler,** f Frb 1/9 1945. Forældre: Sp Sønderborg Erik B og sygeplejerske Ruth Margrethe Simonsen. Dim Sønderborg 64, c Århus 74, g 31/8 68 Elsebeth Kristensen Præst, f Århus 6/10 45. Forældre: Frisørmester Kalmar K og Ella P. 1/8 74 sp Bedsted.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930, 1967; Kirkelig Haandbog. Teologisk stat 1923-75; Den danske Skolehåndbog 1944-78; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; J Brodersen: Fra Gamle Dage, 1912; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd IV og VII, 1967 og 1977; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920, 1978. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80, La Åbenrå; P Nedergaards samlinger; Aage Dahls samlinger; Åbenrå provstearkiv, Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, La Åbenrå.

RISE

Af Johs F V Nielsen og H P

Topografi

Rise sogn omfatter 4544 ha. I den tidlige middelalder udgjordes sognet af flg byer Hessel, Opnør, Søes, Rise, Brunde og Risehjarup. Hessel og Opnør (Aabenraa) vovede sig dog tidligt ud på egne ben og fik grokraft, der langt overgik modersognets. I begyndelsen af 1400tallet blev Dybvad og Lunderup lagt til. I 1978 blev de østlige dele af Brunde grandelag, som strakte sig helt ind i Aabenraa byzone, overført til Aabenraa sogn.

Sognets østlige del er et prægtigt højderygslandskab med høje bakker, dybe dale, tung, leret agerjord, givtig, men besværlig, store engarealer og høj løvskov. Mod nord og vest ligger flade marker med lettere jord. Skedebjerg mellem Aabenraa og Rødekro betyder måske adskillelsens (vandskellets) bjerg. Nok er det: vandene nordfor det løber mod vest (Rødåen, der hører til Vidåsystemet, tager den lange tur til Vadehavet), medens vandene sydfor bjerget løber mod øst og bliver til Mølleåen i Aabenraa. De højeste plateauer er 75-80 m.

Istidernes bræer har puffet og skubbet landskabet ind i den form, det nu har. Derefter kunne det vel ligge hen som fredeligt bondeland uden indgreb udefra? Nej, netop isens formgivning af landskabet forhindrede dette. I kanten af højderyggen, hvor åerne endnu var smalle og lavvandede, havde menneskene mulighed for at rejse fra sted til sted. Herved dannedes Jyllands hovedfærdselsåre, Hærvejen. Den har givet genklang af hæres taktfaste tramp, i fredstid af de tusind fødders lyd fra oksedrifterne – og endelig de stille trin af pilgrimsvandrerne, fromme folk, der gerne drog mod sydens hellige steder. Hærvejen blev en uro i sognet, en evigt bankende åre. Siden suppleret op med jernbanelinje og fra 1978 med motorvej. I fredstid blev hærvejen en venlig vej, der hviskede udlængsel i sindet, i

krigstid en barsk leverandør af vold, ran og ødelæggelse.

Et sognesamfund med en sådan beliggenhed måtte naturligvis have en borg, hvorfra egnen kunne forsvares. Rise sogn har haft hele 2, nemlig Brundeborg og Riseborg. Førstnævnte har ligget østfor Hærvejen. På Johs Mejers kort af 1640 kaldes en mark der Der borg wang aker, og der tilføjes: Spor af Brundeborg. Afd gdr Chr P Hansen mente bestemt, at han ved pløjning af sin gårds østermark havde fundet bevis for, at der har gået en vej fra Riseborg til Brundeborg.

På Mejers kort er også anført spor af Riseborg. Mejer har skrevet herom: »Riseborg er en høj, tæt ved Rise kirke, hvor fordum fyrster og grever skal have boet. Borgen er omringet af grave, og 2 porte førte ind til det sted, som endnu idag kaldes Riseborg«. Trap (1930 og 1967) mener dog, at der kun har været tale om et voldsted.

Hvis Riseborg har været en virkelig borg og ikke blot et voldsted, må man tænke sig, at den har huset dronning Christina, da hun kom til Rise 25/4 1504 på hjemvejen fra Det hellige blod i Wilsnach. Hun knælede i kirken og skænkede 1 mark til præsterne, som holdt messe for »Fruens nåde«.

I mange århundreder var Rise sognets største by. Her lå kirke og skole, en tid var den sæde for herredsfogden, her boede et betydeligt antal mennesker, foruden landbrugerne også både håndværkere og handlende. Men også dette forhold skulle Hærvejen og den voksende trafik vende op og ned på.

Hvor Hærvejen krydser Rødåen, byggedes i 1649 en kro, Rødekro, et bedested for de store studedrifter fra Jylland til Hamborg. Da jernbanen Fredericia-Flensborg blev anlagt i 1864, byggedes den tæt ved dette sted; også stationen fik navnet Rødekro. Herfra anlagdes sidebanen til Aabenraa. Jernbanen førte både handel og industri med sig, og et betydeligt antal virksomheder blev grundlagt nu. Denne udvikling tog yderligere fart i 1960'erne, da det blev klart, at den kommende motorvej ville blive ført 1 km østfor byen.

Byer Rise m kirke, prg, fh (»Risehus«), kro, børnehj (»Solhjem«) og planteskole; Rødekro m menighedshus, baptistkirke, adventistkirke, centralskole, børnehave, komkt, sportspl, hotel, kro, jernbanest og bankfilialer; Brunde m ty privatskole; Rise Hjarup, Lunderup; Mjøls; Søst; N Ønlev.

Bebyggelser Vestermark, Østermark, Søst Mark, Mjøls Mark, Lunderup Mark, Dybvad, Nørremark, Skedebjerg, Fælledsgade.

Gårde Søstgd, Skovgd, Egelund, Risgd, Alfagd, Mjølsgd, Borgdigegd, Ålmely, Brundegd, Mønterhøj (nu ridehal for Aabenraa rideklub), Fredenshøj teglværk, Møntervang (nu spejderhytte).

Skove Rise skov og Søst skov er begge statsskove og administreres under Aabenraa skovdistr. Private er plantagen Cimbria IV, der ejes af Cimbria Tømmerhandel a/s i Aabenraa, og Rise Fredskov samt nogle mindre skove til de enkelte gde.

Fredede *oldtidsminder* 20 høje, hvoraf flere er ret anselige. Blandt disse kan nævnes Fladhøj, Kongenshøj og Stelhøj.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Aabenraa herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det sammen med en del af Aabenraa forstgodsdistr Rise amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Brunde, Lunderup, Mjøls, N Ønlev, Rise Hjarup, Rise og Søst.

Ved kommunalreformen 1970 dannedes en storkommune bestående af de tidligere sognekommuner Rise, Hjordkær, Hellevad, Egvad og Ø Løgum. Rødekro gav navnet til denne kommune, der i 1978 havde ca 10000 indb. En lille del af Rise sognekommune blev dog indlemmet i Aabenraa kommune, jfr ovf s 372.

Stemmetal ved de flg tyske rigsdagsvalg 1871 151 da, 63 ty; 1884 110 da, 74 ty; 1912 148 da, 168 ty, 15 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 736 da, 401 ty (tilrejsende 124 da, 115 ty).

Ved flg valg til folketinget 21/9 1920 430 da, 140 ty 98 s; 11/4 1924 367 da, 121 ty, 191 s; 16/11 1932 449 da, 163 ty, 350 s; 3/4 1939 932 da, 228 ty (s er nu optalt under da); 28/11 1947 956 da, 125 ty; 14/5 1957 1128 da, 125 ty; 23/1 1968 1622 da, 85 ty (Stat medd 1968,8. Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere).

Den ældre præsterække

-1491 **Johannes Nielsen,** 16/7 sp Eggebæk.

1491- **Sylvester Hajst,** f Lübeck, 2/10 sp Rise.

-1528 **Palle Ruther,** antagelig afsat 1528, d 1534.

1. 1528- **Benedikt Hawik,** se sp Løjt.

2. -1563 **Jørgen Rode,** diakon Rise, før 1550 sp sst, d her 1563.

3. 1563-99 **Johannes Petersen Marquard,** f Løjt. Fader: Herredsfoged Løjt Peter M. G 1), g 2) Catharina. 1563 sp Rise, d her 17/4 99.

4. 1600-54 **Paul Jacobsen (Paulus Jacobi),** f Hjordkær 1575. Forældre: Sp Hjordkær Jacob Andresen og Margrethe. G 1), g 2) Catharina Paulsd Ancharius, f Starup 13/6 1608. Forældre: Sp Starup-Grarup Paul Hansen A og Maria Pedersd Hegelund. 00 sp Rise, d sst 5/1 54. Fader til 5 og kantor Aabenraa Paul P Riis.

I hans lange embedstid gik 30årskrigen sin gang. Kirken og præstegården brændte, men det var de kongelige tropper, der forvoldte størst skade. Han takserede tabet ved deres huseren til 6000 mk, herunder præstegården, medens de kejserlige soldater kun ødelagde for 500 (C P, s 334).

Paulus Jacobi lod sig imidlertid ikke slå ud. Han satte i sine 2 ægteskaber på god ortodoks vis 26 børn i verden. Naboen på Risegård, herredsfoged Andreas Jepsen havde 24. Engang imellem skal de have holdt fællesspisning. Da var der fest i Rise gade.

Da han døde, lod man embedet stå ubesat i et par år, for at sønnen (nr 5) kunne få det.

5. 1656-1706 **Peter Paulsen Hegelund,** f Rise 1634. Imm Rostock 53, g 1) 1/10 1661 Dorothea Stahl, f Aabenraa 22/11 43, d Rise 29/4 77. Forældre: Amtsskriver Aabenraa Bastian Johansen S og Margaretha Antonsd Busch. G 2) 18/10 81 Anna Dorothea Esmarch, f Klægsbøl. Forældre: Sp Klægsbøl Johannes Nielsen E og Dorothea

Reimers. 56 sp Rise, d sst 24/8 1706. Fader (?) sp Brarup Johann M H.

6. 1706-46 **Frederik Kamphøvener,** f Aabenraa 21/9 1679. Forældre: Herredsfoged Rise hrd Berend Caspar K og Anna Cathrine Callisen. Dim Aabenraa, imm Kiel 25/3 1700, g Sønderborg 6/12 08 Susanna Ulrichsd Piper. Forældre: Borgm Sønderborg Ulrich Christian P og Dorothea. 06 sp Rise, d sst 46. Fader til sp Klægsbøl Berend C K.

F K skal have været meget rig. Hans hustru havde arvet Hellevad vandmølle, men han ville ikke betale festoffer til Hellevadpræsten, L A P Høyer, for de folk, der var ansat på den. Det gav anledning til strid imellem de 2 embedsbrødre. Til sidst sluttede de dog et skriftligt forlig, hvorefter også de 2 præstekoner forpligtede sig til at afstå fra »ond snak« i fremtiden. 3 år senere blev overenskomsten imidlertid brudt, fordi pastor H anlagde et ålfang i møllestrømmen og derved hindrede vandets rette tilløb til dammen. (Morten Kamphøvener: Møllens røst, 1944, s 63-65. Se også ovf under Hellevad-Egvad).

Det var i hans tid, kirkens apsis blev nedbrudt.

7. 1747-95 **Christian Petersen,** f Sæd/Tønder 19/4 1718. Forældre: Kniplingskræmmer Sæd Peter P og Hedwig Catharina. Imm Jena 30/4 38, c Tønder 29/5 42 (h), g 23/10 48 Anna Marie Dørck, f Læk, d Rise 14/3 93. Forældre: Sp Læk Johann Friedrich D og Maria Petersd Fabricius. 17/7 47 sp Rise, d her 29/4 95. Svigerfader til sp Brarup D Boysen.

Rig og farverig var Christian Petersen. Født i Sæd som søn af kniplingshandler Peter Petersen, kaldet kobbersmed, halvbroder til Balthasar Petersen, som blev provst i Tønder og grundlagde det første lærerseminarium i Danmark. Forholdet mellem de 2 brødre blev styrket ved Christians ægteskab med Anne Marie Dørck, der var datter af Balthasars hustru i et tidligere ægteskab.

Chr Petersens forstand på denne verdens sager var ganske veludviklet. Han fik udvidet præstegårdsjorden fra 90 til 170 tdr land, byggede Borrediggård, og hans ældste søn Balthazar blev ejer af Søstgård.

Der gik ry af Petersens mange penge. En skovfogedsøn fra Skedebjerg, Bendix Wenmaring, der altid var i pengetrang – desuden nok også noget forvildet –, forsynede sig en aften med en knippel og begav sig til præstegården. Hans hensigt var at slå præsten ihjel og tage hans penge. En pige åbnede døren, men blev bange, da hun så Bendix med kniplen og ville lukke den igen. Det forhindrede han imidlertid ved at sætte sin hånd imellem, men den blev dog så klemt, at smerten fik ham til at tabe kniplen. Samtidig forlod modet ham, og da præsten kom til, bad han om at måtte komme til alters. Pastor Petersen sagde hertil, at han ikke var forberedt, så Bendix måtte komme igen næste dag. Denne fortalte da, at han var i en sådan pengetrang, at han kunne forskrive sin sjæl til djævelen for at få nogle. Hertil svarede Petersen: »Gott bewahre dich, Bendix«! Bendix gik hjem, men ud på morgenen dræbte han sin far. (C P, s 347-348).

Chr Petersen må nok karakteriseres som rationalist. Han var fremskridtsbonde, dyrlæge og regnskabsfører. Han såede Vestermarken til med byg og indførte kartoffelavl. Kartoflerne solgte han til et brændevinsbrænderi. Når han havde afsluttet sin søndagsprædiken (hans forkyndelse ved vi ikke stort om), meddelte han, hvad han nu havde fundet ud af vedr det praktiske landbrug. Her var råd for sorte pletter på svin, her tilbødes salve mod spat hos hestene.

Skønt således meget forstandspræget var han dog hildet i overtro, men også her var han manden, der stod sig. Der går flere sagn om hans synskhed, der bl a fik ham til at gribe tyve på fersk gerning, og evne til at mane gengangere i jorden. Men al hans foretagsomhed strakte sig ikke til at føre kirkebøgerne omhyggeligt, hvorfor han måtte indkassere en misbilligelse, ligesom han heller ikke gjorde noget ved skoleforholdene. (N Black Hansen: Pastor Chr Petersen, Rise. Sdj månedsskr 1946).

8. 1795-1820 **Hieronymus Grauer,** f Hjordkær 26/4 1772. Forældre: Sp Hjordkær Hieronymus G og Sophie Ernesta Bødecker. Dim Had 90, imm Kiel 19/4 s å, imm Kbh 25/10 92, c 8/7 93 (1), g Rise 9/12 95 Marina Thomsen, f Aabenraa 9/9 75. Forældre: Købm Aabenraa Niels T og Marina Bjørnsen. 3/7 95 sp Rise, d sst 6/2 1820. Fader til sp Vilstrup Otto Georg G, sp Kliplev Hieronymus G og sp Burkal Arend D G.

Efter al sandsynlighed har H G været rationalist. Herpå tyder også hans store interesse for skolevæsenet, jfr ndf. Den Adlerske agende blev indført 1797-98 uden modstand (sognet nævnes ikke hos H H P). Han lå i strid en tidlang med en fæster, Claus Jürgensen, der ville forholde præsten pengene for et fæstebrev, men som til sidst blev tvunget til at betale.

9. 1821-56 **Johan Andreas Wulff,** f Brede 14/3 1780. Forældre: Købm Bredebro Andreas Hansen W og Johanne Jensen. Imm Kbh 23/8 1802, c Gott 08 (3. kar m s r A), g Had 30/7 15 Joachimine Friedericke Strodtmann, f St Peter 5/9 90, d Brede 30/6 72. Forældre: Sp Had Adolph Heinrich S og Magdalene Elisabeth Cretschmer. 11 collaborator Husum, 27/6 15 sp Risum, 19/6 21 sp Rise, 6/10 51 konsistorialråd, d Rise 24/5 56. Fader til sp Branderup Andreas E A W og sp Vodder Jacob G C W.

Om J A Wulff er meningerne delte. Opvokset i Brede blev han forberedt til latinskolen af den stedlige sp Lautrup. Også præstens datter Anna – digterinden Anna – deltog i undervisningen. Hun skrev mange år senere til pris for hans danskhed et digt i samlingen »Markblomster«, og det tør siges, at hun heri hverken sparede på roser eller gloser! (C P, s 158-159).

Nabopræsten Jep Hansens datter Amalie, gift Nielsen, har givet en mindre smigrende bedømmelse af ham i sine livserindringer.

»Han var gift med en Datter af Provst Strodt-

mann i Haderslev; de var meget rige og meget gerrige. Han havde studeret i København, og de talte Dansk i Hjemmet, men med os talte de Tysk.

Pastor Wulff aspirerede til at være Kunstner og gav sig af med baade at digte og male; men til Præst duede han ikke.

De nævnte tre Præster (nemlig foruden W provst Paulsen og pastor Prehn, Hellevad-Egvad) var flade Rationalister, det vil sige, de brød sig ikke en Smule om Kristendommen, men tænkte kun paa deres egen verdslige Fordel«. (Amalie Nielsens Barndoms- og Ungdomserindringer. Sdj årb 1956, s 12-13). Hun siger videre senere: »Far var Rationalist, men ikke saaledes som Wulff og Paulsen, der ingenting troede« (Sst, s 25).

Det billede, provst Paulsen giver i sine beretninger, er mere nuanceret (men man kunne selvfølgelig efter A N heller ikke vente andet): »Pastor Wulff er mindre afholdt i sin Menighed, end han fortjener det paa Grund af sin levende Nidkærhed i sit Kalds Forretninger, sin ubrydelige Troskab i samme og sit gode Arbejde. Grunden ligger umiskendeligt i, at Wulff i sin tungsindige Ængstelighed og sin Uerfarenhed i det borgerlige Livs Forretninger ikke er i Stand til i den Henseende at udfylde Grauers Plads. Imidlertid hører Menigheden gerne Wulff prædike. En Bonde, som gav mig Forsikring herom, og overfor hvem jeg paatalte, at man ikke mødte Wulff med den Kærlighed, som han fortjente, svarede: »Ja, han er rigtignok en god Søndagspræst, men dermed er det ogsaa kommen««.

Med hensyn til det praktiske liv ser det virkelig ud til, at han har været uerfaren og let at tage ved næsen. Det har der gået adskillige anekdoter om i sognet. (Niels Black Hansen: Pastor Wulff i Rise 1821-56. Sdj månedsskr 1947).

Fra 1856 foreligger en temmelig lang beretning fra Wulffs egen hånd til biskop U S Boesen. Det fremgår af den, at kirkens materielle tilstand er meget dårlig. Han giver en detaljeret skildring af gudstjenestens og katekisationens gang. Under krigen og tiden derefter tog kirkebesøget og altergangen af, men siden har begge dele taget til, hvilket sidste bekræftes af konfitentregistret. »Et Bibelselskab har hverken min Formand eller jeg kunnet faa oprettet her. Jeg maa derfor indskrænke mig med Biblers Anskaffelse og Uddeling til dem, som forlanger dem eller Nye Testamenter til en billig Pris, og da jeg saaledes dog besørger nogle hvert Aar for Menighedens Medlemmer, saa udbredes dog derved denne hellige Skrift i en vis Grad ogsaa her«.

Tiden 1857-1921

Markus Johansen Kjær (1857-82) stammede fra København, men havde slesvig-holstensk uddannelse fra Haderslev og Kiel. Han bliver karakteriseret af H Heilesen i Sdj månedskr 1962 som en, »der vendte kappen efter vinden«. Begrundelsen er især hans sære forflyttelsesrække. 1848 lod han sig udnævne til præst i Ensted af den provisoriske slesvig-holstenske regering. Efter slaget ved Isted lod han sig konstituere som sp i Tumby-Strukstrup i Angel i tiden sept-nov 1850, hvorefter han 30/11 s å lod sig bekræfte af den danske regering som sp i Ensted. Hans tilknytning til Slesvig-Holsten bekræftede sig efter 1864, da Sønderjylland kom under tysk styre. Da ønskede han at fremme tyskundervisningen i skolen, hvilket var én af grundene til den bitre strid med degn Nyegaard.

Johan Samuel Dyrhoff Nyegaard var 1850-61 degn i Ensted og derefter i Rise og havde således allerede tidligere kendt pastor Kjær. Han var udpræget dansksindet. Inden sammenstødet med præsten havde han haft en alvorlig kontrovers med sin forgænger, degn Ravnsgaard, hvorfor han fik en alvorlig tilrettevisning af kirkevisitatoriet.

Så kom tyskerne i 1864. Pastor Kjær fandt omgående ud af, at børnene ikke lærte tysk i skolen og påtalte dette. Nyegaard afviste ham med den bemærkning, at de først skulle lære dansk.

Kjær klagede til kirkevisitatoriet, nu amtmand Jürgensen og provst Göttig. Nyegaard kom i forhør 25/1 1865. Han svarede, at præsten ikke havde forelagt ham nogen plan for tyskundervisningen. Desuden var klagen fremsat efter anmeldelse af anonyme personer, som præsten burde angive. Kjær afviste 20/2 Nyegaards svar og klagede over lærerens stridssyge og kværulanteri. Han lod heller ikke myndighederne være uvidende om, at Nyegaard var bekendt for sin politiske virksomhed 1848-50.

15/3 klagede skoleforstanderne over, at degnen ikke overholdt skoletiden. Børnene kom kl 9 og gik kl 11 og på samme måde om eftermiddagen; i de lovbefalede timer blev der ikke undervist i tysk, og børnene af de forældre, som Nyegaard lå i krig med, blev helt forsømt.

8/4 kom der klage fra skoleinteressenterne, underskrevet af 15 mænd, hovedsagelig større gårdejere. Herfra skal nævnes forsømmelighed i undervisningen, brug af usømmeligt bidende udtryk og spot og mishandling af børnene.

9/7 blev forskellige vidner afhørt af kirkevisitatoriet. Her meddelte den tidligere skoleforstander Heise, at Nyegaard engang havde kaldt ham »tysk kæltring«, men dette benægtede denne, ligesom han bagatelliserede de andre anklager. Endelig indkom der efter dette forhør en ny klage om, at han havde slået den nytilflyttede jordemors datter med et knudebesat reb, fordi hun ikke kunne det andet bud.

Også vedrørende udførelsen af kirketjenesten var der stridigheder. Nyegaard påstod, at pastor Kjær ikke havde tilkaldt ham til en udsyngning, og denne hævdede, at Nyegaard skråede og spyttede i kirken og ikke påså, at orglet var i orden.

30/3 1866 fremsendte Nyegaard en adresse underskrevet af adskillige sognefolk, der erklærede, at de intet havde imod ham som degn og skolelærer.

Han blev dog kendt uværdig til tjenesten 9/4 s å og afskediget uden pension fra 1/10 at regne.

25/3 1867 blev han imidlertid kaldet til degn i Vonsild hos pastor Mørk-Hansen, hvor han ikke gav anledning til klager. (H Heilesen: Degnen Nyegaard i Rise. Sdj månedsskr 1962, s 19-24).

Det er muligt, at pastor Kjær var opportunist. Men selv med den største forsigtighed kan man dog få sig et par skrammer, hvilket kan ses af gensup Bertel Godts beretning om visitatsen i Rise 28/6 1868. »Pastor Kjær prædikede over Søndagens Evangelium, Lukas 15, 1-10 og katekiserede over Mt 16, 13-16. Den just ikke indgaaende og fattelige Prædiken blev holdt i en bevæget Prædikestoltone. Katekisationen var for tørt dogmatiserende. Børnene svarede stort set godt, og Kirken var talrigt besøgt. Kirke- og Altergang var taget noget af siden 1864 – Pastor Kjær mente, det var en delvis Følge af hans Stridigheder med Degn Nyegaard og dennes Afskedigelse«.

Om visitatsen 29/8 1871 skriver superintendenten imidlertid: »Pastor Kjær er en ikke ubegavet tro Prædikant og Sjælesørger, der staar i en ret velsignet Virksomhed. Kirken var talrigt besøgt. Kirkebesøget er i det hele taget godt, om Søndagen kommer c 100. Missionen og andre sædvanlige Formaal nyder Deltagelse og Fremme, selv om der ikke findes særlige Foreninger.« Der er altså tale om en tydelig fremgang.

Den skulle vise sig at være flygtig. I 1874 er Bertel Godts tilfredshed igen i aftagende. »Pastor Kjær, meget hæs, lod Altertjenesten udgaa. Prædikenen over Luk 12, 47-48 var godt anlagt og evangelisk udarbejdet. Katekisationen: ingen rigtig Udvikling. Kun middelmaadige Spørgsmaal. Pastor Kjærs Aktivitet synes at være taget af, hans Stilling er mindre god end før. Er han blevet hengiven til Drik? At han ved min Ankomst om Aftenen var beruset, kan desværre ikke betvivles. Den svære, lallende Tunge og hele hans Opførsel vidnede om det. Visitatsgudstjenesten var kun meget svagt besøgt. Ifølge Præsten er Kirkebesøget ikke taget af. Efter andre Udsagn er det netop sket i betydelig Grad. Han klager over, at de 25 Jernbanefolk med Familier er forhindret i at gaa i Kirke paa Grund af deres Arbejde. Nogen sekterisk Bevægelse udgaaet fra Elberfeld har fundet Indgang i nogle Hjem. Den sædelige Tilstand er stort set rosværdig«.

I 1877 var Godt ikke stort mere tilfreds med Kjærs pastorale ydelser end i 1874. Han var imidlertid ædru under bispebesøget og syntes i nogen grad at have lagt drikkeriet på hylden. Han klagede stadig over, at jernbanepersonalet var forhindret i at gå i kirke. Sekteriske bevægelser forekom, særligt baptistiske, dog uden synderligt resultat. Moralen i sognet var i almindelighed god, dog synes drikkeriet at være taget til.

Og 1880: »Pastor Kjær prædikede over Luk 13, 22-30. Pointen i Teksten blev ikke rigtigt truffet. Delene vilde kunne have passeret, hvis de var blevet holdt korrekt ude fra hinanden. Men det skete ikke, det kom til temmelig megen Gentagelse og Kredsbevægelse. Pastor Kjær forekom ikke mærkbart ældet siden 1877. Han passer sit Embede, men er ikke særlig ivrig og staar ikke saa godt i Menigheden som for Aar tilbage. Kirkegangen er ikke gaaet yderligere tilbage, den kirkelige og moralske Tilstand er i det væsentlige uforandret. Dog er Baptisternes Bestræbelser ikke blevet helt uden Resultat. Jeg talte med Præsten og de Kirkeældste om den til Konsistoriet indgivne Ansøgning om tyske Gudstjenester. De ældste var énstemmig imod Indførelsen af 12 tyske Gudstjenester aarligt, men indrømmede, at nogle af Indbyggerne ikke forstod dansk. Herunder tænkte de ikke paa Jernbanepersonalet. En Ordning som den, der bestod i Holbøl og Rinkenæs, syntes de Ældste ikke at have noget imod«.

Når alle indtryk er samlet sammen, står billedet tilbage af en mand med god, omend svag vilje. Den gode vilje ytrede sig bl a ved hans medlemskab af Christiansfelds Nordslesvigske Missionsforening, ligesom han indvilligede i – på Amalie Nielsens opfordring – at modtage den norske Santalmissionær Skrefsrud som taler i kirken. I pastor Kjærs tid blev Rødekro et trafikalt knudepunkt med forbindelse både til nord, syd og øst. Flere møder – også af betydning for det kirkelige liv – fandt sted her. Således samledes i 1877 en flok behjertede mennesker for at stifte Nordslesvigsk Asylforening med det formål at skaffe plads i private hjem for børn, der ellers ville gå for lud og koldt vand.

Et andet møde fandt sted 2 år før. I bladet »Kirkeligt Søndagsblad«, udgivet af pastor Emil Wacker, Rinkenæs, nr 24/1875 læses: »I Anledning af et i Gravensteen afholdt Møde af flere ligesindede Præster og i alle Deltageres Navn indbydes herved Præster og Lægfolk, der i samme Aand og fælles Tro vil arbejde med os, til et Møde i Rødekro den 17. Juni for at drøfte Grundlæggelsen af en luthersk Forening til det kristelige og kirkelige Livs Vækkelse og Fremmelse i Nordslesvig i Særdeleshed med Hensyn til Hedningemissionssagen«. Indbydelsen blev efterkommet af 60 personer, og foreningen stiftet. Man støttede den herrmannsborgske mission i Tirupati.

M J Kjær, der iflg Pontoppidan Thyssen i sin ungdom havde tilknytning til Christiansfeld og i Hjerpsted (1844-48) tegnede sig for en kirkegangsprocent på ca 25 blandt – antagelig – ligesindede herrnhutisk påvirkede (A P T VII, s 129 f), sløjede af med årene. Hans håndskrift – selv i de tidligste af de 5 gennemgåede beretninger (1868 og 69) – tyder på ret tidligt indtrådt senilitet, muligt p g a alkoholmisbrug som ovf antydet. Som historiske kilder er de af ringe værdi, skødesløst udført og mangelfulde som de er.

Gudstjenesteordning. Der var i 1868 ikke sket ændringer i liturgien siden sidste generalvisitats. Fastepræ dikener afholdtes, men besøgtes sehr wenig af voksne.

Gudstjenestebesøget ved hovedtjenesten betegnes som recht gut. Før 1864 havde det ligget o 10%, men krigen og degn Nyegaards afskedigelsessag i 1866 havde påvirket kirkegangen i uheldig retning, hvis virkninger endnu mærkedes i 1868, omend dette år bragte en lille bedring.

Katekisationer afholdtes regelmæssigt bortset fra al-

tergangssøndage forår og efterår. Om vinteren besøgtes de flittigt, mens de i sommertiden hyppigt måtte aflyses, fordi ingen børn mødte frem.

Helligdagsfreden blev hyppigt brudt.

Ydre mission. Sp havde hyppigt søgt at vække interesse for missionssagen, uden succes: der fandtes ingen organiseret virksomhed til støtte for denne side af kirkens arbejde.

Af *kirketugt* var der kun lidt tilbage. »Uægte« børn døbtes ikke i kirken, men i prg, hvilket sidste kun sjældent skete for »ægte« børns vedkommende. Deflorerede brude blev sædvanligvis viet uden krans. Over for nadvergæster øvedes ingen kirketugt.

Der holdtes *ingen konventikler,* sekteriske bestræbelser var ukendte, og sp mente ikke, at der var grobund for sekterisme i sognet.

1869-beretningen har af nyt kun, at de skader, et lynnedslag havde forvoldt på kirketårnet, var udbedrede.

Mod slutningen af Kjærs liv bliver beretningernes indhold endnu tyndere, skriften vidner om fremadskridende personlighedsopløsning. 1880 meddeler han om enkelttilfælde af drikkeri, om husandagt i mange hjem og bordbøn i endnu flere, 1881, at der med grund kunne klages over kirkebesøget.

Under vacancen efter Kjærs død fungerede pastor *Kier, Ø Løgum.* Han noterer, at kirkebesøget på 4. søndag e trin var ca 100 (6.3%), mens der den flg søndag kun var mødt 7 personer (formentlig til oplæsning af en prædiken ved degnen). Der holdtes hverken bibel- eller missionstimer.

Darbyister og *baptister* havde påbegyndt deres virksomhed i sognet, hidtil uden held.

(Generalsuperintendentens arkiv, abt 18, nr 43 (1868), Aabenraa provstearkiv, nr 1062 (1869), nr 1052 (1880, 81 og 83), alt i La Aabenraa, ved HP).

I årene 1883-92 var *Ludwig Reuter* sp i Rise. Han samlede en stor menighed her. Gdr Peter Søgaard Jørgensens forældre, som var blevet konfirmeret af ham, har meddelt, at når Reuter prædikede, kom der hele 14 vogne bare fra den lille by N Ønlev. Som den første i præsterækken søgte han bort fra Rise og blev 1892 sp og provst i Aabenraa. Efter kirkebranden i 1893 skænkede han og hans hustru ny hellige kar til kirken.

Fra Reuter findes to beretninger, til 9. og 12. provstisynode (1887 og 90 hhv): de evt mellemliggende og de efterfølgende er fjernet – muligvis af Reuter selv, da han blev provst. Der er nemlig med undtagelse af to beretninger fra 1894 (Rise og Holbøl) et »hul« i overleveringen mellem 1890 og 1909.

Teologisk-kirkeligt placeres han ved at være (sognets eneste) medlem af Landesverein für innere Mission (1887).

Gudstjenesteordningen var den enklest mulige: *før* prædiken læstes fra altret kun kollekt og epistel, respektive evangelium, *efter* kun en bøn. En rigere liturgi ville foreløbig ikke kunne indføres som følge af degnens mangelfulde sang og orgelspil (1887). Der var 12 tyske gudstjenester pr år, heraf 5 hovedtjenester (1890).

Af særtjenester var der om vinteren børnegudstjenester søndag eftermiddag i prg med et gnsbesøg på 40-50 børn. På samme årstid holdtes der bibeltimer i fattighuset på Mjøls mark. Besøget var godt (70-90 personer), især fra de tre vestlige landsbyer, når vejret blot var nogenlunde. I slet vejr var besøget ringe – huset lå meget isoleret.

Det var småt med organiseret *kirkeligt foreningsvæsen.* Deltagelsen i ydre mission indskrænkede sig til nogle, »dog kun få bidrag« til Breklum via sp og muligvis enkelte direkte gaver til selskabet. På samme lave niveau lå interessen for samtlige missionsselskaber, og Gustav-Adolfforeningen blev afspist med et enkelt bidrag.

Lidt bedre stod det til med omsorgen for sygeplejen, idet der cirkulerede en indsamlingsbog til fordel for diakonisseanstalten i Flensborg, der desuden modtog enkelte årsbidrag.

Sp var medlem af det slesv-holst bibelselskab, men følte de bestående sproglige forhold som hindringer for udbredelsen af skrifter til fremme af kristeligt liv. Christiansfelderne drev kolportage i sognet, måske også folk fra Kropp.

Reuter stod ligeledes i en afholdsforening og skriver: »Selv om Drikkeri ikke kan betegnes som en fremherskende Last, saa ligger dog nogle under for den, idet den har grebet om sig blandt Tjenestefolk, i den seneste Tid fremmet af Smugkroer«.

Helligdagsfredens overholdelse kunne der ikke klages over, omend der navnlig i høsttiden fandt søndagsarbejde sted.

Sektvæsen. Baptismen havde i sognet ca 12 tilhængere, darbyismen 3. Navnlig baptisterne drev propaganda, men ingen var – så vidt vides – trådt ud af kirken i hans embedstid. Endvidere fandtes der Bornholmere (Reuter vidste af to familier at sige), men de forblev i kirken.

Sociale tilstande. Tjenestefolk manglede ofte den fornødne sparsommelighed, mens dette i mindre grad gjaldt den besiddende klasse, der var ret så fåtallig. Egentlig armod var der dog kun lidt af (1887).

1890- beretningen er lapidarisk, meddeler, at der i årene 1887-90 ikke havde været afholdt missionsfester, og at religionsundervisningen i skolerne foregik på dansk, bortset fra de to lovbefalede timer på tysk.

(Aabenraa provstearkiv, nr 1053, La Aabenraa, ved HP).

Reuters efterfølger blev *Peter Jessen Juhl* (1893-1911), der var søn af en gdr i Terkelsbøl, Tinglev sogn.

Da kirken var brændt i 1893, blev Juhl indsat i sit embede ved en gudstjeneste i præstegården den 20. august.

Hvad selve præstevalget angik, havde den danske menighed udset sig en anden kandidat, men Juhl mødte i sin embedsdragt fra Lintrup, d v s med pibekrave som en dansk præst – rygtet spandt hurtigt den ende, at dette var stemmefiskeri – nok er det: Juhl blev valgt med et stort flertal af både danske og tyske stemmer.

Det faldt i Juhls lod at deltage i genindvielsen af kirken 16/12 1894. Ved den lejlighed overgav arkitekt Prahl kirkenøglen til superintendent Th Kaftan, mens Juhl prædikede over salme 26, 6-8.

Pastor Juhl var rundet af landsdelen og tilhørte landsdelen efter lod og lynne. Ingen præst i Rise har vel i de sidste par hundrede år været nærmere forbundet med sit sogn end Juhl var det i den første tid, og ingen har haft flere forudsætninger. Når han ikke øvede embedsgerning, talte han sognets mål, som også var hans modersmål. Han havde i sine unge dage gået bag ploven og svunget leen, og jordens dyrkere havde grund til at betragte ham som deres ligemand i landbrugs-

spørgsmål. Han var livlig og vennesæl uden utidige indrømmelser.

Hans prædikener lå et godt stykke over middelmål, og få forstod som han at gøre højtid højtidelig. Ingen har kunnet konfirmere sådan som Juhl, hører man endnu. Det fortælles, at der under forberedelsen, længe før præsten kom, om af frygt eller hengivenhed, vel nærmere det sidste, var stilhed, og at drenge, som med glæde sagde skolen farvel, kunne være underlig beklemt, når de for sidste gang skulle til præst.

Der vil være ikke helt få Riseboere, der engang imellem sender denne rigtudrustede og fintmærkende præsts minde en venlig tanke. For den, der skriver dette, får mange minder fra barndom og ungdom liv og lød ved tanken om pastor Juhl.

Da præsten i 1911 forlod sognet, stod han – som Hejmdal vistnok dengang skrev – som ensom mand på banegården i Rødekro. Ingen var mødt for at sige ham farvel, endsige tak. Dette rinder én i hu, når man nu ser ham selv berette, at han plantede mindetræer i haven på 100-årsdagen for Wilhelm den Stores fødsel (1897). Var han dansksindet? I dette vanskelige sogn kom han i hvert fald mere og mere til at sidde mellem 2 stole. I de sidste par år spillede vel også andre forhold ind.

Fra pastor Juhls tid findes to beretninger i provstearkivet, den tidligere nævnte fra 1894 og en 15 år yngre, fra 1909. Denne periode præges især af 3 forhold, den stigende velstand blandt bondebefolkningen, arbejdernes fremmedgørelse for kirken og deres tilslutning til socialdemokratiet, der jo dengang – og syd for grænsen – var et mere utopisk-revolutionært foretagende end vort nuværende »statsbærende parti«.

1894- beretningen ofrer naturligvis en del plads på en omtale af branden 29/5 1893, hvorved kirken blev total eingeäschert. Man afventede nu indvielsen af den genrejste kirkebygning, der efter planen skulle stå færdig i sept 1894.

Beretningerne giver ikke grundlag for en sikker bedømmelse af Juhls teologiske ståsted – måske var det tysk IM. Derimod lader de ikke læseren i stor tvivl om hans nationale holdning: han var tysksindet.

Gudstjenesteordning. Mens man var uden kirke, holdt man gudstjeneste i sognets skoler under meget enkle former. Men Juhl havde planer om, når man rykkede ind i kirken, at gennemføre en liturgisk reform efter 2. Gesamtsynodes anvisninger. Af 1909- beretningen ses, at den ny liturgi toges i brug i 1894.

De tidligere indførte børnegudstjenester havde måtet aflyses siden kirkebranden. Ugetjenester afholdes foruden i fasten også på enkelte aftener i vinterens løb i skolen i Mjøls. Endelig var der tyske gudstjenester 1 gang pr md.

Gudstjenestebesøget betegnes i 1894 som almindeligvis recht befriedigend ved de danske tjenester, ved de tyske som recht gut, i det mindste hvad børn og yngre mennesker angik. I 1909 var kirkegangen blevet afgjort ringere (se Kirke og Folk ovf), og det noteres, at børn og yngre mghsmedlemmer nu for det meste kun deltog i de tyske tjenester – en fra et dansk synspunkt uheldig udvikling.

Sektvæsen. Baptistsekten havde fået en ringe tilvækst ved tilflytning af en udensogns familie. Der taltes meget om baptisternes planer om at opføre et forsamlingshus i Rødekro for den nordsl baptistmgh; men det forekom Juhl usandsynligt, at planerne ville blive realiseret. Sognets øvrige sekter var inde i en stilstandsperiode.

De sociale tilstande var landlige og i hovedsagen gunstige for kirken. Dog kunne det ikke nægtes, at Aabenraa udøvede en uheldig indflydelse i sognets østlige del. Der kunne ikke spores nogen større udbredelse af socialdemokratiet, men man kunne ikke se bort fra, at partiets synspunkter sivede mere og mere ind i arbejderklassen og faktisk havde en vis virkning i praksis (1894).

Den ndf refererede 1909- beretning er ret udførlig:

Menighedsliv. Der holdtes børnegudstjeneste én gang pr md i tilslutning til den *tyske* gudstjeneste. Om vinteren var der bibellæsninger i skoler eller privathjem, i fasten godt besøgte aftenandagter i kirken. Der var siden 1894 kommet noget mere gang i *det kirkelige foreningsvæsen.* Ganske vist førte Landesverein für innere Mission en ret så upåagtet tilværelse; med Gustav-Adolfforeningen var det ikke bedre, omend kollekterne til den fandt freundliche Beachtung, men en begyndende forståelse for betydningen af *ydre mission* var i fremvækst. Dette gjaldt i hvert fald Breklums arbejde, for hvilket der fandtes en hjælpeforening med ca 40 medlemmer. Nordslesvigsk missionsforening havde derimod kun ringe tilslutning. Skønt altså missionsinteressen ikke var den mest levende, havde Palmblätter o a missionsskrifter en ikke ringe udbredelse i mghen.

Kirkelig forening for IM i Nordslesvig udfoldede en ganske livlig virksomhed i to af sognets landsbyer. Dens medlemmer holdt sig til kirken, men var ikke uden separatistiske tilbøjeligheder.

I Rødekro var den lille *Jungfrauenverein* (10-12 medl) under mghs-søstrenes ledelse, og en *Jünglingsverein* var under dannelse.

Sp følte, at der kun blev gjort lidt for udbredelsen af kristelige skrifter. *Menighedsbladet* (på dansk og tysk) uddeltes i 200 ekspl og læstes gerne. Desuden holdt man *Sædekornet* og *Kirkeligt Søndagsblad* i temmelig mange hjem. For at hjælpe lidt på den kristeligt-litterære misére drev mghssøstrene under sps ledelse eine kleine Kolportage. Forstanderskabet var medlem af bibelselskabet i Slesvig og fordelte årligt et antal bibler.

I fem år havde to diakonisser virket som mghssøstre i sognet mit besonderem Segen. Resultatet var, at man havde fået øje for sygeplejens betydning, og at anstalterne i Flensborg og Altona nu – modsat tidligere – understøttedes på glædelig vis med gaver.

Helligdagsfredens overholdelse gav ikke anledning til klage, men den beklagelige uskik med foreningssammenkomster og gilder lørdag aften voldte ofte afbræk i gudstjenestebesøget.

De sædelige tilstande i mghen var i det hele tilfredsstillende. Drikkeriet skønnedes at være i aftagen i den yngre generation, forlystelsessygen derimod i tiltagen.

Good Templar havde i flere år haft en loge i Rise med 15-18 medlemmer. Foreningens virke var til velsignelse, omend logebrødrene gennemgående stod kirken fjernt.

Sekterne havde ret stor udbredelse. Der var ca 30 baptister og 15 darbyister, mens 10 adventister var flyttet fra sognet. Bornholmerne havde o 25 tilhængere, hvis virksomhed dog ikke sporedes meget. Et i Nordslesvig hidtil ukendt religiøst fænomen var den såkaldte Gemeinschaftsverein – antagelig en udløber af den tyske Gemeinschaftsbevægelse. Hertil sluttede sig nogle indvandrede holstenere, og en udsending fra foreningen holdt et par gange om året en lille forsamling i et privathjem, men deltagelsen heri fra mghens side var forsvindende ringe.

Sociale tilstande. Modsat tidligere kunne befolkningen gennemgående betegnes som velhavende. Armod var der kun lidt af, og modsætningen mellem velbjergede og besiddelsesløse var hidtil ikke kommet til udtryk i skarp form. Den bestandige til- og fraflytning af tjenestefolk og de talrigt repræsenterede tjenestemænd havde ingen god indflydelse på det kirkelige og sædelige liv. Arbejderbefolkningens flertal var fremmedgjort for kirken og hyldede i stigende grad den socialdemokratiske livs- og verdensanskuelse.

(Aabenraa provstearkiv, nr 1053, 1054, La Aabenraa, ved HP).

Den 26. okt 1911 afholdtes spvalg. *Thomas E Nielsen* (1911-21) fik 88 stemmer, Bachmann, Hygum, 68 og Bolten, Møgeltønder, 7. Nielsen skal have været en dygtig prædikant. Af begivenheder i hans tid kan nævnes indvielsen af den ny skole i Rødekro 31/10 1913.

Pastor Nielsen fortsatte Juhls sognekronik. Ikke mindst hans iagttagelser vedr krigsårene er interessante, hvorfor de gengives her.

August 1914. Krigen bryder ud. Den 5. Aug fandt om Aftenen kl 7 en Bedegudstjeneste sted paa tysk. Den var stærkt besøgt ogsaa af dansksindede. Prædikenteksten var: Er Gud for os, hvo tør være imod os? (Et lille indskud: Fru Kathrine Andersen, Rise, deltog som ung pige i gudstjenesten og har fortalt mig, at præsten bad for vore soldater i kamp mod »die rachsüchtigen Franzosen, die verleumderischen Engländer und die barbarischen Russen«).

Ophidselsen var uhyre, og Begejstringen stor. Mange Sogneboere blev indkaldt, deres Antal blev større og større. De, som var hjemme, kappedes om at lindre Krigsnøden. Ogsaa Danskerne tog ivrigt Del i dette Liebesarbeit. Det skal her bemærkes, at det til at begynde med saa ud til, at alle Skranker var faldet, som før havde skilt Menneskene. Alle følte sig paa én Gang som Brødre. Danskerne var lige saa overbeviste om vor Sags Retfærdighed, som Socialdemokraterne, Spotterne og Fritænkerne var tavse, Menighedslivet blomstrede som ingensinde før. Desværre varede denne almindelige Begejstring ikke længe. Fjendens Løgneefterretninger fandt ogsaa her villige Øren, og nu ser det næsten ud, som om Modsætningerne er blevet større. De første Dødsefterretninger indtraf allerede – –. Mange frygter for engelsk Landgang i Esbjerg og i Forbindelse dermed Invasion i Nordslesvig. Sognet tog del i det første Krigslaan paa 6000 mk.

Maj 1915. Krigen raser videre og kræver stadig ny Ofre fra Sognet. Der indkaldes stadig flere og flere. Høsten beslaglægges, Brødkort indføres. Menighedslivet udvikler sig i gunstig Retning, omend Begejstringen fra i Fjor ikke mere er til Stede.

1916. Der mærkes Krigstræthed her og der. Levnedsmidlerne bliver knappe, Priserne uhørt høje, Kortsystemet udvides. Der kan kun faas Brød, Kød, Mælk, Smør, Mølleriprodukter, Stoffer, Sukker, Sæbe, Støvler, Brændsel o s v paa Kort og det i meget begrænset Mængde.

Det kirkelige Liv tager Skade. Forskellige Omstændigheder spiller derved en Rolle. Mangel paa Folk, øgede Arbejdskrav, Forbud mod Opvarmning af Kirkerne, de fleste Mænds Fravær, her og der ogsaa uheldig Indflydelse af Folk, der er kommet paa Orlov.

En sædvanlig Følge af Krigen er Aager og Sortbørs, en anden er tiltagende Usædelighed. Især i Byerne klages der over mange Krigerkoners liderlige Vandel. Ungdommen forvildes, Parti- og Klassemodsætningerne skærpes paa ny. Mange kommer hjem fra Fronten, fyldt med demokratiske og socialistiske Ideer. Aanden fra 1914 har maattet vige for en anden Aand. Pakkerne til Fronten bliver færre og færre. Fra Sognet staar ialt 300 Mand i Felten. Indtil 1916 er c 35 faldet.

1917. Krigen raser endnu. Der er ikke indtraadt nogen væsentlig Ændring i det kirkelige, sædelige og sociale Liv. Alle længes efter Fred, men alle, som elsker deres Fædreland, er alligevel besluttede paa at kæmpe og taale videre. Det er en Tid, hvor man lærer Nøjsomhed. Gud Herren forbarme sig over vort Folk og lade Hjemsøgelsens Tid blive til indre Vinding.

31. Okt 1917. Til Minde om Reformationen, der begyndte for 400 Aar siden, afholdtes en Festgudstjeneste. Deltagelsen var ikke overmaade stor.

1918. Krigen gaar videre, og Forholdene bliver stadig daarligere. I November kom Sammenbruddet og Revolutionen med alle dens Følger. Nordslesvigs Afstaaelse til Danmark drøftes livligt.

1919. Et Mindesmærke for de faldne rejses paa Kirkegaarden. Desværre blander Politikken sig ogsaa i dette Spørgsmaal. Tyskerne tilbyder at se bort fra nationale Indskrifter og Tegn og kun at anbringe de faldnes Navne paa Mindestenen, idet Fødselen betegnes ved en Stjerne og Døden ved et Kors. Danskerne afslaar dette Forslag. Mindestenen rejses da af det tyske Kirkekollegium med tysk Indskrift. Danskerne vil bortset fra et lille Mindretal ikke lade Navnene paa deres døde indmejsle. Der er faldet i alt 64, men kun 43 Navne er kommet med.

1920. Da man skal have boet her i 20 Aar og (eller?) være født her, var mange Tyskere afskaaret fra at stemme. Nu begynder en stor Afvandring sydpaa af Tyskere. Ikke blot de allerfleste Embedsmænd gik sydpaa, men ogsaa mange Gaardejere solgte deres Gaarde for Kroner og købte andre sydpaa for Mark.

1921. Den 3. Jan stemtes om, hvorvidt Menigheden uden videre vilde beholde sin hidtidige Præst eller kræve Valg.

(Nu fortsætter vor lokalhistoriker Johan Thoms beretningen. Han var pastor Nielsen meget hengiven og selv hjemmetysk): Ved en voldsom Agitation i Aviser og i Sognet, som arbejdede med Forvanskninger, Bagvaskelser og Usandheder, lykkedes det Modparten ved Hjælp af tilkaldte Rigsdanskere og Tjenestefolk at styrte pastor Nielsen. 474 forlangte Valg, og 229 gik ind for ham. »Jeg hævder«, skriver Præsten, »at hvis Stemmerne kunde vejes i Stedet for at blive talt, havde jeg faaet de fleste«. Præsten erklærede under ingen Omstændigheder at ville gaa til Valg, men at ville vende tilbage til Tyskland. Den 25. Sept holdt Pastor Nielsen, som i Mellemtiden var blevet valgt med stort Flertal i Haseldorf, sin Afskedsprædiken for fuldt besat Kirke, om Formiddagen paa dansk, om Eftermiddagen paa tysk.

Fra Ths E Nielsen har vi to beretninger, 1915 og 1917, i provstearkivet. De giver ikke grundlag for en bedømmelse af hans teologiske holdning.

Gudstjenesteordningen er uforandret den af 2. Gesamtsynode anbefalede. Gudstjenestesproget er dansk 1., 3. og 5. søndag i måneden, tysk 2. og 4. (1915, 17). Mghens deltagelse i liturgien var ikke efter ønske, ejheller salmesangen. Årsagen hertil var iflg sp, at man befandt sig i en overgangsperiode. De gamle i mghen havde ikke lært de tyske salmemelodier, mens de unge ikke mere lærte de danske.

Gudstjenestebesøget angives i 1915 som værende godt, også børns og unges deltagelse var tilfredsstillende. I 1917 befindes besøget at være helt igennem tilfredsstillende. Det kunne nu konstateres, at den stærke samling om kirken i det første krigsår havde varet ved i 1915, hvorefter 1916 viste decideret tilbagegang.

Denne, mente sp, skyldtes tre forhold: de mange indkaldelser og de deraf følgende mislige sociale tilstande, endelig en tilspidset nationalpolitisk situation – hin und wieder kommt es vor, dass stramm dänisch gesinnte Familien sich vom kirchlichen Leben zurückziehen. Børns deltagelse, især i de danske gudstjenester, lod nu meget tilbage at ønske, hvorimod særgudstjenester, børnegudstjenester og bibeltimer i skolerne havde tilfredsstillende besøg.

Menighedsliv. Landesverein für innere Mission ville ikke ret slå rod i Rise. Fra én side i sognet mistænkeliggjorde man foreningen som national (dvs tysk), fra en anden bebrejdedes den for værkhellighed. I øvrigt beslaglagdes missionsinteressen helt af ydre mission.

Der fandtes ikke mere tilhængere af Gemeinschaftsbevægelsen, men en retning inden for nordsl IM var stærkt beslægtet med den (se om Darbyisme og Gemeinschaftsbewegung under *Kirke og Folk* ovf). Gustav-Adolfforeningen førte – som hidtil – en hensygnende tilværelse, ingen interesserede sig for den.

Der skete meget for *ydre mission* i sognet. Breklum havde på det nærmeste en monopolstilling; der fejredes ret hyppige missionsfester, og gaverne var rigelige – over 1000 M pr år – missionsblade læstes i særdeles mange hjem. Nordslesvigsk Missionsforening havde derimod kun få støtter i mghen, og andre selskaber kom overhovedet ikke i betragtning.

De bestående *Jünglings-* og *Jungfrauenvereine* lededes af lægfolk, men sp talte lejlighedsvis i dem på opfordring. Desuden understøttedes asylforeningen (1915).

Helligdagsfreden kunne respekteres bedre. Det skete ikke sjældent, at der arbejdedes på søn- og helligdage. Værre end dette var dog helligdagsforlystelserne. I Rødekro holdtes overmåde mange fester, mest lørdag eller søndag. Kirkebesøget led ofte under festlighederne. Kun en streng overholdelse af lukketiderne, også for foreningsfester, kunne hjælpe på dette onde (1915). I 1917 kunne det meddeles, at vanhelligelsen af søndagen ved fester og fornøjelser helt var ophørt.

De sædelige tilstande kunne vel være bedre. Ganske vist fandtes i mghen mange mennesker med en høj moral – alligevel var der mange overtrædelser af det 6. bud. Drikfældigheden tog stadig af, men der fandtes fremdeles drankere i sognet. Således havde sp i 1914 måttet begrave 2, der var fundet døde på landevejen.

Drikkeriet blev på bedste måde modarbejdet af Good Templar og Blå Kors, skønt ingen af foreningerne havde synderlig mange medlemmer (1915).

I 1917 rapporteres, at drikkeriet var aftaget »af letforståelige grunde«. Men så stod det til gengæld værre til med overholdelsen af det 6. bud, omend der ikke var grund til at klage over soldaterkonernes dyd. Derimod kunne man nok frygte for, at børneopdragelsen – særlig de ældre børns – led skade ved de mange mænds fravær, men større fejlgreb var endnu ikke forekommet.

Sektvæsen. Der fandtes som forhen forskellige sekter, der dog ikke propaganderede. Der var 5 Bornholmerfamilier, der imidlertid gik til alters i kirken, hvorimod de 5 baptist- og 5 darbyistfamilier helt havde sagt sig løs fra kirken (1915). I 1917 var darbyistfamiliernes antal sunket til 4, men ellers var tilstanden uforandret fra 1915. Frimghen (i Aabenraa (?)) udøvede ingen indflydelse.

Sociale tilstande. »Rise Menighed udgør en broget Flok af helt forskellige Elementer. Der findes jævne Bønder, dannede Proprietærer, Købmænd og Haandværkere, Arbejdere og Tjenestemænd, fremmede (Grusgrav) og indfødte. Modsætningerne – de sociale som de politiske – er meget store, som sjældent i et Landsogn. Disse Forskelle har en ugunstig Indvirkning paa det kirkelige Liv. Mange Tjenestemænd og Arbejdere opholder sig ikke længe her. Rødekros Befolkning er for Halvdelens Vedkommende ikke stedfast. En kirkelig Tradition kan ikke slaa igennem« (1915).

1917- beretningen opridser det samme billede. De forskellige befolkningslag står fremmede over for hinanden, og en bedring af de sociale forhold ved krigens gang kan ikke ventes.

Sognet havde en diakonissestation i tilknytning til anstalten i Flensborg, og der vaterländische Frauenverein gjorde også et stort arbejde for mghens syge.

Befolkningen havde vist enestående offervilje i die Kriegshilfe (1915).

Aabenraa provstearkiv, nr 1055, La Aabenraa, ved HP).

Tiden efter 1921

Carl Christian Kallenbach Pedersen (1921-40) blev den første sp efter genforeningen. Han stammede fra Horne og var søn af stiftsprovst og sp Ribe domkirke Peter Julius Pedersen, men fik meget tidligt i sit liv stor interesse for Sønderjylland og nationalitetskampen. Der befinder sig en meget udførlig redegørelse fra hans hånd i P Nedergaards samlinger (formentlig skrevet ca 1950) om tilstanden i sognet og hans virke i disse hans sidste år som præst.

Selve hans tiltræden var ikke uden dramatik. Først blev han i foråret 1921 opsøgt af en deputation fra Agerskov, der opfordrede ham til at søge embedet dér, der også var på valg, derefter fulgte en lignende opfordring fra kirkeforstanderskabet i Rise. Han valgte det sidste sogn, fordi han i Agerskov ville komme til at konkurrere med en god ven.

Valghandlingen kom imidlertid til at forløbe under visse forhindringer, og K P giver udtryk for, at kirkeministeriet modarbejdede ham ved ikke at indstille ham til valg. Det skete først, da en deputation fra Rise henvendte sig til ministeriet og protesterede mod undladelsen. Den officielle begrundelse for denne var, som det blev fremsat i dagbladet »Heimdal«, at der i forvejen var en kandidat af samme kirkelige retning, Centrum, som K P, og man ønskede, at mghen kunne vælge mellem repræsentanter for forskellige retninger. K P mener imidlertid, at den virkelige årsag var, at han tilhørte den yderliggående nationalpolitiske »Flensborgfløj«. Der fremkom også anonyme artikler mod hans valg i »Heimdal«, men trods disse og andre genvordigheder blev han valgt med stort flertal 13/7 1921.

De 5 beretninger fra pastor Kallenbach Pedersen i Kir Hdbg er ret ensartede, men suppleres godt af den store redegørelse. De 12 tyske gudstjenester blev afskaffet i juli 1920 (pastor Thomas Nielsens kronik), men blev snart genindført. De foretoges af sp for den tyske mgh i Aabenraa. Nogle år senere sluttede ca 50 familier sig til den tyske frimgh dér, og frimenighedspræsten holdt så også 12 tyske gudstjenester. K P fortæller, at der aldrig var kontroverser mellem de tyske præster og ham. Hver passede sit, og der var heller ingen vanskeligheder med de tyske menighedsrådsmedlemmer, hvoraf en del udelukken-

de benyttede K P som præst, samtidig med at de besøgte de tyske gudstjenester.

Der var ikke noget stærkt retningspræg i sognebefolkningen. Det udtrykkes på den måde i Kir Hdbg, at der hersker i almindelighed »sognetro« hos den. Der bestod dog stadig en mindre IM-kreds, i begyndelsen mest frekventeret af medl af »Det gamle Budskab«. 1926 stiftedes Missionsforeningen for Rise og Omegn, der i 1933 skiftede navn til Missionsforeningen for Rise sogn. K P havde et udmærket forhold til IM-folkene, der var repræsenteret af 2 medlemmer i menighedsrådet. Han arbejdede aktivt sammen med dem om opførelsen af et menighedshus i Rødekro, et projekt der dog først blev realiseret meget senere (jfr ndf).

De tidligere omtalte talsvage sekter bestod fremdeles. Baptisterne byggede omsider i 1932 deres længe planlagte kirke (eller kapel) i Rødekro, hvor der hver søndag blev holdt søndagsskole, der også blev besøgt af børn, der hørte til folkekirken. Foruden Baptister var der stadig Bornholmere og Darbyister og som nye fænomener Pinsefolk og Jehovas Vidner.

1934-35 kom Oxfordbevægelsen, og K P og hans hustru deltog i flere møder og arrangerede også nogle i Rise kirke med korte vidnesbyrd af enkelte. Han siger videre herom: »Der var det, der med Rette kunde frastøde i denne Bevægelse, men i det hele og store virkede den til Velsignelse for mange enkelte. Den blev heldigvis aldrig til et organiseret Parti. For mig selv fik den ikke ringe Betydning, førte mig ind i mere regelmæssig Stilhed overfor Gud, bl a bevirkede den, at jeg i en hel Række Aar kom til at føre en Slags Dagbog ud fra den regelmæssige »Stille Time« om Morgenen«.

De sociale tilstande var stadig uensartede. Foruden bondebefolkningen var der bybefolkningen i Rødekro, der stort set bestod af arbejdere og tjenestemænd. Her var der ofte arbejdsløshed og ikke få »løse eksistenser«, men sp siger, at han ofte færdedes blandt småfolkene, der altid kom ham venligt i møde.

Om sine aktiviteter fortæller pastor Kallenbach Pedersen videre, at han foruden at besørge sine almindelige embedspligter hver søndag i alle de 19 år personligt samlede børnene til søndagsskole i kirken. Han samlede omtrent én gang månedlig de unge i præstegården og 2 gange årligt de gamle. Sidstnævnte samledes om sommeren ved altergang i kirken med selskabeligt samvær i prg bagefter og ved juletid i Rødekro.

Fra marts 1927 udgav og redigerede han sognebladet »Kirkeklokken for Rise Sogn«, der udkom én gang månedlig og udelukkende finansieredes af mghens frivillige bidrag. Om vinteren holdt han i reglen 6 gange gudstjeneste eller bibellæsning i det fjerntliggende Rishjarup. K P rejste ikke meget udenfor sognet; på Sønderjyllands 3 store festdage, afstemningsdagen, genforeningsdagen og kongens fødselsdag (26/9) talte han dog altid enten hjemme i sognet eller andet steds i landsdelen. Ved juletid talte sp ved en mængde juletræer, jævnligt også ved socialdemokraternes i Rødekro.

I 1930 blev der rejst en mindesten på kirkegården over de danske faldne fra sognet i 1. verdenskrig. De tyske faldne havde fået deres allerede 1919 (jfr. ovf) En genforeningssten blev rejst 1937 midt i Rise by foran »Den tyske Kro«.

Nazismens fremtrængen ændrede stemningen i sognet i mørkere retning, selvom det ikke var mange, der blev vundet for den ideologi dér. 7/1 1940 indgav pastor Kallenbach Pedersen sin begæring om afsked, der blev bevilget fra 1/4 s å at regne. Han måtte dog funktionere som konstitueret, indtil den ny sp blev kaldet, og fraflyttede først prg 1/8 1940. Siden under krigen blev han flere gange konstitueret i sit gamle embede p g a efterfølgerens forfald, indtil sygdom forhindrede ham heri. Besættelsen 9/4 1940 gjorde et smerteligt indtryk på ham, hvilket også nedfældedes i nævnte beretning.

Efterfølger blev den residerende kapellan i Sønderborg *Sigfred Marinus Riishøjgaard* (1940-57), en jysk bondesøn af indremissionsk rod, et særpræget, mangfoldigt begavet menneske, for hvem ord og handling dækkede hinanden. Med sin evne til at møde alle mennesker og sin folkelige, altid aktuelle prædiken samt sin vilje til at være med i sognets liv vandt han en trofast menighed. Han var ikke bogkammerets lærde teolog, men den udadvendte handlingens mand, optaget af folks ve og vel som af tidens spørgsmål og farer.

Og netop i den store fares stund kom han til sognet. Den jyske stambane går gennem Rise sogn med den vigtige stationsby Rødekro. Her måtte handles! Og SR blev aktivt medlem af modstandskampen under den tyske besættelse. I sommeren 1944 blev han arresteret af Gestapo og kom efter et ophold i Frøslevlejren i tysk koncentrationslejr. Vel undsluppet herfra optog han 1945 et politisk arbejde for partiet Dansk Samling. Og 1946 begyndte han udgivelsen af grænseavisen »Slesvigeren«.

Udaf den samme idealisme – i bedste forstand – som drev ham til kamp mod nazisme og tysk besættelse, talte han nu her til manges forargelse danske nazisters og hjemmetyskeres sag midt i det retsopgør, der ikke altid var så retfærdigt. Hans begrundelse: Som vi danske nu handler mod de slagne, afslører vi, at Hitler, der tabte krigen, nåede at besejre os indefra. Hans danske og kristne følelse for sandhed og ret gav ham et klarsyn, som det kostede ham dyrt at følge. Men atter: Her måtte handles!

Det samme sind drev SR til det skridt, han tog 1957. Især debatten om svangerskabsloven og biskoppernes tavshed under denne fik ham til at tvivle på Folkekirkens troværdighed som kirke – selv kirkens egne folk var nu med til at gøre det lovligt at slå ihjel og til at afskaffe Guds bud. Samtidigt mødte han den romersk-katolske kirke: Her hang tro og moral, ord og handling sammen, som de altid havde gjort for ham. Her

fandt han, hvad han søgte. Og han forlod Folkekirken og konverterede til Romerkirken.

Et par år var han lærer ved den katolske skole i Kolding. 1960 blev han forstander for den nyoprettede katolske Gravenshoved Ungdomsskole i Fjelstrup sogn. Men selv hans evne til at omgås de unge kunne ikke holde skolen i gang. Og da den måtte lukke 1964, blev han viceforstander for Forsvarets Civilundervisning i Sønderjylland. Han døde 1972.

Mennesket og præsten SR er blevet meget forskelligt bedømt. Men eet kan ikke frakendes ham: Han fulgte sin overbevisning og betalte, hvad det kostede (v Urban Schrøder).

Beretningerne i Kir Hdbg fra Riishøjgaard afviger ikke synderligt fra de foregående, hvad den almindelige kirkelige tilstand angår. Også han anvender udtrykket almindelig sognetro. Sektvæsenet fortsatte sin diminutive tilværelse. Der blev indrettet et forsamlingshus i Rise by »Risehus« 1942. De tyske gudstjenester forsvandt efter besættelsen, men et antal familier vedblev alligevel med at høre til den tyske frimgh. Den gamle og meget upraktiske prg blev solgt til socialministeriet og indrettet til børnehjem 1952 (nedlagt 1972) og en ny opført.

Pastor Riishøjgaard efterfulgtes af *Niels Bækgaard Thomsen* (1957-64).

Kort efter hans indstilling til sogneembedet (3/10 1957) blev grundstenen til IM's menighedshus i Rødekro nedlagt. Huset blev indviet ved en højtidelighed 29/5 1958, hvorunder sp og biskop Beyer talte. I forbindelse med menighedshuset findes to kredse, der arbejder for Sømandsmissionen samt Sudanmissionen.

Nuværende sp er *Johannes Frederik Vandborg Nielsen* (1965-), der overtog embedet, efter at N B T var søgt bort. Af større begivenheder i hans tid kan indenfor sektvæsenet nævnes indvielsen af adventistkirken i Rødekro 1966. Også han karakteriserer i den sidste udførlige beretning i Kir Hdbg 1967 menigheden som værende i »alm sognetro«.

Skolen

I Rise sogn kan degneskolen i Rise by i hvert fald spores tilbage til Mejers kort fra 1640. Den oprindelige bygning brændte ved den store ildsvåde i 1893. Den var selvfølgelig efter moderne begreber alt for lille. Pastor Hieronymus Grauer, der arbejdede ivrigt for skolesagen, skriver 1814: »Skolen er proppet med Børn; skønt der var opstillet Bænke alle mulige Steder, maatte en Del staa; dertil kommer den daarlige Luft som Følge af Uddunstningen af 70 Børn i Skolestuen, som gjorde mig Opholdet i Skolen næsten uudholdeligt«.

En blandet trøst var, at det fulde fremmøde hørte til sjældenhederne. Det beklager pastor Grauer sig også over i en senere beretning fra 1818. Skolefagene var religion, regning, skrivning og læsning.

Den første kendte lærer ved Rise degneskole var *Nis Nissen*, kaldet Nis Degn (1742-1821) (1778-21), der skal have været en stor regnemester efter datidens målestok. Ellers kender vi intet til ham. 1815 fik han en »substitut« eller hjælpelærer p g a alder.

Denne hjælpelærer blev hans efterfølger, nemlig degn *Jürgen Ravnsgaard* (1792-1875) (1821-61). Han var uddannet på Skårup seminarium.

Om hans undervisning ved vi ikke meget, desmere om hans aktivitet udenfor skolearbejdet. Han var således stærkt engageret i handel med faste ejendomme (jordspekulation!), beplantninger og dokumentskriveri. I sidstnævnte henseende skal han have været en konkurrent til prokuratorerne i Aabenraa. Disse aktiviteter har sikkert givet ham en god ekstraskilling. Han var gift to gange og hver gang med en Grauer. Første gang med en datter af sp Hieronymus G i Hjordkær og efter hendes død i 1822 med en datter af sp Hieronymus G i Rise.

Jürgen Ravnsgaard efterfulgtes af degn *Johan Samuel Dyrhoff Nyegaard* (1817-71) (1861-66), der jo blev sørgeligt berømt p g a sin ovf omtalte strid med skoleinteressenterne, skoleforstanderskabet, kirkevisitatoriet og pastor Kjær.

Hans efterfølger var degn *Hans Jendresen* (1817-93) (1866-90). Under ham blev der igen arbejdsro i skolen, men desværre er der ikke bevaret så mange erindringer om ham, at der kan tegnes et tydeligt billede af hans personlighed. Bertel Godt siger kun om ham i beretningen til visitatsen 1877: »Küster Jendresen ist ein lieber Mann, aber nicht ein guter Lehrer«. Hans færdigheder ragede ikke op over gennemsnittet, selv om Rise skole på den tid var den bedste i sognet. At han har været afholdt, viser den deltagelse, hvorunder hans 50-års lærerjubilæum blev fejret i 1888 hos købmand og gæstgiver Ægidius Johannsen i Rise.

Sønnen *Hans Theodor Jendresen* (1858-1927) (1890-1920) fulgte efter som den sidste degn og lærer inden genforeningen. Hans tid var præget af branden 1893, genopbygningen, krigstiden og den nye skolebygnings indretning 1915, men heller ikke om ham er der særligt karakteristiske træk at fremhæve.

Rise skole fortsatte som 4- klasset indtil 1970, hvor den som den sidste af de gamle skoler i sognet overlod eneherredømmet til skolen i Rødekro. Førstelærere efter 1920 var: *Valbjørn* 1922-26, *Alfred Præst* 1926-42, *Friedrich Tüchsen* 1942-54 og *Christian Lorenzen* 1955-70.

Foruden degneskolen eksisterede i mange år distriktsskoler i Brunde, Lunderup, Mjøls, Rishjarup og Søst. Af lærere skal her kun nævnes *Hans Asmussen* i Brunde (1784-1847) (1817-47), fordi han var den eneste kendte lærer i sognet, der tilsyneladende levede op til oplysningstidens ideal. Pastor Wulff skriver om ham efter et skolebesøg 1837: »Asmussen underviste i Matematisk Geografi, Solplaneten (?) med Planeterne, Maaneskin og Maaneskiften og Grunden dertil, Jordens Bevægelse, Omfang og Gennemsnit,

Ækvator, Vendekreds, Jævndøgn – og Børnene kunde svare godt paa de Spørgsmaal, der blev stillet i den Forbindelse«.

I 1912 skete en stor reorganisering af skolevæsenet i Rise, hvorved flere af de gamle småskoler blev nedlagt og børnene sendt til den nye skole i Rødekro, der blev indviet 31/10 1913 efter en del forhandlinger om beliggenhed, organisation o l. Højtideligheden overværedes af landråd v Uslar, som selvsamme dag fratrådte sit embede.

Den første leder af skolen blev lærer *N Th Holm,* Brunde (1913-16). Siden har denne betydningsfulde stilling været beklædt af *Jes Møller* (1916-20), *Krusbjerg* (1920-27), *P M Gerald* (1928-33), *Carl Matthiesen* (1934-59) og skoleinsp *Johs Veibye* (1959-). Rødekro skole havde 1977-78 963 elever fordelt på 48 klasser (1-10, R, TF, UTF og Hj) med 63 lærere.

I Brunde har i en lang årrække eksisteret en lille tysk privatskole, Brunde Deutsche Schule, der i 1977/78 havde 31 elever i 2 klasser (1-6) med 2 lærere. (Johs F V Nielsens artikler i Rise kirkeblad; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978; Den danske Skolehåndbog 1945-78; generalsuperintendentens arkiv (1868-80).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 6 da, 2 ty (2 IM, 6 C); 1934 2 IM, 1 ty, 3 s, 2 up; 1945 2 IM, 3 C, 3 s (valg); 1953 2 IM, 3 s, 1 husmd, 2 borgerlige; 1965 2 IM, 4 C, 2 s (valg) (sidst kendte fm gdr Bent Holsteen Jessen, Brunde).

Folketal 1860 1369, 1910 1901, 1930 2386, 1960 2698, 1970 3347 (heraf dog 222 i Aabenraa komm. Stat tabelv 1975 II. Danmarks administrative inddeling); 1976 4641 (heraf 554 i Aabenraa kommune. Stat tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976.

Antal altergæster 1926 ca 475, 1934 475, 1942 900, 1954 1000, 1965 1090.

Af kirkelige aktiviteter omtales i Kir Hdbg 1967 IM-kreds (60 medl, miss N Medom Madsen, Rødekro), D d U (250 medl, forp Fr Kraft, Rødekro).

Trossamf uden for folkekirken, se ovf.

Kirkebygningen

Kirken blev opført i 11- eller 1200tallet. De ældste dele – skib og kor med apsis – er bygget af kvadersten. I gotisk tid er tilføjet sideskib, tårn og sakristi. Nogle sokkelsten med indhugget kele er anbragt i tårnet og vestligt i skibets nordside. De menes at stamme fra kirkeruinen i Ønlev.

Foran den nu tilmurede syddør har ligget »Das alte Karnhaus« (vistnok ligkapel). I kirkegårdens nordvestlige hjørne har der stået et klokketårn af træ. Den oprindelige korafslutning – apsiden – er blevet nedrevet i 1721. Korets østvæg er nu en lige side, opført af små mursten.

Kirken er 36 m lang, 11 m bred og 5 m høj. Loftet over hovedskib og tårnrum er fladt bræddeloft, mens kor, sideskib og sakristi har krydshvælving. Den er indviet til St Laurentius, sagtens på dennes martyrdag 10/8. Endnu findes i præsteembedets segl og stempel afbildet en rist. St Laurentius døde, brændt ihjel på en rist.

Kirken brændte i 1627. Det er uvist, om branden skyldes et lynnedslag eller Wallensteins tropper. En ny klokke måtte anskaffes 1631 (jfr ndf). Tallet 1788, som er opsat på tårnet, skal formentlig minde om en senere tårnreparation.

Men ødelæggelserne skulle blive værre. 29/5 1893 opstod der ved 23-tiden en brand i en mindre ejendom i Rise. Takket være en voldsom nordveststorm bredte ilden sig raskt til de omliggende huse. I nattens løb brændte 5 huse foruden kirken og skolen, og 35 personer blev husvilde.

14/6 samledes Kirkeforstanderskabet på Rise kro, og første punkt på dagsordenen lød: Forberedende skridt til genopførelse af kirken. Man besluttede at anmode bygningsinspektør Jablonowski, Haderslev, om at udarbejde tegninger og overslag over omkostningerne. 29/7 afholdtes et nyt møde, denne gang i præstegården. Den nylig tiltrådte pastor Juhl deltog.

Jablonowski var en »moderne« arkitekt, begejstret for den nygotiske stil, og pastor Juhl var en nidkær lutheraner. De 2 fandt hinanden i den fælles opgave at skabe en tidssvarende luthersk kirke.

Altertavlen stammede fra den katolske tid, den måtte udrenses. Renæssanceprædikestolen stemte ikke altfor godt med nygotikken. Begge dele blev afhændet til Thaulowmuseet i Kiel, og da dette brændte under 2. verdenskrig, blev de overflyttet til Gottorp slotsmuseum. Granitdøbefonten blev dog bevaret.

Et nyt meget bredt alter blev rejst. Altertavlen kom til at bestå af 4 billeder i gotiske rammer. De gengiver eksempler på den gammeltestamentlige offertjeneste: Abel, Melkisedek, Isak og Aron. Midt i rækken løfter et krucifiks sig. På dets fod – i højde med billederne – læses: Det er fuldbragt. Jesusfiguren er skåret i Oberammergau, det øvrige er fremstillet af snedkermester Schmidt i Flensborg. Korshjørnerne bærer evangelistsymbolerne.

Også den ny prædikestol fik gotiske buer i felterne, hvis antal forøvrigt er 5. Et motiv, man fandt anledning til at anvende i stor udstrækning, var trekløveret, sindbilledet på Treenigheden.

Trods alt, hvad kirken havde mistet ved branden og den menneskelige kortsynethed, må det indrømmes, at den i sin nye skikkelse dannede en helhed. Ændringer lod sig kun gennemføre inden for denne.

Dette blev da også taget til efterretning af arkitekterne Rolf Graa, Hellerup, og Svend Aage Aakjær, Rødding, samt kunstmaleren E Trier, Vallekilde, da en større reparation forestod i 1968.

I sin fornyede skikkelse var kirken lysere end før. Det større spil af lyse farver gjorde sig gældende. Hertil kom de nye klare vinduer, som gav lyset bedre adgang til det store rum. 20/4 1969 var værket endt. Biskop Kragh kunne tage kirken i brug på evangelisk vis.

Klokken fra 1631, der var blevet omstøbt i Tyskland 1894, var ikke velklingende, og da der til sidst skete brud på slagringen, fandt menighedsrådet, at den burde omstøbes pány. Dertil kom anskaffelse af 2 nye klokker skænket af hhv frk Helene Callesens legat og fhv landpostbud Chr Bill, Rise. Klokkerne blev taget i brug i foråret 1977 ved en festgudstjeneste, hvorunder provst Møller Sørensen prædikede.

Rise præstegård

I Rise by, c 5 minutters gang fra kirken i sydlig retning lå den gamle præstegård. Dens oprindelse fortaber sig i fjerne århundreder, forbedringer og tilføjelser er foretaget i tidens løb, (således efter 30-årskrigens brand). Før branden i 1898 har den udgjort et ganske imponerende anlæg, bestående af 4 længer.

Natten mellem den 12. og 13. marts brændte præstegården. Ilden opstod i den nordre lade og raserede alt med undtagelse af bagehus og træskur i løbet af få minutter. Alt inventar gik op i luer, også det gamle

arkiv, som var blevet reddet fra kirkebranden 5 år tidligere. Pastor Juhls arkiv blev i yderste øjeblik reddet af ham selv og en karl.

Ny præstegård opførtes på den gamles grund i sommeren 1898 af bygmester Nikolaj Jensen, Rødekro.

Denne præstegård solgtes i 1952 til den selvejende institution Rise børnehjem (senere plejehjem), og en ny præstebolig blev s å bygget på Rise skovvej (nu Ringvejen nr 5) øst for Aabenraabanen. I 1966 udvidedes konfirmandstuen med eet fag.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 7216 Rm, 1922 1. kl, 1946 2. kl, 1958 12. kl.

10. 1857-82 **Markus Johansen Kjær,** f Kbh 25/10 1806. Forældre: Skibskapt Johan Jessen K og Karen Riis. Dim Had 30, imm Kiel 21/10 s å, c Gottorp 1834 (2. kar), g Åbenrå 30/8 44 Jacobine Marie Sophie Raben f sst 3/7 10. Forældre: Købm Åbenrå Friedrich R og Ingeborg Cathrine Guldager. 21/6 44 sp Hjerpsted, 11/9 48 sp Ensted, 11/9 50 cst sp Thumby-Strukstrup, 30/11 50 sp Ensted, 4/8 57 sp Rise, d sst 17/9 82.

11. 1883-92 **Ludwig Georg Jaques Reuter,** se sp Åbenrå.

12. 1893-1911 **Peter Jessen Juhl,** f Terkelsbøl/Tinglev 13/6 1852. Fader: Gdr. Dim Flensborg, c 1881 (2. kar), g Margaretha Adele Lohann. 9/8 81 adj min Lintrup-Hjerting, 5/10 81 sp Vollerwieck, 6/10 82 sp Lintrup-Hjerting, 10/5 93 sp Rise, afsked 1911, d Kiel 25/5 14.

13. 1911-21 **Thomas Ernst Nielsen,** f Wahrberg/Munkbrarup 15/10 1869. Dim Had 91, c 96 (2. kar), 97 adj min Felsted, 24/10 s å sp Brarup, 13/3 1903 sp Højst, 4/11 11 sp Rise, 21 sp Haseldorf.

14. 1921-40 **Carl Christian Kallenbach Pedersen,** f Horne 6/8 1873. Forældre: Sp Ribe domk Peder Julius P og Elisabeth K. Dim Ålborg 92, c 00 (h), g Sorø 8/7 04 Ragnhild Sarauw, f Kbh 24/9 76. Forældre: Godsforv Sorø Carl Harald S og Anna Elisabeth Elberling. Lærer Hejls eftersk, 30/3 07 prv medhj Frederikshavn, 27/11 12 sp Lundum-Hansted, 17/12 17 pr Nyborg straffeanstalt, 13/8 21 sp Rise, afsked 29/1 40, d 21/3 58.

15. 1940-57 **Sigfred Marinus Riishøjgaard,** f Tåstrup/Feldballe 27/4 1906. Forældre: Gdr Søren Anton Jensen og Ane Jensine Jornette Kirstine Rasmussen. Dim Rønde 27, c Kbh 33 (h^1), g 1) 6/4 33 Anna Marie Boje, f 16/7 06 Holbæk v Randers, d 4/10 53. Forældre: Gdr Holbæk Marinus Jensen Boje og Rasmine Christensen Krogh. G 2) 26/6 54 Gerda Jensen, f 14/1 30 Oksbøl, Als. Forældre: Gdr Oksbøl Carl Jensen og Luise Hartung. 25/3 33 rkp Sønderborg danske mgh, 6/7 40 sp Rise, 57 afskediget og konverteret t Romerkirken, s å lærer katolsk skole Kolding, 60 forst kat ungdomsskole Gravenshoved. 64 viceforst Forsvarets Civilunderv Sønderjylland. D Hejls 11/1 72.

16. 1957-64 **Niels Bækgaard Thomsen,** f Sunds 30/8 1916. Forældre: Gdr Th Frølund T og Sidsel Marie Andersen. Dim Rønde 38, c 45 (1), g 25/10 45 Hvirring Johanne Margrethe Henriksen, f Boring/Rask Mølle 13/4 18. Forældre: Lærer Henrik Johannes H og Christine Margrethe Agnete Larsen. 26/6 45 hjpr Ålborg Vor Frelsers K, 15/10 46 kkp Skive-Resen, 1/1 51 da sømandspr Gent, 1/5 53 Hamborg, 11/10 57 sp Rise, 12/12 64 2. rkp Vejgård, 27/7 66 sp Ålborg Hans Egedes k.

17. 1965- **Johannes Frederik Vandborg Nielsen,** f Kbh 2/10 1913. Forældre: Sp Charles Louis Peter Rudolph N og Bothilde Nielsen V. Dim Ø Borgerdyd 32, c 38 (1), g Jytte E Krøyer Jensen, f Rødby 14/12 21. Forældre: Skrædderm Nikolaj Christian J og Ottilie K. 6/4 38 hjpr Rødby og Ringsebølle, 8/4 41 kkp sst, 4/6 42 rkp Kbh Højdevangs k, 17/4 50 rkp Zions k, Esbjerg, 7/4 65 sp Rise.

Medarb 1961: Min far var Præst, 1961.

Litt: Trykte kilder: Den danske Skolehåndbog 1945 ff; H Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817 (H H P). Sønderjyske årbøger 1934-36; samme: Den nordslesvigske Kirke II, 1948; Morten Kamphøvener: Møllens Røst, 1944; Kirkelig Håndbog. Theologisk stat 1923-75; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938 (C P); L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978; Statistiske meddelelser 1968, Statistisk tabelværk 1975 II. Danmarks administrative inddeling; Statistisk tabelværk 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976; Sønderjysk månedsskrift 1946-47, 1962; Trap 1930, 1967; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark bd VII, 1977 (A P T VII). Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80; Aabenraa provstearkiv nr 1052, 1053, 1062; Rise sognechronik 1897-1920, alle La Aabenraa; Aage Dahls samlinger; P Nedergaards samlinger.

HJORDKÆR

Af J W O og H P

Topografi

Areal 3290 ha. Hjordkær sogn omgives af den tidl Åbenrå købstad, Ensted, Bjolderup, Hellevad, Egvad og Rise sogne i Åbenrå provsti, samt af Ravsted sogn i Tønder provsti. Dets udstrækning nord-syd er ca 3 km, øst vest 12 km. Me-

dens den østlige del af sognet er et morænelandskab af østjydsk præg, der gradvis glider over i Tinglevfladen, er den vestlige en udpræget vestjydsk smeltevandsslette. Højden her er begrænset til 30-35 m, medens den mod øst når 79 m i Årslev skov. Egentlige moser var tidligere ret almindelige, men de er nu afvandede og kultiverede. Østpå findes frodige engstrækninger. Vestsognet er næsten skovløst, medens den allerøstlige del har frodige bøgeskove.

Den bebyggelsesmæssige udvikling har også været noget forskellig hhv i øst og vest. De østlige landsbyer Årslev, Hjordkær og Nybøl huser den overvejende del af befolkningen. Tidligere udgjorde Hjordkær stationsby en enhed for sig beliggende imellem den gl Hjordkær landsby og Nybøl, men den udvidede sig senere så stærkt, at de 3 bebyggelser nu danner en helhed. I den vestlige del findes kun landsbyen Kassø, der består af en oprindelig kerne, nogle uden for denne beliggende storgårde og et antal mindre ejendomme fra forskellige koloniseringsperioder.

Hjordkær sogn hed oprindelig Ønlev og var betydelig mindre end nu. Da den nye kirke blev bygget i 1521-23 (Den gl brændte 1411), modtog det tilskud fra Rise, Bjolderup og Hellevad sogne (se disse sogne). Den gamle okse- eller hærvej passerer sognet gennem Nybøl. Hovedfærdselsårer er Den nye motorvej A 10 (E3), Åbenrå-Tøndervejen, Hellevad-Flensborgvejen og den østlige længdebane. Kassø forbindes med de østlige landsbyer ad en temmelig gammel tværvej.

Byer Hjordkær med kirke, præstegd og missionshus; Hjordkær stationsby med jernbanestation, centralskole, forsamlingshus, kro, sportsplads, missionshjem og bankfilialer; Årslev; Nybøl; Alslev; Søderup; Kassø; S Ønlev.

Bebyggelser Nybøl Mark, Kassø Mark, Kådnergade.

Gårde Kassøgd, Toldsted, Søderupgd, Årslevgd, Kristiansminde, Gallehus, Nyværk, Bulbro, Vestergd, Årslev ml (møllen nedlagt), Østergd, Almindgd, Vilbygd, Bygholm, Tågholm, Højgd, Nybølgd.

Skove Mod øst en del privat skov.

Fredede oldtidsminder 4 høje nord og øst for Hjordkær.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Åbenrå herredsfogderi, fra 1889 under Bjolderup amtsforstanderskab. Det var delt i kommunerne Alslev, Hjordkær, Kassø, Nybøl, S Ønlev, Søderup og Årslev.

Ved sammenlægningen i 1970 integreredes Hjordkær sognekommune i Rødekro storkommune.

Stemmetal ved valg til den tyske rigsdag 1871 109 da, 39 ty; 1884 85 da, 40 ty; 1912 103 da, 80 ty, 3 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 510 da, 154 ty (tilrejsende 75 da, 46 ty).

Ved følgende folketingsvalg 21/9 1920 248 da, 32 ty, 37 s; 11/4 1924 241 da, 32 ty, 76 s; 16/11 1932 285 da, 88 ty, 87 s; 3/4 1939 461 da, 138 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 520 da, 46 ty; 14/5 1957 575 da, 57 ty; 23/1 1968 716 da, 60 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

-1528- **Benedikt Hawik (Hugo),** se sp Løjt.

1. 1528-77 **Andreas Paulsen Generanus (Genner),** f Genner 1499, g Anna, 1528 sp Hjordkær, d her 24/2 77. Fader til 2.

2. 1577-1626 **Jacob Andresen,** f Hjordkær 1549 (1544? iflg Arends 1550), g 1) Margaretha ..., d Hjordkær 15/4 99, g 2) sst 14/6 1601 Ida Hansd Marquard, f Rise, d Hjordkær 30/12 06. Fader sp Rise Johannes Petersen M. G 3) Christina (Catharina). 31/7 73 adj min cum spe succ Hjordkær, 24/2 77 sp sst, d her 26/10 26. Fader (med 1) til sp Rise P Jacobsen og (med 3) sp Nykirke/Angel J J Andreæ. Svigerfader til sp og provst Åbenrå J P Generanus og J P Ancharius (datteren Metta af 1. ægteskab blev enke efter G og giftede sig derefter med A, se s 373).

J A begyndte at føre kirkebog allerede fra sin tiltrædelse som adj i 1573. Hjordkær sogn har dermed den ældste af disse bøger i Nordslesvig (Frode Gribsvad: Sønderjyllands ældste Kirkebog. Vor Hjemstavn, 1927, s. 46-57).

3. 1627-60 **Peder Mortensen Warde, (Wardanus),** f Varde 1604, dim Ribe 23, g 1) enke efter 2 (?), g 2) Sophia Johannsd Lund. Forældre: Sp Ullerup Johann Jørgensen L og Catharina Nielsd Witte. 27 sp Hjordkær, d Åbenrå 7/1 60.

P M W's embedstid strakte sig over de 3 krige 1627, 1644 og 1657-60. Præstegårdens brand i tiltrædelsesåret står muligvis i forbindelse med den første. Han måtte under den sidste som så mange andre sognepræster flygte for polakkerne i 1659 og døde i Åbenrå af pest. (C P, s 338, Frode Gribsvad, anf værk, s 55).

4. 1660-81 **Gregers Pedersen Sønderhov,** f Sønderho. Fader: Sp Sønderho Peder Laugesen Lipstrup (?). Dim Ribe 1655, g Hjordkær 17/10 61 Maria Nicolausd, f 28, d Hjordkær 4/11 1704. 10/12 60 sp sst, d her 81. Svigerfader til 5.

5. 1681-87 **Christian Johansen Fabricius,** f Løjt 12/3 1654. Forældre: Sp Løjt Johann Christian F og Anna Willadsd. Dim Åbenrå 73, imm Kiel 19/6 s å, g Margaretha Gregersd Sønderhov, f Hjordkær 15/11 65, d Kbh efter 1700. 81 sp Hjordkær, d her 87.

6. 1688-1711 **Paul Brandorf,** f Åbenrå 1661. Forældre: Diakon Åbenrå Johan B og Mette Paulsd. Dim Åbenrå 78, imm Kiel 30/8 s å, imm Kbh 29/4 87, g Åbenrå 21/11 89 Maria Volckardts Arnkiel, f Husum, d Hjordkær 1739. Forældre: Hofpr Husum Jørgen Volquartsen og Marie Elisabeth Theodorsd Niemann (stedfader provst Troels Arnkiel). 88 sp Hjordkær, d her 1711. Svigerfader til 8.

7. -1711- **Hans Fabricius,** f Varnæs 9/11 1687. Forældre: Sp Varnæs Peter Johansen F og Anna Hinrichsen. Dim Åbenrå 1706, imm Kiel 29/6 s å, 11 sp Hjordkær, d Humptrup 23/8 s å.

8. 1712-46 **Christopher Andresen Brun,** f Fårgård 1673. Fader: Foged Løgumkloster Andreas B. Dim Tønder 96, imm Kiel 15/4 s å, imm Kbh 26/6 1703, g 1) Hjordkær 13/10 12 Maria Elisabeth, f Hjordkær 9/10 90, d her 20. G 2) 22

(21) Dorothea Bjørnsen, f Åbenrå 98, d Hjordkær 52. Forældre: Rådmd Åbenrå Lorenz B og Cathrine Marie Leck (Erck). 12 sp Hjordkær, d her 19/12 46. Svigerfader (med 2) til sp Sommersted N Lorenzen.

I hans embedstid trængte konfirmationen igennem i provstiet på provst Arnkiels initiativ (se s 374). Men da han i 1742 konfirmerede sin egen datter, som han havde undervist på tysk efter Arnkiels katekismus, nedlagde hans adjunkt, Johann Albrecht Schmidt (9), protest herimod og beskyldte C A B for vildfarelser. Samme år klagede en del sognefolk over adjunkten, fordi han nægtede at konfirmere børn, der ikke ville bruge den Pontoppidanske katekisme. Schmidt erklærede heroverfor, at selv om der skulle gå 10 år hen uden konfirmationer, ville han ikke gøre det (C P, s 272).

I øvrigt foreligger kun spredte oplysninger om C A B. I 1722 blev han suspenderet, fordi hans 2. hustru nedkom for tidligt.

9. 1746-71 **Johann Albrecht Schmidt,** f Slagelse 25/12 1710. Forældre: Klejnsmed Slagelse Jens Christensen og Anne Marie... Dim Ålborg 30, c 37, g Brenderup 26/2 51 Dorthe Hviid, f Brenderup 16/11 05, d 19/2 80. Forældre: Sp Brenderup-Ore Anders Laursen H og ... Ernstd Helm. 11/8 41 adj min cum spe succ Hjordkær, 19/12 46 sp sst, d her 14/2 71.

J A S blev i sin ungdom påvirket af M J Støttrups og Daniel Friedenreichs separatistiske pietisme, der var rettet mod alt *ydre* kirkeligt. Ovennævnte indstilling over for konfirmationen må vel ses som et udslag heraf. Om dennes videre skæbne i sognet foreligger ingen konkrete oplysninger. Pietismen synes ikke at have vundet indpas i hans tid undtagen i Kassø. Hans hustru skal i sit første ægteskab have været nævnt i forbindelse med mordet på pastor Hornemann, Kerteminde, men hun slap for tiltale.

10. 1771-1804 **Hieronymus Grauer,** f Klægsbøl 17/9 1737. Forældre: Sp Klægsbøl Hieronymus G og Dorothea Nielsd Høyer. Dim Tønder, imm Helmstedt, imm Kbh 16/10 59, g Hjordkær 29/8 71 Sophia Ernesta Bødecker, f Åbenrå 41. Forældre: Hrdfoged og amtsforv Åbenrå Arend B og Anna Christina Kamphøvener. 24/5 71 sp Hjordkær, d her 2/8 1804. Fader til sp Rise Hieronymus G.

H G var rationalist, men kom – i hvert fald i de første år – godt ud af det med sin menighed. De eneste »urovækkere« var en lille pietistisk kreds i Kassø, ledet af gdr Jes Hansen, der også havde kontakt med Brødremenigheden i Christiansfeld. J Brodersen fremstiller sagen således (Fra Gamle Dage, 1912, s 379-382), at H G nævnede pietisternes navne fra prædikestolen og talte nedsættende om dem, hvorefter han (B) fortsætter: »Præsten mente, at man ikke kunde blive salig paa den Maade, som den »hellige Mand« i Kasø sagde. Dette drev en Dag Jes Hansen til Hjordkær Præstegaard, som ligger 4¾ Kilometer Øst for Kasø, og da han talte med Præsten, sagde han, at han ikke kunde forstaa hans Prædikener; naar hans Tilhørere vilde rette sig efter dem, maatte de gaa fortabt; thi ingen kunde blive salig ved at leve et fromt og ærbart Liv. Han spurgte ogsaa Præsten om, paa hvilken Maade han selv vilde til Himmelen; men da tav Præsten. Efter at Hansen nu havde vist ham den rette Vej til Salighed og fortalt ham, hvorledes det var gaaet ham selv, tilstod Præsten grædende, at det var sandt alt sammen, hvad Hansen havde sagt, men for ham var det umuligt at komme saa vidt, som han var. Denne Samtale mellem Præsten og Hansen virkede dog saa meget, at hin blev saa venlig og kærlig mod Hansen og prædikede heller ikke imod ham«. Beretningen er utvivlsomt stærkt farvet.

Da Adler-agenden skulle indføres 1797-98, vakte den en vis modstand, som H G dog til dels overvandt. Men amtmand v Schmettau og provst Posselt udviste ikke tilstrækkelig fasthed over for denne modstand, men tilrådede præsterne at bøje sig for eventuelle afstemninger om ritualet, og det var netop, hvad der skete i Hjordkær sogn på 2 eller 3 »onde« menneskers initiativ, hvorved agenden blev forkastet (Sdj årb, 1934, s 197).

11. 1804-06 **Johannes Ratenburg,** f Bedsted 19/9 1774. Forældre: Gdr Bedsted Nicolaus R og Helena Nielsd. Dim Åbenrå 93, imm Kiel 18/10 s å, c Gott 98 (2. kar), g Bevtoft 6/11 1801 Mathia Hedwig Bjørn, f 8/12 71. Forældre: Sp Bjolderup Ivar B og Catharina Steenbeck Wind. 2/10 01 sp Hjerpsted, 12/10 04 sp Hjordkær, d her 21/6 06.

12. 1807-21 **Claus Christian Thomsen,** se sp Nordborg. Det har ikke været muligt at få oplyst noget om C C T's teologiske stilling eller om hans forhold til menigheden. Formentlig var han rationalist.

13. 1821-48 **Jep Hansen,** se nr. 16.

Selv om J H's data først gives i næste afsnit, må hans virke indtil treårskrigen beskrives her. Han er som bekendt omtalt mange steder. Teologisk set var han i sine første præsteår rationalist. Provst Paulsen havde følgelig meget godt at sige om ham i sine beretninger fra provstevisitatserne, men mener dog, at hans noget fornemme tone i præstegården ikke gjorde ham afholdt. I hvert fald var kirkegangen beskeden; mange kom kun til højtiderne, altergang og konfirmation (A P T VII, s 143).

Helt anderledes fremstilles imidlertid forholdet mellem J H og provst Paulsen af førstnævntes datter, Amalie Nielsen. Hun fortæller herom i sine erindringer (Sdj årb 1956, s 11 ff). Herefter opstod der, i hvert fald fra visitatsen i 1832, et spændt forhold mellem dem, der efterhånden udartede til et egentligt fjendskab.

Ved visitatsen i 1838 noterede den nyudnævnte provst Rehhoff, at både præsten og degnen gik uden om kristendommens hovedlæresætninger. I de kommende år blev J H imidlertid så påvirket af R, at man næsten kan tale om en omvendelse. Ved visitatserne i 1841 og 1843 talte han med evangelisk dybde om genfødelsen, synden og forløsningen. Provsten var nu fuld af ros. Udlægningen var også formelt god, levende og

anskuelig, børnene svarede godt under katekisationen og havde gode kundskaber, skolen i Hjordkær var mærkbart forbedret, og det samme gjaldt deltagelsen i kirkekatekisationerne. I det hele taget gik det kirkelige liv frem i 1840'rne. Nadverdeltagelsen voksede fra 745 i 1838 til 841 i 1847. J H's overdrevne fornemhed forsvandt helt og blev afløst af en påfaldende formløshed (A P T VII, s 155).

Men det gode forhold til R fik ende p g a den politiske modsætning. J H, der var dansksindet, blev afsat af den provisoriske oprørsregering 28/7 1848 og måtte flygte til Ribe (Amalie Nielsen, anf sted, s 40).

14. -1848- **August Johann Friedrich Schumacher,** se sp Oksenvad-Jels, s 285.

15. 1848-50 **Otto Georg Grauer,** se sp Vilstrup, s 145.

Tiden 1850-1919

De 2 sidstnævnte præster fik ingen indflydelse på kirkelivet i sognet. Allerede 4/1 1850 fik *Jep Hansen* (1850-60) skriftlig bekræftelse fra den midlertidige regering i Flensborg om, at han var genindsat som sp, og den 21. i sm måned modtog han konstitution som provst for Åbenrå provsti og interim superintendent for de dansktalende menigheder i Slesvig (Provst Asschenfeldt i Flensborg for de tysktalende). Denne udnævnelse kom ham vistnok ikke belejligt og var formentlig politisk begrundet. Han nedlagde sidstnævnte værdighed i 1854 og førstnævnte i 1857 (C P, s 135. Pastor M Mørk Hansen fortæller, at han foreslog sig selv som superintendent. Livs-Erindringer, 1968, s 128). Der er ikke meget at berette om hans senere år. I den sidste beretning fra hans hånd (1856) fortælles der blot, at der ikke er foregået nogen væsentlig forandring i det kirkelige liv. Kirkebesøget, der var gået betydeligt tilbage under hans fravær, var nu godt igen.

Efterfølgeren *Johannes Iver Momme* (1861-64) oplyser i sin eneste beretning fra 1862 kun, at han vil begynde at holde bibellæsninger til efteråret. Han blev afsat af prøjserne og ventede derefter i 10 år med at søge præstekald i Danmark, da han havde lovet menigheden i Hjordkær at vende tilbage, når Pragerfredens § 5 var blevet opfyldt. I disse år var han lærer i Horsens. Fra sin senere tid som sp i Sæby-Gershøj på Sjælland karakteriseres han som en typisk højkirkelig præst af den gamle skole (P N II, s 68 og 70).

Den første sp under fremmedherredømmet blev *Hans Andreas Theodor Dreesen* (1864-78), der afsluttede sin karriere i Åstrup (se s 174). Generalsuperintendent Bertel Godt var ikke synderlig begejstret for ham. I 1868 var hans visitatsprædiken middelmådig af indhold og foredraget stammende. Der var ikke mange tilhørere. Katekisationen var heller ikke vellykket. Ifølge de senere beretninger bedredes hans præstationer dog noget uden at nå særlig højt. Det var især stadig galt med *formen,* stemmen var for svag, og foredraget gennemgående monotont. B G giver ham den endelig karakteristik i 1877: »Sognepræsten er (pligt)tro og brav, men noget ubetydelig og smålig«. Alligevel var hans forhold til menigheden godt.

Hjordkær sogn havde ligesom Bjolderup én falden i den fransk-tyske krig, Jürgen Callesen, som pårørende ønskede indsat en mindetavle over i kirken. De kirkeældste fremsatte en spagfærdig protest, men indsættelsen fandt sted uden dramatiske begivenheder, og B G skriver, at menigheden tilsyneladende intet anstød har taget af tavlen, og at den ikke har skadet kirkebesøget (1874, jf 1871).

Fra pastor Dreesen er gennemgået to – ganske gode – beretninger fra 1868 og 69. Begge vidner om, at uroen efter 1864 endnu ikke var stilnet af.

Gudstjenesteordning. Så vidt sp vidste, var der ikke foretaget liturgiske ændringer siden sidste generalvisitats, hvorfor det må antages, at man fulgte den almindelige danske ordning (1868). Pontoppidans Salmebog anvendtes (1869).

Katekisationer holdtes efter gammel skik i sognet kun på onsdage i fasten efter gudstjenesten (1868, 69).

Gudstjenestebesøg. Sp kunne glæde sig over, at *flertallet* af mghen besøgte gudstjenesten godt, og at han derfor følte sig tilfreds i sin stilling. Men der var et aber dabei: i 1864, da han trådte til, var de politiske (= nationale) modsætninger ganske skarpe, således at – som han forsigtigt formulerer sig – »enkelte mghsmedlemmer holdt sig borte fra kirken«, men de havde atter sluttet op som sognekirken. Alligevel fandtes der stadig »også her ... enkelte familier, hvem gudsordets prædiken i deres egen kirke ikke synes at tilfredsstille«, og som derfor holdt sig til »en anden kirke« – Bjolderup, der i disse overgangsår drog dansksindede til fra omliggende sogne (1868, 69). I Hjordkær drejede det sig om 3 familier i Kassø og 1 i Årslev, der ganske vist, men kun delvis, gik til alters i hjemsognet, men ellers regelmæssigt søgte over til pastor Michaelsen. Dette på trods af, at sp med god samvittighed mente at kunne sige, at han anvendte al mulig flid på sin prædikenforberedelse og intet andet prædikede end »das reine und lautere Gotteswort«. Han nærede derfor i 1868 det håb, at denne afsondren sig fra sognemghen, beroende på personlig, navnlig politisk modvilje, med tiden ville fortage sig af sig selv. Sps håb gik ikke i opfyldelse i tiden til specialvisitatsen i 1869, så temaet – lidt varieret – gentoges ved denne lejlighed: Dreesen var godt tilfreds med det kirkelige liv i mghen, i hvilken der i almindelighed var levende længsel efter Guds ord og sakramentet, så flertallet besøgte gudstjenesten godt, men der var fremdeles die wenigen Einzelnen, der foretrak kirke og alterbord i Bjolderup, hvorved de forargede dem, der var sognekirken tro. I den senere tid havde de udensognssøgende dog udbedt sig Dreesens tilladelse til at gå til alters i Bjolderup, og han havde ikke turdet nægte dem den af frygt for, at de så helt skulle holde sig fra Herrens bord.

Altergæster. 1865 799, 66 794, 67 768, 68 779, 69 (forår) 404. Folketallet angives – måske noget for højt – til ca 900 (1860: 785). Under alle omstændigheder har altergangsfrekvensen været høj, omkring 90%.

Det er muligt, at den faldt noget efter 1864, idet Dreesen i 1868 føjer denne bemærkning til talangivelserne: »Når tallet er taget af, så skyldes dette delvis, at mange af de yngre mennesker er draget til Danmark for at unddrage sig militærtjenesten«.

Menighedsliv. Hidtil havde der ikke været noget organiseret foreningsliv til fremme af missions- og Gustav-Adolfsagen. Sp håbede, at den nordslesvigske missionsforening snart ville blive en realitet, hvilket

måske ville kunne vække interesse om hedningemissionen, der hidtil kun havde modtaget de ret så sparsomme kirkekollekter fra sognet.

Daglige husandagter forekom sandsynligvis kun i ganske enkelte familier. Dog kendte sp sådanne, i hvilke man hver morgen læste afsnit af en postil, ligesom der om søndagen i særdeles mange familier fandt opbyggelse sted, hvad enten man havde været i kirke eller ej. Bordbøn læstes kun i få hjem, men ved dåb, bryllup og begravelse bad man altid til bords og sang salmen *Nu takker alle Gud.*

Dreesen havde til sin glæde bemærket, at mange mghsmedlemmer var fortrolige med Guds ord og salmebogen, og der gjorde sig en stærk higen efter Ordet gældende ved de mange lejligheder, ved hvilke han blev kaldt til syge og gamle, der ikke kunne komme til kirke.

Kirketugt øvedes kun over for ugifte mødre, der ikke holdt kirkegang efter fødselen, men tugten var bortfaldet både ved dåb af »uægte« børn og vielse af deflorerede brude.

Sædeligheden var god: I 1868 og 69 var der ikke født børn uden for ægteskab blandt de fastboende, men 4 af piger, der i avlingstiden havde opholdt sig i sognet. Enkelte blandt de lavere klasser var desuden drikfældige.

Der holdtes ingen *konventikler.* En i sognet boende katolik deltog i kirkens gudstjenester.

(Generalsuperintendentens arkiv, Abt 18, nr 43 og Åbenrå provstearkiv, nr 1062, begge La Aabenraa).

Biskop Godt var langt mere tilfreds med Dreesens efterfølger, *Jakob Christian Bahne Engel* (1878-86). Han skriver i sin sidste beretning 1880: »En godt disponeret og ret godt udarbejdet, tekstmæssig dygtig Prædiken, der blev holdt med Varme, og som blev hørt med Opmærksomhed og virkede opbyggelig. Katekisation ... Dygtigt Tankearbejde, som ogsaa Børnene blev draget ind i. Han anvender stor Flid paa sine Prædikener og Taler, katekiserer flittigt og holder Bibeltimer i hver Skole om Vinteren. Han studerer flittigt den hellige Skrift, og det endda paa Grundsprogene. Han bliver gerne hørt, og der bliver ikke klaget over, at hans Prædikener skulde være uforstaaelige. Han er almindeligt afholdt«.

Også m h t kirkelivet i det hele taget er beretningen optimistisk. Kirkebesøget er yderligere taget til, interessen for mission og diakonissesag er forstærket. Det sædelige liv er en arbejdsom, sparsommelig, stille og ærbar menigheds. Nogle baptistiske udsendinge, der gennemstrejfede sognet, havde ikke heldet med sig.

I pastor Engels embedstid udfoldede Amalie og Jes Nielsen, Kassø, et stort initiativ for at få indført en fælles dansk salmebog i Nordslesvig. I 1881 stillede Jes Nielsen forslag på provstisynoden i Åbenrå om, at der med henblik herpå skulle nedsættes et salmebogsudvalg af de 5 synoder, hvor der var dansk kirkesprog.

Han og hustruen udarbejdede derefter selv et forslag. Dette arbejde vakte stort røre, og debatterne på provstisynoderne blev meget livlige. Pastor Engel var ikke særlig positiv, men tilrådede på synoden i 1883, at man beholdt den gamle Pontoppidan'ske og ikke indførte moderne hedenskab såsom i salmen »Tag det sorte Kors fra Graven«. Han måtte dog tåle flere reprimander for denne udtalelse.

Det sagkyndige udvalg fik efter en del besværligheder udarbejdet den nye salmebog i 1889, der året efter blev autoriseret af regeringen, populært kaldet Den sønderjydske Salmebog (Pastor N C Iversens utrykte artikel og Thade Petersen: Den sønderjydske Salmebogs Historie. Sdj årb 1944, s 45-91. Se også ovf s 33 og 59).

Fra pastor Engel foreligger 4 magre og ret svært læselige beretninger til provstisynoden.

Gudstjenesteordning. Liturgiske forandringer ses ikke at have fundet sted i perioden 1869-83. De ville også være stødt på svære vanskeligheder, eftersom der i kirken hverken fandtes orgel eller kor.

Siden nytår 1879 havde katekesen været skilt fra hovedgudstjenesten og i 1882 holdt hver søndag kl 14-15 med godt besøg (max 68, min 20). I denne forbindelse kan det anføres, at Engel i 1882 anmodede synoden om at slette pkt 6 på dagsordenen: Belebung der Kirchenkatechisationen in den Landgemeinden (1882, 83).

Kirkebesøget karakteriseres i 1880 som ret godt, 81 som i det hele tilfredsstillende, 82 som ikke utilfredsstillende. 1883 opgives kirkegængernes antal på 5. s e trin til 101, hvilket med et indbyggertal på 888 (dec 1880) giver en frekvens på 11.4%.

Menighedsliv. Dåb, konfirmation, kirkelig vielse og begravelse ønskedes af alle. Husandagt holdtes i nogle få (in nicht vielen) hjem på den måde, at »husmenigheden« samledes til den, men desuden læste man for gamle og svage af opbyggelsesskrifter, ligesom ikke få (nicht wenige) af sognemghen dagligt læste et opbyggeligt stykke, mens man én gang pr uge samledes om oplæsning af værker af Harms, Retzius m fl (1881). Den fædrene tro og de deraf afledede sæder var endnu en magt i samfundet, skønt også tidens strømninger øvede deres indflydelse og selv i en så afsides mgh som Hjordkær undertiden trådte frem i dagens lys. Søndagsarbejde forekom dog endnu ikke hyppigt.

Bibeltimer var blevet påbegyndt før jul 1881 og afsluttet i 1882, men der holdtes ikke missionstimer (1883).

Af *sekterere* fandtes der ingen (1883).

(Beretninger til provstisynoden 1880, 81, 82, 83, Åbenrå provstearkiv, La Aabenraa).

Pastor Engel flyttede til Havnbjerg, og hans efterfølger *Johannes Heinrich Hoeck* (1886-89), der kom fra embedet i Rinkenæs, rejste efter kun 3 års forløb til Hamborg. Han udgav i Hjordkærtiden »Der Ritual- und Agendeschatz der luth Kirche in Schleswig-Holstein« og var i øvrigt digterisk begavet (C P, s 204, 223).

Pastor Hoeck indsendte i 1887 to beretninger til synoden, en i april (27/4) og en i maj (udateret). Stil og ordvalg i den første lader formode, at han teologisk befandt sig et sted mellem tysk og dansk/nordslesvigsk IM, mens den anden, der afslører optagethed af ældre liturgiske former, antyder højkirkelige tendenser. Som bekendt kan de nævnte teologiske strømninger indgå en modsigelsesfri syntese i samme person.

Gudstjenesteordning. Den af 2. Gesamtsynode anbefalede ordning var *ikke* blevet indført. Fra påske 1887 havde den ældre lutherske kirkes rigt leddelte liturgi, således som den fandtes »i vore gamle ritualbøger« været taget i anvendelse i hovedgudstjenesten. Et kor af unge piger sang under lærernes ledelse respon-

sorierne, og til brug i særtjenesterne var det i færd med at indøve »den gamle vesper- og matutinliturgi«.

Af ugetjenester holdtes foruden passionstjenester Betstunden forud for kirkeårets store fester og vespertjenester på aftenerne forud for dem – som f eks juleaften.

Der afholdtes hver søndag specielle katekisationer for børn.

Gudstjenestebesøget betegnes som ein besonders reger. Navnlig fremhævede sp ungdommens og tjenestefolkenes flittige fremmøde, som han fandt var et resultat af den endnu i sognet eksisterende »kristelige hustugt«.

Menighedslivet. Hoeck afholdt 1 missionstime pr måned med særdeles godt besøg og bibeltimer i skolerne i Hjordkær og Kassø. Det var en endnu ret udbredt skik, at »familiemenigheden« samledes søndag eftermiddag om oplæsning af en prædiken.

Både ovst og det efterfølgende viser, at kirkelivet må have været i fremgang i Hoecks korte embedstid.

Ydre mission »blev båret af de troende mghsmedlemmer ved bidrag og bøn«, deres gaver gik dels til Nordslesvigsk Missionsforening, dels til Brødremissionen i Christiansfeld. Sp uddelte selv danske og tyske opbyggelsesskrifter, en missionssyforening var under oprettelse, og en bestående forening til Bibelens udbredelse trængte til oplivelse.

Diakonisseanstalterne i Flensborg og Altona understøttedes ved de almindelige kirkekollekter, og sp modtog enkelte gaver dertil. Med årets konfirmander og deres lærere havde han i marts 1887 besøgt anstalten i Flensborg, ved hvilken lejlighed man overrakte mghens årsgave i form af penge, linned og uld.

Nordslesvigsk Asylforening havde venner i sognet, og et asylbarn var anbragt i pleje i mghen, i hvilken der også var enkelte medlemmer af Good-Templarlogen.

Sektvæsen. En familie med børn holdt sig til Bornholmerne, men deres propaganda var uden resultat.

Sædelige tilstande. Der var i almindelighed ikke noget at klage over. Navnlig adskilte sognets ungdom sig ved gode sæder fra ungdommen i Hoecks tidligere embede (Rinkenæs). Hertil bidrog den ovf nævnte hustugt i væsentlig grad. Die altväterliche Solidität und Einfachheit m h t levevis var fremherskende i de fleste familier, så der var kun lidt af forlystelses- og spillesyge.

Sociale tilstande. De økonomiske forhold var helt igennem gode, dog så »småfolk« sig ofte tvunget til søndagsarbejde, men de fleste af dem beflittede sig på at undgå det.

(Åbenrå provstearkiv, nr. 1053, La Aabenraa)

Eide Henrik Petersen (1889-1917) var orienteret mod IM, jfr nedf. I slutningen af hans tid, altså under 1. verdenskrig, kom en vækkelse til Hjordkær. Den var præget af Det gamle Budskab (Pastor N C Iversens utr art).

Fra pastor E H Petersens tid findes 3 beretninger til provstisynoden, adskilt ved det i provstiet sædvanlige »tomrum« mellem 1890 og 1909.

Den ældste (1890) er mager, men giver dog den vigtige oplysning, at tysk som undervisningssprog i religion *ikke* var indført i nogen skole i sognet, således at der endnu var 4 ugentlige timer på dansk i faget.

Der holdtes 10 tyske gudstjenester pr år.

Om *menighedslivet* berettes kun, at der bortset fra hyppige missionsprædikener og en missionsgudstjeneste i 1889 ikke havde været kirkelige fester i årene 1887-90.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1053, La Aabenraa)

Af et læg fra synoden 1903 fremgår det, at *kirkegangen* i Hjordkær med 15% af indbyggertallet var blandt de bedste i provstiet, idet den kun stod tilbage for frekvenserne i Bjolderup og Uge. Tallet skal sikkert tages cum grano salis, da det i den ledsagende tekst siges, at statistikken (for 1902(?)) kun delvis hvilede på nøjagtige tællinger (se ndf under 1909).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, La Aabenraa)

Beretningen fra 1909 – dækkende årene 1903-08 – giver udførlige statistiske oplysninger, ud fra hvilke man må drage sine slutninger om menighedslivet, om hvilket beretningen er ret fåmælt.

Gudstjenesteordning. Den ved kirkeloven af 10/4 1892 foreskrevne liturgiske ordning blev indført fra påsken 1895.

Kirkebesøget var iflg en tælling besluttet på synoden 1905 og gennemført i kirkeåret 1905/06 8.56% af indbyggertallet og lå således på kun godt halvdelen af det ovf angivne.

Gudstjenestebesøget sank noget i de flg år og androg 1909-14 gnsn 7.7% på almindelige søndage og 15.5% på festdage. Begge beretninger taler om ringe deltagelse af børn (1909, 15).

Altergæster. 1903 703 (71.8%), 04 694 (70.9%), 05 707 (66.5%), 06 750 (70.6%), 07 740 (69.6%), 08 659 (62.0%) (1909). For seksåret 1909-14 var det gnsn antal altergæster 645.83 (58.0%). Der var således efter dette kriterium en ret betydelig nedgang i kirkeligheden fra den foregående periode.

Menighedsliv. Bibeltimer afholdtes regelmæssigt om vinteren i kirkebyen med et gnsn deltagerantal på 30 (1909). I 1915 var de blevet forlagt andetsteds hen, men tilslutningen var stadig den samme.

Søndagsfreden blev almindeligt respekteret og blev ikke brudt ohne Not (1909, 15).

Missionsanstalten i Breklum fik de fleste gaver. Kollekter, basarer m v havde 1903-08 indbragt 1032.45 M til denne anstalt, 214.52 M til Tirupaty og 553.82 M til Christiansfeld. 1909-14 var de tilsvarende tal 1642.70 M, 71.25 M og 130 M, således at de samlede gavers sum var nogenlunde uforandret i de to seksår, men Breklums andel steg fra 57.3 til 89.1% af totalsummen (1909, 15). Desuden bidrog en hjælpeforening for Breklum hvert år beträchtliches (1909). Kejserjubilæets huskollekt blev derimod afspist med 87.40 M, og Gustav-Adolfforeningen måtte tage til takke med 46.25 M. Til Kirkelig Forening for IM var indgået en særlig kirkekollekt på 47.37 M, til Asylforeningen 132.32 M (1915).

Der vaterländische Frauenverein havde en Ortsgruppe for Bjolderup og Hjordkær, hvis særlige opgave det var at støtte en diakonissestation i Rødekro. Den havde (1909) i begge sogne gnsn 133 medlemmer og en årlig indkomst på 332.50 M. Iflg 1915- beretningen var den sunket til 250 M.

Forstanderskabet var medlem af Landesbibelgesellschaft og forsynede sognet med Den hellige Skrift (1915).

Sociale tilstande. Befolkningen bestod foruden de sædvanlige landhåndværkere, nogle få erhvervsdrivende og tjenestemænd af bønder med middelstore og små brug og landarbejdere. Der var ingen iøjnefaldende forskel mellem fattig og rig. Befolkningen havde gennemgående et godt udkomme, så at overhovedet ingen var helt henvist til det offentlige fattigvæsen (1909). I 1915 hed det, at mådehold og sparsommelighed tog til, og begge beretninger samstemmer i, at de sociale forhold ikke lagde hindringer i vejen for det kirkelige og sædelige livs trivsel.

Kirkelig statistik. Indbyggertallet angives for 1903 og 04 til 979, 1905-08 til 1063. Ved de kirkelige valg 1904 var der 165 stemmeberettigede, der afgav 120 stemmer (72.7%), 1906 var de tilsvarende tal 154/100

(64.9%), 1908 156/113 (72.4%). For seksåret 1909-14 angives disse gnsntal: 1114 indbyggere, stemmeberettigede 169, afgivne stemmer 60 (35.5%).

1903-08 fødtes der 209 og døbtes 205 børn, heraf 70 (34.1%) i kirken. 1909-14 var gnsntallet af fødsler 30.5, af dåbshandlinger 30.33 pr år.

Der blev 1903-08 indgået 41 ægteskaber for Standesamt, 39 blev kirkeligt viet. Det årlige gnsn 1909-14 var 9/9.

Så vidt det kan konstateres, fandt samtlige »normale« begravelser i de to perioder sted med kirkelig medvirkning.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054 og 1055, La Aabenraa)

Den sidste beretning (1917) er afgivet af pastor Bruhn, Bjolderup, der vikarierede i Hjordkær efter Eide Petersens død.

Gudstjenestebesøget var i 1915 og 16 gnsn 50 på alm søndage (4½%), på festdage ca 120 (10.8%). Børns deltagelse nur in verschwindender Zahl, hvorimod de yngre mghsmedlemmer mødte forholdsvis godt. Ved aftentjenesterne på fasteonsdage var fremmødet ca 30 voksne. Der var ingen gudstjenester uden for kirkebyen og ingen bibeltimer.

Søndagsfreden overholdtes efter gammel sædvane.

Af *sekterere* var der ingen.

De sociale tilstande betegnes som gode uden fremtrædende standsforskelle. Påfaldende armod fandtes ikke, og den tidligere nævnte sparsommelighed var stadig til stede. Druk, fornøjelser og spil fandtes ikke som iøjnefaldende laster, og der havde ikke været offentlige forlystelser i 1915 og 16.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1055, La Aabenraa)

Tiden efter 1919

Embedet stod derefter vacant i ca 2 år. Første præst efter genforeningen blev *Anton Elias Lorenzen* (1919-28). Han havde vikarieret fra 1918, da han afløste pastor Bruhn, Bjolderup, som vikar. A E L havde tidligere været landmissionær i Frisland 1904-11, var udpræget indremissionsk, og i 1919 stiftedes Missionsforeningen for Hjordkær sogn og omegn. Den købte kirkekroen og omdannede den til missionsgæstgivergård, hvor man holdt sine møder og arbejdede udfra.

Det kirkelige liv har udvist en forbavsende konstans efter strømkæntringen. Den indremissionske dominans er fortsat til nutiden under de følgende sognepræster *Fridlev Aage Andersen* (1928-41), *Niels Christian Iversen* (1941-69) og *Giovanni Bernardo Borella* (1969-). Den stereotype karakteristik i Kirkelig håndbog er: »Velvillig befolkning, det kirkelige liv præget af IM.« IM-samfundet fra 1919 består stadig med 50 familier som medlemmer og med husejer Chr Simonsen som formand. Missionsgæstgiverhjemmet fik senere navnet »Missionshjemmet« og blev i 1974 afløst af et nyt »Missionshjem«, bygget på det gamles grund.

I de senere år har der været forskellige fra folkekirken afvigende trosretninger i sognet, såsom spiritister, Jehovas vidner, pinsemissionsfolk, baptister og katolikker. I 1976 fandtes heraf dog kun en ny-apostolsk menighed. (Pastor N C Iversens artikel).

Ved valget i 1920 (jfr oversigten i topografien) stemte ca 10% af de stemmeberettigede tysk, og denne andel ændrede sig heller ikke meget i de følgende 50 år, i 1968 var den 8-9. Alligevel var der ikke særlige nationale modsætninger. En tysk privatskole blev indrettet omkring 1930 og nedlagt igen efter krigen. Samtidig blev indført én månedlig tysk gudstjeneste. Den blev ophævet i 1946, men spredte tyske gudstjenester kom senere igen og var sidst i 1960'erne oppe på det gamle antal. De blev forrettet af hhv pastor Jessen, Tinglev, og pastorerne Augustin og Hinz, Felsted.

Skolen

Fra gammel tid var der skoler i Hjordkær, Kassø, Årslev, Nybøl og Alslev, men i biskop Godts visitatsberetninger omtales kun de 3 første. Den sidste bliver der berettet om under Bjolderup, da den kirkeligt set hørte hjemme der. Der er intet særligt bemærkelsesværdigt ved nogen af skolerne, de står på gennemsnittet, dog kan et beskedent fremskridt spores gennem årene frem til 1880, især m h t salmekendskab og -sang. Hjordkær skole blev centralskole i 1943, og den eneste énklassede skole, der overlevede længe, var Kassøs, der først blev nedlagt i begyndelsen af 1970'erne. Hjordkær skole har 1978 236 elever fordelt på 13 klasser (1-7) med 14 lærere. Skoleinsp er *Niels Tougaard.*

Af særlig betydningsfulde lærere kan nævnes *Otto Beck,* Hjordkær skole (1863-1949) (1892-1929). Han var en meget dygtig lærer, der især mindes for sin store indsats for missionssagen som repræsentant for Det gamle Budskab. Skønt tysksindet og tyskuddannet lykkedes det ham dog at tilpasse sig til de nye forhold efter genforeningen (Den danske skolehåndbog 1977/78 og pastor Iversens oplysninger).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 4 IM, 2 C, 1 gr; 1934 3 IM, 3 up, 1 ty; 1945 3 IM, 4 up; 1953 3 IM, 4 up; 1965 2 IM; 3 up (alle kirkelige), 2 s; 1973 4 IM, 1 gr, 1 C, 1 s (sidste årstals tal er fra pastor Iversens oplysninger, der i øvrigt divergerer fra de tidligere fra Kirkelig håndb).

Folketal 1860 785, 1910 1161, 1921 1085, 1960 1303, 1970 1507, 1976 1852 (Tallet for 1970 er fra Stat tabelv, 1975 II, Danmarks administrative inddeling; 1976-tallet hidrører fra Stat tabelv, 1978 VIII, registerfolketallet 1976).

Antal altergæster 1926 560, 1934 675, 1942 600, 1954 800, 1966 1075.

IM-smf, kirkeblad, møder for ældre, KFUM & K (20), spejdere, sdsk, YM-kredse.

Kirkebygningen

Den enkle, hvidkalkede og teglhængte kirke består af et sengotisk langhus af rå kamp, opført 1520-22 ved oprettelsen af sognet. Men udover den fladbuede syddør, som endnu er i brug, er der ikke bevaret oprindelige enkeltheder, fordi kirken ved flere lejligheder har gennemgået omfattende istandsættelser, bl a i 1761, da hele østgavlen blev ommuret, i 1943 ved arkitekt Jep Fink og i 1952 ved arkitekt H Mundt, som gav vinduerne deres nuværende form. Skibets vestgavl måtte i 1968 omsættes med bevaring af de gamle sten.

På en høj nordvest for kirken står klokkehuset, der i sin nuværende form er fra 1793.

Altertavlen med 4 korinthiske søjler er et renæssancearbejde fra begyndelsen af 1600-tallet med senere tilføjelser – vinger med akantusværk og 2 store figurer af Kristus som verdens frelser og St Peder – fra 1693, udført i Peter Petersens værksted i Tønder. I midtfeltet er der indsat et maleri, den velsignende Kristus, af C N Schnitger 1889. Tavlen er ligesom det øvrige træinventar istandsat 1953 af P Kr Andersen, der fremkaldte en staffering fra 1693. En kalk fra omkring 1520, sikkert kirkens oprindelige, ændret 1704, er ude af brug, medens den nu anvendte er et tysk fabriksarbejde af plet. Oblatæsken er, ligesom den gamle disk fra 1704, givet af Christian Thomesen, Toldsteds ejer, og hustru. Stagerne er sengotiske, formentlig også kirkens oprindelige. I koret står en alterskammel fra 1676. Fonten er af granit, men næppe romansk, i hvert fald ikke foden, og dens tinfad er fra 1699. Prædikestolen er et tidligbarokt snitværk fra omkring 1625 med apostelhermer på hjørnerne og nøgne kvindehermer, der flankerer arkadefelterne med relieffer fra Jesu historie. Himmelen er samtidig med stolen. Stoleværket med gavle og døre er fra omkring 1775, og orglet er leveret 1952 af Marcussen & Søn. Klokken er støbt 1582 af Michel Dibler.

Den nyere præsterække

16. 1850-60 **Jep Hansen,** f S Ønlev, Hjordkær 10/3 1785. Forældre: Gdr S Ønlev Peter H og Botilla (Bodil) Jørgensen. Dim Flensborg 1812, imm Kiel 22/10 s å, c Gott 18 (2. kar), g Kiel 17/1 23 Elsabe Henriette Caroline Eckermann, f Kiel 27/6 93, d Hjordkær 27/5 35. Forældre: Prof univ Kiel, dr theol Jacob Christoph Rudolph E og Anna Elisabeth Wolf. 4/9 21 sp Hjordkær, 28/7 48 afs af oprørsregeringen, 4/1 50 påny sp Hjordkær, 21/1 s å cst provst Åbenrå provsti og interim superintendent for de dansktalende menigheder i Slesvig, afsk superintendent 11/4 54, afsk provst Åbenrå provsti 28/5 57, d Hjordkær 5/10 60.

Pers kap:

1. 23/4 1850-13/4 51 **Christian Michael Julius Poulsen,** se sp Karleby-Horreby-N Ørslev.

2. 1/2 1858-2/6 60 **Rasmus Møller,** se sp Olsker-Allinge.

3. 12/8 1860-5/4 61 **Lars Simon Hansen,** se sp Idestrup.

17. 1861-64 **Johannes Iver Momme,** se sp Sæby-Gershøj.

18. 1864-78 **Hans Andreas Theodor Dreesen,** se sp Åstrup.

19. 1878-86 **Jacob Christian Bahne Engel,** se sp Havnbjerg.

20. 1886-89 **Johannes Heinrich Hoeck,** f Flensborg 23/1 1850, dim Had 70, c 74 (2. kar), g Marie Louise Sophie Gablenz. 16/1 76 adj min cum spe succ Magstrup-Jegerup, 3/5 76 sp Rinkenæs, 17/7 86 sp Hjordkær, afsk 6/8 89, s å sp Hamborg, St Georgs K, afsk 1919, d Hamborg 21.

21. 1889-1917 **Eide Henrik Petersen,** f Kalvø, Hoptrup 14/2 1858. Forældre: Tømrer Kalvø Peter P og Magdalena Schmidt. Dim Had 80, c 85 (2. kar m A), g Frørup 19/2 86 Dorothea Sophia Schmidt, f Frøruproj 27/4 66. Forældre: Gdr Frøruproj Hans Carl S og Maria Cathrine Mordhorst. 3/12 85 sp Okholm. 23/11 89 sp Hjordkær, d her 9/4 1917.

22. 1919-28 **Anton Elias Lorentzen,** se sp Vallensbæk.

23. 1928-41 **Fridlev Aage Andersen,** f Horsens 12/7 1871. Forældre: Lærer Stensballe Kristen A og Larsine Marie Ditlevsen. Dim Horsens 89, c 95 (1), g 15/8 99 Nielsine Christine Møller, f Skanderborg 19/4 78, d Uge 6/1 1927. Forældre: Værkfører Skanderborg Kristen Madsen M og Jensine Hansen. Lærer Børkop højsk, 7/10 98 sp Dollerup-Finderup-Ravnstrup, 8/11 04 sp Højrup-Årslev, 26/2 14 sp Struer-Gimsing, 3/10 21 sp Uge, 19/7 28 sp Hjordkær, afsk 17/7 41, d 26/9 43.

24. 1941-69 **Niels Christian Iversen,** f Rudkøbing 24/1 1900. Forældre: Tobaksfabrikant Rudkøbing Rasmus Jacob I og Eleonora Margrete Jørgensen. Dim Kbh, Øster Søg gym, 17, c 23 (1), g Horsens 18/11 25 Anna Kirkegaard, f Horsens 30/6 98. Forældre: Kunstdrejer Peder Christian K og Laura Franciska Theodora Fledelius. 23 sekr KFUM Rudkøbing, 27 sp Blære-Ejdrup, 41 sp Hjordkær, afsk 30/7 69.

25. 1969- **Giovanni Bernardo Borella,** f Skovlænge 17/10 1920. Forældre: Sp Hans Peter Ambrosius B og Ragna Rahbek Jensen. Dim Ålborg 38, c 45 (l), g Tune 7/8 50 Johanne Schneekloth Kristiansen, f Sønderup, Slagelse 25/10 28. Forældre: Gdr Andreas Karl S K og Caroline Olsen. 45 lærer Krabbesholm højsk, 47 lærer Uldum højsk, 9/7 50 sp Skivum-Giver, 69 sp Hjordkær.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1930, 1967; P Nedergaard: Kirkelig Haandbog 1923-67; Kirkelig håndbog 1975; J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912; H Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817. Sdj årb 1934; Statistisk Tabelværk 1975 II, Danmarks administrative inddeling; Statistisk Tabelværk 1978 VIII, registerfolketallet i 1976; Erik Horskjær: De danske kirker, bd 18, 1970; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark 1800-1850, bd VII, 1977; Thade Petersen: Den sønderjydske Salmebogs Historie. Sdj årb 1944; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; H F Petersen: Amalie Nielsens barndoms- og ungdomserindringer. Sdj årb 1956; Frode Gribsvad: Sønderjyllands ældste Kirkebog. Vor Hjemstavn, 1927; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920; Den danske skolehåndbog 1977/78. Mourits Mørk Hansen: Livs-Erindringer, 1968. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv, Åbenrå provsti, 1856-80, La Åbenrå; Åbenrå provstearkiv sst, Aage Dahls og P Nedergaards samlinger; pastor N C Iversens oplysninger.

BJOLDERUP

Af J W O og H P

Areal 5602 ha. Bjolderup sogn omgives af Uge, Ensted og Hjordkær sogne i Åbenrå provsti samt af Ravsted, Bylderup og Tinglev sogne i Tønder provsti. Det har sin største udstrækning øst-vest på 15 km med kun 7 km nord-syd. Det omfatter landskabstyper både med øst- og midtjysk præg. Sognets østlige del tilhører det sammenhængende område af moræneler, der omgiver det forgrenede dallandskab omkring Åbenrå, og som har sin vestgrænse ved byen Bolderslev. Overfladeformen er stort set småbakket og når en højde af 60 m ved Urnehoved i nordøst. I den vestlige del er den flade Tinglevslette dominerende. Længst mod syd var tidligere store moseområder fremherskende, heraf bl a navnet Ulvemose, men de er opdyrket, ligesom vandløbene derigennem er reguleret. Bortset fra Bolderslev skov findes ingen betydelige skove i sognet.

Det gennemskæres af Okse- eller Hærvejen ved Urnehovedhøjden. Samme vej havde i en meget fjern fortid et andet forløb (se Uge, topografi). Hovedfærdselsårer er i øvrigt landevejen Åbenrå-Tønder, den nord-sydgående vej gennem Bolderslev og den østlige længdebane.

Byer Bjolderup, der oprindelig ikke var nogen landsby, med prg, kro, bankfilial sognets hovedby; – Bolderslev med skole, mh, fh, hotel og bankfilial; Vollerup med mh og fh, Smedager, Rebbøl, Gåskær, Todsbøl, Hjolderup, Raved, Perbøl, Mellerup. Tre af de i byen Alslev (Hjordkær sognekommune) beliggende gårde hørte til Bjolderup sogn, og en skole lå tidl på dette område.

Bebyggelser Bolderslev Mark, Raved Mark, Hjolderup Mark, Smedager Mark, Vollerup Vestermark, Mårholm, Nørremark.

Gårde Nygd, Ingebøl, Kronborg, Lindely, Jørgensgd, Nordhøjgd, Nyborg, Middelbjerg, Østergd, Samletgd, Vestergd.

Skove mod nordøst en udløber af Åbenråskovene, Bolderslev skov, på ca 100 ha, der er privat og tilhører de forskellige gårde.

Fredede oldtidsminder 4 høje syd for Bolderslev, nemlig Toppehøj, Bredhøj og de 2 Rundhøje. (Om andre oldtidsfund beroende andre steder se Bjolderup sogns historie, 1951-56, s 7-17).

På Urnehovedbakkedraget ved Hærvejen blev der i 1930 rejst en sten og i 1946 indrettet en mindepark for Urnehoved landsting. Der hersker dog usikkerhed såvel om stedet for dets afholdelse som om dets kompetence. (H V Gregersen: Toldsted ved Hærvejen, 1978, s 18 ff).

Under den prøjsiske administration hørte sognet først til Åbenrå herredsfogderi, fra 1889 udgjorde det sammen med Hjordkær sogn Bjolderup amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Bjolderup (med Perbøl), Gåskær, Hjolderup, Mellerup, Raved, Smedager (med Rebbøl), Todsbøl og Vollerup.

Ved kommunalreformen 1970 integreredes Bjolderup kommune i Tinglev storkommune.

Stemmetal ved de tyske rigsdagsvalg 1871 159 da, 31 ty; 1884 123 da, 38 ty; 1912 149 da, 100 ty, 4 s (s = socialdemokrater).

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 639 da, 212 ty (tilrejsende 66 da, 37 ty).

Ved de flg folketingsvalg 21/9 1920 306 da, 98 ty, 55 s; 11/4 1924 272 da, 71 ty, 114 s; 16/11 1932 427 da, 95 ty, 170 s; 3/4 1939 704 da, 141 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 673 da, 93 ty; 14/5 1957 717 da, 110 ty; 23/1 1968 864 da, 98 ty (Stat medd 1968 8) Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

1. 1547-99 (?) **Johannes Iversen,** d Bjolderup 1599, g, fader til 2.

2. 1599-1607 **Johannes Johansen,** 1563 adj min cum spe succ Bjolderup, g Christina Petersd Marquard, f Løjt. Fader: Hrdfoged Peter M. 99 sp Bjolderup, d her 1607. Fader til 3 og sp N Hacksted G Johansen. Svigerfader til sp Tinglev J J Bruun.

3. 1607-42 **Marcus Johansen (Marcellus),** f Bjolderup 1570, dim Flensborg 1600, imm Rostock s å, g, 13/3 05 adj min cum spe succ Bjolderup, 07 sp sst, d her 31/12 42. Svigerfader til 4.

4. 1643-60 **Peter Johansen Generanus,** f Åbenrå 10/1 1610. Forældre: Sp Åbenrå, provst Johannes Petersen G og Metta Jacobsd Bruun. G 1), g 2) Åbenrå 26/7 53 Anna Marcusd Marcellus, f Bjolderup. 38 rektor Oldensworth, 42 sp Bedsted, 43 sp Bjolderup, d Åbenrå 26/1 60. Døde af pest på flugt for polakkerne (C P, s 338).

5. 1660-1702 **Niels (Claus) Bjørnsen,** g 1) enke efter 4, g 2) Åbenrå 20/6 1699 Elisabeth Amalie Volckardt, f Husum 67, d Bjolderup 1741. Forældre: Hofpr Husum Jørgen Volquartsen og Marie Elisabeth Theodorsd Niemann. 60 sp Bjolderup, d her 02 (01).

6. 1702-39 **Christian Albrecht Volckhardt,** f Husum 4/12 1669, svoger til 5. Imm Jena 89, imm Leipzig, imm Kiel 6/6 98, g 1703 Anna Margaretha Martini, d Bjolderup 24. Fader: Prof jur Kiel Nicolaus Benedictsen M. 02 sp Bjolderup, d her 39. Svigerfader til sp Felsted A A Petræus og diakon Åbenrå E W Fabricius.

C A V er den første sp, der haves udførlige oplysninger om. Ved moderens 2. ægteskab blev provst Trogillus Arnkiel hans stedfader, og denne støttede hans kandidatur til Bjolderup sognekald. Men spændingen mellem de kongelige og de hertugelige indbyggere var stærk på det tidspunkt, og C A V kom allerede fra sit valg i miskredit hos førstnævnte. Især var den kongelige ridefoged Lorenz Andersen Holm på tærne med chikanerier såsom iværksættelse af forskellige former for kollektiv afgiftsnægtelse, tilegnelse af præstejord, ulovlig færdsel på samme, drikkeri i degnehuset og protester mod forskellige kirkelige handlinger. Vi har dog kun den ene parts, præstens, fremstilling i hans klager til kongen. Muligvis var konfrontationerne også fremkaldt af teologiske modsætningsforhold. C A V var

vistnok en forløber for pietismen, omend ikke så radikal som Nic Brorson.

7. 1739-74 **Christian Posselt,** f Nortorf 3/11 1694. Forældre: Diakon Nortorf Johann Abraham P og Dorothea Øllegaard Joachimsd Stresow af Grømitz/Cismar. Imm Kiel 1/10 1712, imm Leipzig 15, imm Wittenberg, mag, g 3/10 21 Margarehta Eleonora Valentinsd Hübschmann, f Uge 03, d Bjolderup 23/10 43. Forældre: Sp Uge Valentin Jørgensen H og Maria Catharina Frederiksd Lohmann. 21 adj min cum spe succ Uge, 22 sp sst, 28/12 39 sp Bjolderup, d her 18/7 74. Fader til 8., sp S og L Solt Samuel V P, sp Ullerup Johann A C P. Svigerfader til sp Oversø P Milnitz, sp Kværn P E Hammerich og diakon Ullerup W Holst.

Chr P var pietist. Skønt Bjolderup menighed havde frabedt sig en sådan præst gennem sine repræsentanter hos provst Schmid, ser det alligevel ud til, at han vandt dens hengivenhed. Ved visitatsen i 1750 giver den pietistvenlige gen sup J F Reuss ham det skudsmål, at »han tog sig godt af Ungdommens Undervisning og i øvrigt paa mange Maader har bragt sin Menighed i en god ydre Form«.

Pastor Posselt prædikede – skønt tyskfødt og tyskuddannet – kun på dansk og holdt efter det pietistiske kirkestyres anordning kirkekatekisation hveranden søndag. Konfirmanderne forberedtes fra jul til påske. Ved hans død blev der udtalt om ham: »Gud velsignede ham i hans Embede og lod ham opleve megen Glæde og Ære af sine Børn. Han var en øm Fader, tro Præst, elskede Gud og holdt, saa vidt det stod til ham, Fred med alle Mennesker, var sagtmodig, veltilfreds og altid glad og tryg i Gud«.

8. 1774-81 **Christian Posselt,** se sp Løjt.

Meningerne er delte om C Posselt jun. Han skal have fået en meget fin teologisk eksamen i København og ved den særlige prøve hos gen sup A Struensee blev han anset for en af de bedste kandidater. 1766 blev han faderens adjunkt og designerede efterfølger. Af andre, herunder sp Kier, Ø Løgum, skildres han imidlertid som meget svag, af liden lærdom, med ustadigt sind, forfængelig, upålidelig og hemmelighedsfuld (!) (se s 424). Og medens de første udsagn kunne tyde på pietisme, således at man kan antage, at han videreførte faderens linie i Bjolderup, viste han sig meget aktiv for indførelsen af Adleragenden i Løjt og regnes almindeligvis for rationalist i sin tid dér (Sdj årb 1934, s 196-197). Se også s 411 om striden med pastor A Nissen, Åbenrå. Muligvis ændrede han holdning i forbindelse med forflyttelsen og den senere udnævnelse til provst over Åbenrå provsti.

9. 1782-97 **Ivar Bjørn,** f Brøns 15/8 1733. Forældre: Sognef Brøns Peder Jensen B og Ancke Iversd Lorentzen. Dim Ribe 53, bacc 19/7 56, g Brøns 31/10 68 Catharina Steenbech Wind, f sst 11/12 47, d Bjolderup 4/4 93. Forældre: Sp Brøns Mathias Pedersen W og Margrethe Hedwig Hansd Brorson. 72 kap (p p) Ribe domk, 4/10 75 sp Åstrup, 8/5 82 sp Bjolderup, d her 25/5 97. Svigerfader til sp Hjordkær J Ratenburg.

Provst Bargum gik ikke ind for hans valg, men dette faldt alligevel ud til hans fordel med stort flertal (107 stemmer af 133). Vi kender intet særligt til hans præstegerning eller hans teologiske stade.

10. 1797-98 **Christian Kallmer,** f Sæd, Ubjerg 1766. Forældre: Boelsmd Mathias Hansen K og Christine Christiansen (Petersen). Dim 90, imm Kiel 15/4 s å, c Gott 93 (2. kar), g Højst 25/9 95 Cathrine Margrethe Petersen, f sst 29/10 76. Forældre: Sp Højst Hans P og Anna Cathrine Hansen. 28/5 95 sp Fårtoft, 15/9 97 sp Bjolderup, d her 7/3 98.

C K, der døde efter kun 4 måneders virke knap 32 år gl, var rationalist og ivrig for indførelsen af adleragenden, der var planlagt netop på det tidspunkt. Men den stødte på kompakt modstand i menigheden. Aktionen lededes af ridefoged Nikolai Petersen fra Bolderslev, der havde studeret teologi en tid, men havde måttet opgive studiet af helbredsgrunde og var blevet ejer af frigården. Han samlede underskrifter til to ansøgninger til myndighederne af hhv 3/1 og 6/3 (dagen før Kallmers død) fra Hjolderup og Bolderslev. Efter sigende kom der i Kallmers korte tid næsten ingen i kirke, fordi han »prædikede menneskelig visdom og ikke evangeliet«.

11. 1798-1831 **Johann Heninrich Prehn,** f Sønderborg 1/4 1771. Forældre: Amtsforv sst Christian P og Elsabe Clausen. Dim Åbenrå 89, imm Kiel 30/4 s å, c Gott 94 (2. kar), g Sønderborg 20/1 96 Maria Cæcilia Krabbe, f dér 3/9 75, d Åbenrå 15/5 1846. Forældre: Diakon Sønderborg Andreas K og Anna Paulsen. 31/7 95 diakon Sønderborg, 28/9 98 sp Bjolderup, d her 10/10 31. Fader til 12.

J H P er blevet noget forskelligt vurderet. Det står dog fast, at han var rationalist, omend moderat, og at han i hvert fald i sine første år var afholdt og havde god kirkegang. I 1809 forsøgte han på at få Adlers agende indført, men det viste sig på ny umuligt.

Forskellige genvordigheder af økonomisk og personlig karakter – en stadig voksende gæld oprindelig hidrørende fra præstegårdens totale ombygning i 1801, og en søn, der ikke skikkede sig vel – nedbrød imidlertid hans psykiske modstandskraft, så han henfaldt til sløvhed og drikfældighed. Sidstnævnte brist blev efterhånden så grel, at hans svoger provst Paulsen ikke kunne holde det skjult længere (A P T VII, s 144).

I 1828 opstod en vækkelse i Vollerup og Raved under ledelse af den »hellige skrædder« *Johannes Andresen* (1794-1858). Denne kreds havde stærk tilknytning til Christiansfeld og blev ofte besøgt af emissær Wolter. Den huede naturligvis ikke pastor Prehn, hvem J Brodersen i den anledning kalder »en Kristi Korses Fjende« (Fra Gamle Dage, 1912, s 382).

12. 1832-50 **Conrad Prehn,** f Bjolderup 29/8 1804, dim Åbenrå 26, imm Kiel 13/4 s å, c Gott 29 (2. kar), g Bjolderup 4/6 34 Inge Katharina

Maria Winding, f Flensborg 10/11 04. Forældre: Kbmd Flensborg Hans Cramer W og Sophia Maria Christiansen. 29/11 31 kap (p p) Bjolderup, 15/5 32 sp der, afsat 17/7 50, 52 sp Lautereck/ Bayr Pfalz, sen sp Altdorf sst, d her 89.

C P blev hidkaldt af provst Paulsen for at blive faderens personlige kap under dennes svækkede tilstand, men den gl Prehn døde, kort inden udnævnelsen hertil forelå. Året efter blev han valgt med stor majoritet (123 af 131 stemmer), skønt han måtte konkurrere med den velanbefalede og dansksindede U S Boesen fra N Løgum. Men valget var muligvis afgjort på forhånd, fordi sognet af hensyn til de familiære forhold i præstegården havde ønsket hans kaldelse uden valg.

Prehn jun adskilte sig helt fra faderen i sin kirkelig-teologiske grundindstilling. Han havde været under påvirkning af Claus Harms i Kiel, og med ham kommer den nye kirkelighed til sognet. Videre var han også venligt stemt over for såvel dettes vakte lægmandskredse som Brødremenigheden.

Der foreligger en ganske oplysende beretning fra Conrad Prehns hånd i anledning af gen sup Callisens visitats i 1837, der dog måske nok må tages med et vist forbehold. Kort sagt er drik og kortspil gået væsentligt tilbage og afløst af kirkelig-kristelig vandel med regelmæssig kirkegang (20%). Om den nævnte skrædder Andresen hedder det, at han holder søndageftermiddagsmøder, ikke er nogen sværmer, men en alvorlig kristen. Ved disse møder læses en prædiken af Retzius's postil oversat af N J Holm, og der synges salmer fra Pontoppidans salmebog eller Holms salmebog »Harpen«.

Prehn blev imidlertid også grebet af de nye slesvig-holstenske idéer. Han var initiativtager til og underskriver af præstepetitionerne af hhv 1840 og 1844 mod de kongerigske teologiske kandidaters »indtrængen« i Nordslesvig (A P T VII, s 301). Ved treårskrigens begyndelse sluttede han sig til den oprørske regering og blev som følge heraf afsat 17/7 1850. Han søgte derefter til Tyskland og vendte ikke mere tilbage til Nordslesvig. Et forsøg på at generhverve stillingen i 1864 mislykkedes (Hvor intet andet er angivet, er hovedkilden Bjolderup Sogns Historie, 1951-56, s 81-100).

Tiden 1850-1917

Den første præst efter treårskrigen var *Jørgen Erhard Mühlensteth* (Mühlenstedt). (1850-64). Kirkeligt set fulgte han slet ikke sin forgængers linie. Han yndede ikke lægfolk under nogen former og ejheller »grundtvigianske Sprællemænd uden nogen aandelig Dybde og virkelig Indhold«. Han skal videre have været »aristokratisk« i sine livsvaner, kørte med trespand og ønskede præstegården ombygget, hvilket også skete i 1859. Derved kom han imidlertid i modsætningsforhold til menigheden, der fandt ombygningen alt for kostbar. Den animositet tog han sig så nær, at han i sin beretning fra s å skriver, at livet er blevet ham tungt og besværligt. Af beretningen fremgår også, at han i den anledning søgte om forflyttelse, men ansøgningen blev ikke bevilget. Iflg beretningen fra 1862 synes uviljen mod ham dog stort set bortvejret.

I øvrigt melder ingen af de 3 beretninger (1856, 1859 og 1862) om særlige begivenheder i sognet.

Hans stilling over for fravigelse af troskabseden til den danske konge medførte hans afsættelse i 1864. I 1867 og 1868 blev han dog tilbudt flere embeder i Nordslesvig af biskop Godt, men forskellige forhold medførte, at han afslog, selv om tanken måske ikke var ham helt fremmed (Hovedkilden til det flg er Bjolderup Sogns Historie (s 315-333)).

Nis Bertelsen, (-1864-) tidl sp i Angel, blev konstitueret i oktober og valgt af menigheden 2. dec 1864, men døde allerede juledag s å af lungebetændelse, knap 50 år gl.

Efterfølgeren *Jørgen Michaelsen* (1864-80) var dansksindet, men aflagde dog eden til prøjserne i 1864 og lod sig i nov s å udnævne til sp i Uge. Efter Bertelsens tidlige død overtog han også forvaltningen af Bjolderup, hvortil han blev forflyttet i jan 1866, formodentlig uden valg.

Nationalpolitisk set var Michaelsen bundet som embedsmand og derfor tavs. I stedet satte han ind med et nidkært kirkeligt arbejde i og uden for sognet. Han kom til at stå som en af de ledende i det indremissionske vækkelsesarbejde, som i disse år bares frem. Man samledes fra 1867 om 14-dages bladet »Elias«, af hvilket Michaelsen stod som udgiver og pastor Grove-Rasmussen, Fole, som redaktør, indtil den i 1868 stiftede »Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig« overtog udgiverhvervet. Michaelsen skrev jævnligt i årgangene 1867-70.

Bertel Godt skriver i sin beretning 1868, at kirken var stopfyldt (überfüllt), og at gudstjenesten ofte bliver søgt af udenbys, især fra Åbenrå. M vedblev resten af sin embedstid i Bjolderup at have maksimalt kirkebesøg og altergang, og det kirkelige liv var i det hele taget yderst livligt. B G nærer dog i denne beretning en vis ængstelse for, at M samt Grove-Rasmussen og Lawaetz (i Skrydstrup) skal »gå over gevind« i deres rastløse virksomhed for missionssagen over hele det dansktalende Nordslesvig. Navnlig holder de, hedder det, såkaldte missionsmøder snart i én, snart i en anden kirke, hvorunder der sædvanligvis bliver holdt 3 prædikener. Men disse gudstjenester er snarere vækkelsesgudstjenester, og der klæber den fare ved *dem,* siger han, at de kan få den almindelige gudstjeneste til at tabe sin værdi for nogle. Derfor har også andre præster forsøgt at overtale gensup til helt at forbyde missionsforsamlinger i kirkerne, det har han dog ikke villet, men har blot gjort M opmærksom på de eventuelle farer ved den pågældende fremgangsmåde.

I de senere beretninger lader det imidlertid til, at M har taget sig B G's advarsel ad notam. I 1874 er sidstnævnte endnu (mildt) utilfreds med, at M optræder for meget som populær bodspræst (Bussprediger). Han magter det ikke, for han er

ikke nogen videnskabelig teolog og bringer ikke den inderste, sidste kerne af evangeliet. Ellers er alt såre godt. I 1877 er han på fremskridt fra det lovbundne til det evangeliske og sætter nu kirken højere som kirke. Endelig hedder det i den sidste indberetning i 1880: »Pastoren lægger nu lige saa afgørende Vægt på Kirken, som han tidligere paa pietistisk Manér agtede den lidt og hyldede frikirkelige Tendenser; hans Troskab og Iver er usvækket«.

Pastor Michaelsens prædikener var måske ikke de mest fremragende formelt set, men de var altid praktiske, folkelige og opbyggelige og holdt med iver og varme.

Skønt han holdt sig uden for åben nationalpolitisk stillingtagen, skulle udefra kommende begivenheder alligevel tvinge ham hertil. Det skete i den berømte mindetavlesag.

Denne sag er kort refereret i Jens Holdts artikel *Træk af kirkelivet under fremmedherredømmet.* (Bjolderup Sogns Historie, s 324-326. En udførlig skildring er givet af Jes Sarup: Mindetavlerne i Bjolderup Kirke. Sdj årb 1934, s 63-111).

Den tyske gendarm og stationsmesteren i Bolderslev ønskede i henhold til en kejserlig henstilling fra sept 1873 i dec s å at få indsat en mindetavle i kirken over sognefoged H Paulsens søn fra Smedager, der var faldet i den fransk-tyske krig. De fremsatte først et mundtligt, senere et skrifligt andragende. Kirkeforstanderskabet afviste begge. Præsten erklærede sig dog under behandlingen af sidstnævnte 6/4 1874 for neutral, idet han veg sit sæde og ikke deltog i afstemningen.

Der blev givet forskellige begrundelser for afslaget, de væsentligste var, at menigheden i sin helhed var mod mindetavler i det hele taget, at en sådan ville forstyrre freden og menighedslivet, og at der var 2 andre unge mænd fra sognet, der også var faldet i denne krig, hvis familier således også kunne begære en tavle, men det var ikke sket.

Det anbefaledes i stedet, at en sten blev opsat på familiegravstedet. En afskrift af forhandlingsprotokollen blev sendt til kirkevisitatoriet.

Dette, der bestyredes af landråden og provst Göttig, gik imidlertid ind for indsættelse, og efter nogen skriftveksling og flere møder overskred kirkeforstanderskabet en appelfrist til højere instans, således at visitatoriets afgørelse stod ved magt. Pastor Michaelsens neutrale optræden blev i øvrigt påtalt af det. Kirkevisitatoriet greb yderligere indvendingen om de 2 andre faldne til at forlange enten 3 navne på tavlen eller indsættelse af 3 tavler i stedet for én. Endelig henholdt det sig til, at 30 indbyggere fra sognet på foranledning af den tysksindede gdr Simon Johannsen fra Vollerup havde indsendt et andragende om tavlernes indsættelse.

I oktober 1874 mødte en stenhugger fra Åbenrå sammen med en murersvend op for at foretage dette arbejde. Pastor M overgav dem nøglen, men degn Tøgesen forbød stenhuggeren i de 4 kirkeældstes navn adgang, og 2 af disse kom til og afkrævede ham nøglen. Håndværkerne måtte vende tilbage til Åbenrå med uforrettet sag.

17/12 vendte de imidlertid tilbage, nu under beskyttelse af en gendarm, fik igen nøglen udleveret og indmurede med denne militære assistance de famøse tavler de næste 2 dage.

Dagen efter nedtog de genstridige kirkeældste dem igen efter et kort møde i præstegården, hvorunder formanden fremdeles undlod at stemme.

Omtalte gdr S Johannsen sendte da en harmdirrende klage til visitatoriet, der på sin side sendte en indberetning til konsistoriet, hvori der blev andraget om, at kirkeforstanderskabet blev opløst og frakendt den aktive og passive valgret, samt at pastor Michaelsen blev dadlet for sin neutralitet og underkastet disciplinærforfølgning.

Sidstnævnte slap dog for denne proces (men modtog et privat brev), hvorimod konsistoriet gav visitatoriet medhold på de andre punkter, afskedigede de kirkeældste og sendte sagens akter til statsadvokaten i Flensborg med henblik på eventuel strafferetslig forfølgelse af dem. Videre anordnedes nyt valg.

De nyvalgte holdt det første møde 16/3 1875. Denne gang foreslog og bad pastor Michaelsen de kirkeældste, om de nu kunne gå ind på at adlyde og lade mindetavlerne indsætte, da sognet var ked af striden.

Under den følgende afstemning stemte J M nu for, men de 4 nye kirkeældste imod, idet de dog erklærede, at de ikke ville sætte sig imod, at tavlerne blev genanbragt af andre, og at de ikke ville tage dem ud igen. J M var nu omsider helt på myndighedernes side, måske under påvirkning af det fra konsistoriet modtagne brev, hvis indhold ikke kendes. 1/4-3/4 indsattes mindesmærkerne på ny. En rekurs til kultusministeriet blev fremsendt for sent, og en senere afgørelse herfra var af ren intern natur, faktisk nærmest en »næse« til såvel konsistorium som kirkevisitatorium. De tidligere kirkeældste blev idømt en måneds fængsel for krænkelse af offentlige mindesmærker, der blev afsonet 7/1-6/2 1876, for hvilken tort de hver fik foræret en pragtbibel af Bjolderup menighed. Endelig foregik der et indbrud i kirken i slutningen af jan s å, hvorunder den aldrig fundne gerningsmand forsøgte at ødelægge mindetavlerne, dog uden held. Dermed var sagen imidlertid også afsluttet.

Tilsyneladende led pastor Michaelsen intet særligt prestigetab ved den. B G omtaler den kun i slutningen af beretningen fra 1877 med følgende korte sætning: »Tavlesagen har ingen eftervirkninger«. Men derfor kan det jo godt tænkes, at M har opfattet den som et nederlag. Tavlerne blev endeligt fjernet af pastor Madsen i 1946 i forbindelse med røret efter besættelsen. M søgte til Rødding i 1880.

Pastor Michaelsens to beretninger til hhv general- og specialvisitats (1868 og 69) er som de eneste i provstiet

affattet *på dansk*, den 3. (til provstisynoden) fra 1880 på tysk.

Gudstjenesteordning. Der var ingen ændringer sket i liturgien ved landets overgang til tysk overhøjhed (1868).

Gudstjenestebesøg. »Det staaer sig godt med Kirkebesøget, saavel om Søndagen ved Hovedgudstjenesten som ogsaa om Søndageftermiddag, naar vi alm have Gudstjeneste tilligemed Børnelære og hele Vinteren, hvor vi hver Onsdagaften have Bibellæsning i Kirken, har den altid været særdeles fuld«. Kun dårligt vejr i forbindelse med lange veje (Bjolderup kirke virkede, som vi flere gange har konstateret, som en magnet på dansksindede i de omliggende sogne) formindskede undertiden besøget.

Katekisationer havde tidligere ikke været regelmæssigt afholdt, men besøgtes trods dette godt, også af flere af de sidste to konfirmandårgange. I sommeren 1868 havde de været henlagt til om eftermiddagen, da mange ældre forlod kirken, når den holdtes om formiddagen (1868). I 1869 tilføjes, at der hver onsdag i passionstiden holdtes fasteprædikener og katekisationer over lidelseshistorien, tillige, at der nu var katekisation hver søndag efter prædikenen, når der ikke var altergang. Sp havde den glæde, at ikke blot »de ældre Konfirmander indfinde sig og stille sig i Række med Børnene, men ogsaa den, at hele Menigheden overværer Katechisationen og som det synes med Glæde«.

Menighedsliv. Kirken var i 1868 blevet malet og forsynet med knæleskammel og nyt gulv, »saa at den nu er bleven et hyggeligt og renligt Guds-Huus«.

Og sp tog fat med energi: »For end mere at vække og nære det christelige Liv have vi om Efteraaret afholdt gudelige Forsamlinger Søndag-Eftermiddag i Bøndernes Huse, som blive talrigt besøgte og hele Vinteren igjennem have vi Bibellæsning hver Onsdagaften i Kirken, ved hvilken Leilighed den altid er meget stærkt besøgt« (1869).

Der var stor interesse for ydre mission, men endnu intet organiseret foreningsliv til dens fremme, men alligevel indløb der »i hver Maaned« betydelige gaver til formålet. Sp havde erklæret sig villig til både at modtage og videresende disse penge »efter Ønske«. Michaelsen gjorde omhyggeligt op, at Bjolderups bidrag til missionen i 1866 udgjorde 96.05/256 (= 37.5%), i 1867 endog 147/330 (= 44.5%) af samtlige gaver i provstiet – et slående bevis på mghens offervilje (1868).

Endvidere beretter han, at der oprettedes »en lille christelig Læseforening« i vinteren 1867/68, »men den kom ikke rigtig i Kraft; men haabe vi, at den til Vinter vil faae en betydelig Udbredelse« (1868).

Michaelsen vidste ikke af, at der i noget hjem holdtes egentlig husandagt, men antog, at folk af og til samledes til fælles andagt. Bordbøn læstes kun i et par hjem (1868).

Søndagsfreden blev her – som andetsteds – mest brudt af fattigfolk. Men man sørgede på helligdagene gerne for at henlægge arbejdet til morgen- og eftermiddagstimerne (1868).

Altergæster. Begge beretninger samstemmer i, at så at sige alle gik til alters, og 1868- beretningen tilføjer, at »det er dog kun 3-4, der ere sunkne saare dybt«, som afholder sig derfra.

Indbyggertallet ansloges 1868 til ca 1150. Altergæsternes tal var 1865 1308 (113.7%), 66 1458 (126.8%), 67 1439 (125.1%), 68 1415 (123.0%).

Kirketugt var bortfaldet, »men ved de forekommende Tilfælde foreholder jeg de Feilende Guds Ord i dets Strenghed og dets Naade« (1868).

Med *sognets lærere* var Michaelsen tilfreds i enhver henseende; ikke alene gik de selv til kirke så at sige hver søndag, men »ogsaa Børnene begynde flittigt at gaae i Guds Huus« (1868).

Konventikler holdtes ikke, og baptisternes forsøg på at trænge ind i mghen var »ganske mislykkedes« (1868).

Sædeligheden var »paa en Maade ganske god« (1868): af 110 fødsler i treåret 1865-67 var der kun 3 »uægte«, i 1868 overhovedet ingen af denne kategori. Alligevel stod meget tilbage at ønske, idet der var flere mindre værtshuse, »der anstille mange Forlystelser, som skade Sædeligheden meget« (1869).

De sociale forhold var på den måde gode, at tiggeriet var afskaffet, således at »ingen af vore Fattige gaae nogensinde til andre Sogne for at tigge«.

(Generalsuperintendentens arkiv, Abt 18, nr 43 og Åbenrå provstearkiv, nr 1062, La Aabenraa).

Efter Michaelsens – yderst nødtørftige – 1880- beretning må kirkelivet efter hans skøn være gået tilbage i Bjolderup siden 1869. *Kirkebesøget* betegnes som ganz gut, hvilket nok er en underdrivelse, og til mission og kirkelige formål var der givet recht unbedeutend. Da *altergangsprocenten* imidlertid lå på samme niveau som 20 år forud (1879 og 80 over 120%), var sps pessimisme – om en sådan skinner igennem – formentlig ubegrundet.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1052, La Aabenraa).

Efterfølgeren *Christian Nissen Jessen* (1880-1903) fulgte M's senere sognekirkelige linie og ikke hans tidligere mere yderligtgående indremissionske. Han så derfor ikke venligt på den indremissionske vækkelsesretning, der inspireret fra kongeriget og under ledelse af H Tonnesen fra midten af 1880'erne bredte sig over Nordslesvig. Stationsbyen Bolderslev blev et af dens centre, hvor indremissionær, kolportør Mørck blev stationeret i 1894. Han blev i 1902 afløst af J Brink. Her blev også i 1899 bygget et missionshus, der blev erstattet af et nyt og større i 1910, medens der indrettedes forsamlingshus i det gamle. Den ledende person for bevægelsen på stedet var dens mangeårige kasserer, købmand *H J Abkjær*.

Pastor J fik aldrig bevægelsen i tale. Hertil bidrog måske også hans noget tilbageholdende væsen og manglende evne og vilje til at færdes meget i sognet. En invaliditet (kunstig fod) var måske den fysiske årsag hertil, men det er dog også kendt, at han holdt på sin værdighed. Der måtte således ikke tales privat til ham, når han var i ornat. Visse angreb på hans forkyndelse fra missionens ledere tog han sig meget nær, og de foranledigede ham til at tage sin afsked før tiden. Alligevel huskes præsteparret som agtværdigt og afholdt, og J modtog ved afskeden adskillige erkendtligheder for sit 23-års virke.

Fra pastor C N Jessens tid findes 6 beretninger til provstisynoden, heraf 2 fra 1887.

Den første (1881) modsiger pastor Michaelsens pessimisme i hans sidste beretning, idet den for det første taler om viel Bedürfnis (stor trang) til Guds ord og en deraf følgende rege Theilnahme (levende el aldrig svigtende deltagelse) i gudstjenesten. Dernæst er Jessen vel enig med sin forgænger i, at kirkekollekterne til tysk IM's Liebeswerke som diakoni o a viste ringe interesse for disse. Men heri er intet påfaldende: som vi ofte har set, sad pengene ikke løse, når det drejede sig om denne forening. Helt anderledes stillede det sig,

når talen var om Breklum: forstanderskabet havde kunnet sende 500 M indsamlet i mghen til dette ydremissionsforetagende.

Den vanebestemte kirkelighed var der heller intet i vejen med: alle børn blev døbt, alle ønskede kirkelig vielse og begravelse, og fattigplejen var god.

1882- beretningen bevidner også sognets kirkelighed, idet den taler om et gnsn *kirkebesøg* på ikke mindre end 40-45%. Da intet grundtal er angivet, er oplysningen svær at vurdere eksakt, men kun få stod – siges det – helt fremmede over for det kirkelige liv. I mange hjem opretholdt man den gamle skik, at familiemedlemmerne gik vekselvis i kirke, ligeledes den, at man holdt tjenestefolk til kirkegang.

Der var Kinderlehre i tilslutning til gudstjenesten på sommersøndage uden altergang og ligeledes i fastetiden (ret god tilslutning). Prædikenteksten var grundlag for katekesen.

Umådeholdent fylderi var sjældent, dog var der enkelte notoriske drankere.

Til dette føjer 1883- beretningen, at *gudstjenestebesøget* på 5. s e trin var 225 (indbyggertal 1312, deltagelsen altså 17.1%). Der var intet kirkekor, hvorimod der forefandtes orgel. Sp holdt hverken bibel- eller missionstimer, men der havde været missionsfest i kirken i 1882.

Der var nu en *baptistfamilie* (4 personer) i sognet, og en rejseprædikant havde holdt én forsamling, der var forblevet uden resultat. Den omtalte familie befandt sig endnu i 1887 i sognet, men drev ikke propaganda.

1887- beretningerne, hvoraf den ene er rigtigt dateret (25/4 87), den anden ikke (25/4 86), giver den udførligste oplysning om forholdene i Bjolderup.

Gudstjenesteordning. Sp havde ikke kunnet påtænke en rigere liturgisk udstyrelse af gudstjenesten, der forløb efter Den danske Alterbogs ritual (altså med stort set de samme led som en nutidig dansk tjeneste). Den eneste afvigelse herfra var bønnen efter prædiken, der holdtes efter II Gesamtsynodes retningslinier. Særtjenester holdtes ikke.

Kirkebesøget kunne gnsn sættes til 25% (grundtal ikke opgivet). Børns og yngres deltagelse var recht rege.

Menighedsliv. Der var ingen missionsforening i sognet, men en ret levende missionsinteresse, der gav sig til kende ved den årlige kirkekollekt og ved gaver til Breklum, Nordslesvigsk Missionsforening og Christiansfeld. Derimod modtog Gustav-Adolfforeningen intet, bortset fra den årlige kollekt. Hvad tysk IM angik, så indskrænkedes arbejdet herfor sig til udbredelse af Bibler og opbyggelseslitteratur, især blandt konfirmander. Denne virksomhed finansieredes delvis af renterne af et til formålet oprettet legat.

Også foreninger med sociale formål nød en vis bevågenhed: Asylforeningen havde ret mange venner, og der var stiftet et legat, hvis renter skulle anvendes til opdragelse af børn uden værger. Fremdeles var interessen stigende for arbejderkolonien i Rickling, for hvilken og lignende anstalter der var foretaget flere husindsamlinger, den sidste med et udbytte på 95 M.

Diakonisseanstalten i Flensborg, hvor flere fra sognet havde nydt pleje under sygdom, havde en del venner, og der var nylig sat en indsamlingsbog i omløb til fordel for den.

Kampen mod drikkeriet støttedes ikke af nogen lokalforening, men der var enkelte Good-Templars i sognet. Sp havde ved sin sjælesørgeriske virksomhed nået et vist resultat over for spiritusmisbrugere, men dog anrettede drikkeriet her og der trauriges Unheil.

Sociale tilstande. Søndagsfreden overholdtes i almindelighed på værdig vis. Dog måtte sp beklage søndagsarbejdet på det i 1886 oprettede andelsmejeri i Raved. Endnu et mejeri stod foran oprettelse i sommeren 1887 i Bolderslev. Her bestemte andelshaverne imidlertid ved flertalsafgørelse, at arbejdet skulle hvile på helligdage. Dog var det umiskendeligt, at der var en bemærkelsesværdig stærk opposition mod denne beslutning.

Med få undtagelser var beboerne arbejdsomme, mådeholdne og sparsommelige, men sp har ingen bemærkninger at gøre om de sociale tilstandes indvirkning på det kirkelige liv.

1890- beretningen er yderst kortfattet, meddeler om kirkelig aktivitet kun, at der bortset fra en missionsfest i 1888, ved hvilken pastor Hoeck, Hjordkær, havde prædiket, og missionær Th Petersen aflagt en missionsberetning, ikke havde været kirkelige fester 1887-90.

Der var nu 4 tyske gudstjenester pr år, på andenhelligdagene og 18. s e trin.

Den vigtigste meddelelse er den, at religionsundervisningen i samtlige skoler *endnu* – med den sædvanlige indskrænkning – blev meddelt på dansk.

Et papir i lægget betitlet *Für die Synode 96* angiver – uden grundtal – gudstjenestebesøget i Bjolderup i 1895 (?) til 25%, provstiets højeste.

(Beretninger 1881-83: Åbenrå provstearkiv, nr 1052, 1887 og 90: samme, nr 1053, 1896: samme, nr 1054, La Aabenraa).

I modsætning til Jessen stod *Olaf Frederik Nissen* (1903-08), der omtales som en begavet prædikant, mere forstående over for IM, selv om han ikke deltog i dens mødeliv. Efter blot 5 års virke flyttede han sammen med sin hustru, der var fra Hamborg og aldrig lærte at tale dansk, til denne by, hvor han døde i 1924. Under hans tid førte Raved mejeris søndagsdrift til, at IM-folk i Hjolderup i 1903 byggede et eget mejeri med søndagshvile, og i samme periode indrettede gdr *Th Festersen* 1906 en meget søgt husflidsskole på sin gård Kronborg i Bolderslev.

Under *Christian Hoeck* (1909-16) blev de tyske gudstjenester forøget til 15 årligt. Det var under ham, splittelsen i IM 1912 med dannelsen af Det gamle Budskab fandt sted, som er beskrevet ovf s 38-39 og 135. Pastor Hoeck tog vistnok ikke stilling til denne strid, men udførte omhyggeligt sine præstepligter. 1916 flyttede han til det større kald i Løjt.

Fra pastor O F Nissen foreligger ingen beretning til synoden, fra C Hoeck derimod to (1909, udateret, og 1915). Da den første går på årene 1903-08 – hele forgængerens embedstid – behandles den for sig. Den giver utvetydigt til kende, at sp *ikke* var en ynder af nordslesvigsk IM, men lader i øvrigt hans teologiske standpunkt uoplyst.

Gudstjenestebesøget foreligger ganske fyldigt belyst, idet et læg (Zur Synode 1903) sætter det til »27% af Sjæletallet« (det højeste i provstiet), en officiel tælling i kirkeåret 1905-06 opgiver det samlede besøg til 11696, pr gudstjeneste 192 eller 13% – Bjolderup er nu på andenpladsen efter Egvad (14.5%), og endelig er frekvensen efter Hoecks 1909- beretning gnsn 179 i perioden advent 1903 – advent 1908 (= 12.2% med indbyggertallet 1906 – 1464 – som grundtal). Der noteres rege Teilnahme af børn ved de alm søndagstjenester.

Bibeltimer og fastetjenester var ikke blevet gennemført i vinteren 1908/09 som følge af en ikke nærmere beskrevet meteorologisk begivenhed i november,

aftentjenester og tjenester lørdag formiddag derimod som sædvanlig mellem påske og pinse 1909.

Hoeck holdt hveranden søndag i sommertiden børnegudstjenester forud for højmessen med en gnsn tilslutning på 15, mens missionen indbød børnene de øvrige søndage til missionshuset.

Menighedsliv. Nordslesvigsk IM havde arbejdet med vanlig iver. I enkelte landsbyer, navnlig i Raved, var der herigennem blevet vundet eine ganze Anzahl ny tilhængere. Hvad sp mener om disse, skal gengives »ordret«, det er i hvert fald ganske oplysende om hans egen stilling til IM: »Og netop hos disse sporer man (som det er blevet mig berettet), hvad man kan betegne som usund maner hos denne retning – dog holder IM sig som forhen flittigt til kirken«.

I november 1908 havde der været holdt en missionsuge med aftenmøder, der gnsn samlede 200 deltagere. Kollekterne herfra var gået til Breklum, Tirupaty og diakonisseanstalten i Flensborg.

Sognets Jünglingsverein havde sluttet sig til det nyligt stiftede *Fællesforbund af kristelige Ungdomsforeninger i Nordslesvig.* Der var især i de seneste måneder i flere landsbyer blevet afholdt talrige ungdomsmøder med god tilslutning.

I en af disse var der tillige i den seneste tid blevet stiftet en afholdsforening. Den arbejdede ved regelmæssige foredragsaftener, ved hvilke sædvanligvis både en præst og en lægmand havde ordet.

Kirkelig statistik 1903-08. Det gnsn antal stemmeberettigede ved kirkelige valg havde været 193, der gnsn havde afgivet 144 stemmer (74.6%).

Indbyggertallet opgives til 1464, den gnsn altergangsfrekvens til 1233 (84.2%, sp har 82.2%).

Sektvæsen. Der var to baptistfamilier, ca 10 personer, i sognet, men de drev ikke propaganda.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, La Aabenraa).

Hoecks næste beretning (til synoden 1915) dækker den sidste fredsperiode forud for 1. Verdenskrig, 1909-14. Indbyggertallet angives til 1574 efter sidste tælling, heraf 330 skolebørn. Mghen betegnes som helhed som kirkelig.

Gudstjenestebesøget var ved tælling opgjort til gnsn 175 (11.1%) – lidt mindre end i perioden forud. En bedre deltagelse af den konfirmerede ungdom i gudstjenesten og især i nadveren var konstaterbar – til sps glæde.

Særgudstjenester. Fastetjenester afholdtes på fastens onsdage med et gnsn besøg af 130, endvidere børnegudstjeneste i kirken hver 14. dag sommer og vinter, gnsnbesøg 60. 2. juledag var der julefest for alle skolebørn i kirken.

En for Bjolderup særegen og gammel skik var altergangsgudstjenester om lørdagen i forår og efterår. Desuden ansatte sp også nadver efter højmessen, men de fleste holdt sig til stedets sædvane, »og«, skriver Hoeck, »jeg ville også nødigt undvære den«.

Som endnu en art særtjeneste må nævnes bibeltimerne hver 14. dag i 5 skoler. De havde god deltagelse.

Menighedsliv. Interessen for ydre mission var stigende, og den understøttedes med rigelige gaver. I Bolderslev var der en hjælpeforening for Breklum, dens ledelse lå helt i hænderne på nordslesvigsk IM's folk. Hvert år modtog de i Liebesgaben ca 1400 M, hvoraf de 1200 gik til Breklum. Sp søgte at stimulere missionsinteressen ved lejlighedsvise missionsfester i kirken for Breklum, Christiansfeld og Tirupaty.

Landesverein für innere Mission og Gustav-Adolf-foreningen førte en ubemærket tilværelse. Af sidstnævnte var der foruden Hoeck kun 1 medlem i sognet.

Nordslesvigsk IM havde særdeles mange (sehr viele) tilhængere, der i 1911 fik opført et stort missionshus i Bolderslev, mens det gamle blev solgt til brug som dansk forsamlingshus.

Måske var Hoecks sympati med årene blevet større for IM. Han skriver, at missionsfolkene delvis er trofaste kirkegængere, og »at de med deres fejl dog er et salt i menigheden«.

1912- spaltningen i IM var slået kraftigt igennem i Bjolderup. De 2 partier stod afvisende over for hinanden, havde hver deres forsamlinger og afholdt endog særskilte børnegudstjenester, således at disse nu holdtes 3 forskellige steder i sognet: den Tonnesenske retning samlede børnene ét sted, Det gamle Budskab et andet, og sp kaldte til børnegudstjeneste i kirken. Han havde foreslået et *fælles* arbejde i kirken, men det afslog kamphanerne. Hoeck fandt det bedrøveligt, at partiånden indplantedes i børnene allerede fra en tidlig alder. Det fælles samlingspunkt, den kirkelige gudstjeneste, var dog endnu i behold.

Sp mente at kunne sige, at der læstes i det mindste ét kristeligt blad i så at sige hvert eneste hjem. Størst udbredelse havde *Sædekornet* og *Det gamle Budskab,* mens Breklums *Palmblätter* og *det lokale Menighedsblad* udbragtes til alle husstande – sidstnævnte var meget yndet. Forstanderskabet var medlem af Landesbibelgesellschaft, og der fandtes et boglegat (400 M), for hvis renter man købte Bibler til konfirmanderne og andagtsbøger til gamle mennesker.

Af foreninger nævnes en Jünglings- og en Jungfraenverein i Bolderslev – de beherskedes helt af IM. Desuden er missionssyforening for unge piger, stiftet 1914 i prgen, asylforeningen med mange venner og 10-12 børn i pleje i sognet.

Sygeplejen øvedes af 2 Flensborgsøstre stationeret i Rødekro. Moderhuset i Flensborg modtog rigelige gaver fra mghen.

Sognet var så godt som uberørt af *sektvæsen.* Der fandtes to baptistfamilier, hvoraf den ene forholdt sig afvisende over for kirken, mens den anden i den seneste tid havde nærmet sig denne og deltog i bibeltimer og undertiden i gudstjenesten. En familie var Bornholmere, men den søgte både gudstjeneste og nadver i sognekirken.

Sædelige og sociale tilstande. Skønt tallet af »uægte« fødsler var relativt lavt, måtte sp dog beklage den stigende tilbøjelighed til seksuelt samkvem forud for ægteskab.

Drikfældigheden tog af, og Good-Templarbevægelsen vandt mere og mere frem, til gengæld udartede familiefester sig stedvis til rene drikkelag. Krigen havde bragt en vis bedring i dette forhold, dog i det hele for lidt.

Der var ingen virkelig fattigdom i mghen, og midlertidig trang blev afhjulpet gennem den kirkelige understøttelseskasse. Mange levede i velstand, og forholdet mellem husbonder og tjenestefolk var almindeligvis godt. Søndagsfreden overholdtes noget nær undtagelsesløst, selv i høsten.

Kirkelig statistik. Altergangsfrekvensen havde i den forløbne periode været 63.4% af indbyggertallet, valgdeltagelsen ved kirkelige valg 56.2%. 98% af de borgerlige ægteforeninger var blevet påfulgt af kirkelig vielse og 4.3% af begravelserne (for voksne dog 3.17%) havde fundet sted uden kirkelig medvirkning.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1055, La Aabenraa).

Hoecks efterfølger *B J Bruhn* fortsatte i embedet efter 1920. Hans 1917- indberetning er preussertidens sidste og bringes derfor på dette sted. Han meddeler, at forgængeren blev indkaldt i begyndelsen af 1916, og at vakancen faldt i sidste kvartal af dette år, for hvilket der ingen tællinger findes.

Gudstjenesteordningen var den af 2. Gesamtsynode anbefalede ved både den danske og tyske højmesse.

Kirkekor fandtes ikke, men en del af mghen deltog i den liturgiske sang. I 1915 og 1916 holdtes der 15 tyske gudstjenester pr år.

Fastetjenester var blevet afholdt på onsdag aftener i 1915, men ikke i 1916 (Hoecks indkaldelse), og havde haft et gnsnbesøg af 130. En anden særtjeneste var børnegudstjenesten, afholdt hver 14. dag i kirken med godt besøg. Tillige holdt IM (hvilken af retningerne er ikke angivet) to gange pr måned søndagsskole i Bolderslev og Vollerup, men med ringe besøg. Bibeltimerne, der havde været afholdt i samtlige skoler med undtagelse af Bjolderup, var bortfaldet i begge de vinterhalvår, beretningen dækker (atter som følge af den tidl sps indkaldelse), men Bruhn håbede at genoptage dem den flg vinter.

Gudstjenestebesøget var iflg den lovbefalede tælling i 1915 gnsn 173 (11.0% af 1566 indb), på festdage 333 (21.3%). Tællinger var ikke foretaget i 1916 p g af Hoecks fravær, og som følge af dette antog Bruhn, at kirkegangen havde været ringere i 1916 end året forud. Børn deltog kun i ringe grad i hovedgudstjenesten, yngre mghsmedlemmer derimod forholdsvis godt, navnlig i den tyske. I øvrigt var den kirkelige interesse relativt god.

Af *sekterere* var der 4 baptister, et ægtepar i Vollerup og et i Gåskær.

De sociale tilstande betegnes som gode og sunde, samlivet mellem de forskellige sociallag – også mellem husbonder og tjenestefolk – derfor erfreulich. De økonomiske forhold var i det hele gode, og bortset fra enkelte undtagelser var armod ukendt i sognet.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1055, La Aabenraa)

Tiden efter 1917

For dette sogns vedkommende må overgangen sættes allerede ved 1917, da *Boye Johannes Bruhn* (1917-30) blev sognepræst. Han var lærerson fra Åbenrå og havde været præst i Odenbüll og Skærbæk, hvor han var en af de 12 præster, der under krisen i IM havde dannet den tyskprægede fraktion »Det gamle Budskabs Indre Mission« (Om B J B's tid i Skærbæk se P N IX B, s 1075-1076 og særudg, s 225-226). Alligevel kom han også i livlig kontakt med den gamle IM, og med årene afsvækkedes modsætningen, omend det aldrig kom så vidt, at der kunne holdes samtidigt missionsmøde med repræsentanter fra begge retninger. B J B var i øvrigt en uhyre aktiv præst, der foruden sin almindelige kirke- og sjælesørgertjeneste holdt børnegudstjenester, samtalemøder, bibellæsning, ungdomsmøder og bedemøder i præstegården. I et brev af 1/3 1945 til P N har han gjort udførligt rede for sit virke i sine 13 år i Bjolderup sogn.

B J B blev genvalgt 1921 med temmeligt stort flertal (375 mod 185). Begge missionssamfundene stemte for ham og en stor del af de andre kirkesøgende ligeledes, og de, der stemte imod, gjorde det formentlig ikke af personlige grunde. I løbet af 1920'rne fandt 2 vækkelser sted, den første mest blandt de ældre, og den anden hovedsageligt blandt ungdommen. Altergangstallet var 1200-1300, og kirkegangsprocenten 12. Der dannedes KFUM og K. I menighedsrådet havde IM og C overvægten.

I samme periode gik tyskheden tilbage. Allerede kort efter genforeningen besluttede menighedsrådet, at de tyske gudstjenester skulle bortfalde. Hjemmetyskerne besøgte de danske i stor udstrækning, ligesom deres børn gik til den danske konfirmationsundervisning.

Pastor Bruhn søgte sin afsked p g a tiltagende tunghørhed allerede i 1930. Sine sidste år tilbragte han i Åbenrå, hvor han døde i 1950.

De nationale spændinger skulle imidlertid vende tilbage i efterfølgeren, *Peter Nissen Vives* tid (1930-40). En tysk privatskole blev oprettet i Bolderslev; den blev dog ophævet igen efter besættelsen. Kirkeligt set ændrede status sig ikke synderligt. Nogle få baptister slog sig ned i sognet, men altergangstallet og kirkegangsprocenten var uforandret. Omkring 1930 indrettedes endnu et missionshus i Vollerup, og i 1934 kom et nyt forsamlingshus også til her. Menighedsrådets sammensætning forskød sig noget. I 1939 bestod det af 2 IM, 1 tysk, 1 socialdemokrat og 3 danske borgerlige. Det siges (i utrykt artikel om Bjolderup af pens førstelærer Aage Jensen), at med P N V kom en lysere, mere livsbekræftende tone ind i forkyndelsen. Allerede efter 10 års forløb flyttede han imidlertid til Tyrstrup-Hjerndrup, hvor han forblev, til han trak sig tilbage (se s 224).

Hans Iver Madsen (1940-49) blev også kun et lille tiår i Bjolderup, besættelsens og de første vanskelige efterkrigsårs tid. Altergangstallet svingede mellem 1000 og 1200, medens kirkegangsprocenten sank til 7-8. Han giver i Kirkelig Håndbog af 1947 følgende karakteristik af sognet: »Gode, men vanskelige forhold, meget liv, men der stilles store krav til sp. Brydninger mellem dansk og tysk«.

2 søndagsskoler og 2 ungdomsforeninger kom imidlertid til. Det store IM-samfund har bevaret sin position, menighedsrådets sammensætning var omkring 1950 2 IM, 4 u p og 1 tysk. Det tyske islæt i sognet forsvandt ikke i årene lige efter besættelsestidens ophør, da der dannedes en tysk frimenighed på ca 25 medl.

I det næste tiår var H I M præst i Sydslesvig, hvorefter han sluttede sin karriere som sp i Kegnæs.

Jens Lind Høgsgaard (1950-68) havde haft en lang omskiftelig missionærgerning i Kina bag sig, inden han slog sig ned i hjemlandet som sp i Bjolderup. Altergangstallet lå i en årrække på lidt over 1000, men steg i 1967 (det sidste år Kirkelig Håndbog giver oplysninger herom) til 1286. Kirkegangsprocenten lå konstant på 6. J L H giver flg karakteristik af sognet i håndbogen 1955: »Et godt, men krævende Sted at være Præst. Det kirkelige Arbejde mest præget af IM, men ogsaa en Del gldags Kirkelighed. Fredeligt Forhold til det tyske Mindretal, hvoraf de fleste staar i Folkekirken«. Den tyske frimenighed holdt dog gudstjeneste i kirken 1 gang hver måned. Der fandtes desuden 6 katolikker og 5 baptister i sognet. Menighedsrådet, der var på rigtigt valg i 1953 og 1965, havde sidstnævnte år en sammensætning af 2 IM, 4 fra borgerlig fællesliste og 1 socialdemokrat.

Jens Lind Høgsgaard efterfulgtes af *Ib Povl Sjö-Rasmussen* (1969-). (Jens Holdt: Træk af kirkelivet fra reformationen. Sm: Træk af kirkelivet under fremmedherredømmet. Anf værk s 81-100, 315-333).

Lægfolk

Som lægmandstype fra det kristelige liv, der rørte sig i sognet i årene efter 1864, kan nævnes gdr *Hans Jørgensen Hansen* (1810-94), Hjolderup, der er kendt for sine åndelige sange. Han kom i sin ungdom med i det fra Christiansfeld påvirkede åndelige røre i Vollerup under pastor Prehn sen. Mellem krigene sendte han sine 3 ældste børn i skole i Christiansfeld. Efter hustruens tidlige død 1861 skrev han et stort antal åndelige sange og religiøse lejlighedsdigte, hvoraf nogle er trykt i bladet »Elias«'s første årgange, andre i hæfteform 1878 (Jens Holdt: Træk af kirkelivet under fremmedherredømmet. Anf værk s 320).

Fra tiden efter den nye IM-vækkelsestid op mod 1900 kan nævnes de tidligere omtalte missionærer kolportør *Mørck* og *J Brinck* samt købmand *H P Abkjær* i Bolderslev.

Skolen

Skolevæsnet i Bjolderup sogn gennemløb stort set den samme udvikling som andre steder i de nordslesvigske sogne. Der oprettedes omkring 1600 en degne- eller sogneskole i selve Bjolderup, men fjerntliggende landsbyer havde tilladelse til at oprette biskoler, og sådanne fandtes efterhånden i Bolderslev, Vollerup, Todsbøl-Gåskær og Hjolderup. Fra ca 1700 var det dog reglen, at alle børn fra sognet i de sidste 3 år før konfirmationen skulle undervises i degneskolen. Denne regel blev imidlertid næsten altid overtrådt af økonomiske og vejmæssige grunde.

Bjolderup degneskole var derfor igennem det meste af 1700-tallet gentagne gange lukket, hvad navnlig pastor Posselt sen klagede over. I alle skolerne var undervisningen formentlig overordentlig ringe p g a dårligt besøg og lærernes uduelighed.

Bjolderup skole De første degne og skoleholdere var: *Jørgen Jørgensen* (d 1697), *Jens Jørgensen* (d 1751) (1697-1744), *Jens Petersen* (1716-56) (1744-56), *Trouels Sønnichsen* (1756-77), *Markus Petersen* (1739-1808) (1777-1808).

Med Åbenrå skoleregulativ af 1801 bestemtes det, at biskolerne (igen) skulle være selvstændige distriktsskoler, nu med egentlige skolebygninger og fastboende lærere, hvorved den århundredgamle strid forsvandt.

Da *Jep Jessen* (1774-1834) (1808-34) tiltrådte degne- og lærerembedet, overtog distriktet det gamle degnehus, som derefter blev nedbrudt 1816 og efterfulgt af helt ny bygning på den samme grund. Det blev imidlertid en så bekostelig affære for skoleinteressenterne, at J J ikke fik den i 1814-loven forudsatte skolejord til græsning og vinterfoder for 2 køer i sin levetid. Den tildeltes først embedet i 1836. I øvrigt siges det, at hans undervisning var tør og uden liv og varme.

Eftermanden, *Hans Lorenzen* (1789-1853)(1834-53), skal derimod have haft god orden i skolen. Børnene blev delt i 3 afdelinger, og den meget omstridte indbyrdes undervisning indført. Efter al sandsynlighed forsvandt den igen inden L's død.

Tøge Tøgesen (1816-88) (1853-88) beklædte embedet i 35 år, heraf de 24 sidste under det prøjsiske herredømme. Ligesom de andre lærere i sognet bøjede han sig for det nye styre, selv om han var udpræget dansksindet. Ved hans tiltræden blev P Hjorts danske Læsebog, Balslevs Katekismus og Bibelhistorie samt Grünfeldts Regnebog indført til brug for undervisningen.

Biskop Godts beretning fra 1868 indeholder ikke meget om skolevæsnet. Alle skoler står på provstiets gennemsnitsniveau, siger han. Samtidig siges også, at der klages over mangel på autoriserede lærebøger. Ovennævnte stod vel nu over for udrangering.

Heller ikke i 1871 forlyder der om megen forskel på skolerne. B G betegner elevernes positive kundskaber som tilfredsstillende, men mener, at det står dårligt til med forståelsen af det lærte; denne er kun til stede hos få af børnene. Han udtaler videre, at de var meget generte (blöde) og vanskelige at få i tale. Der er dog i Bjolderup, Bolderslev og Vollerup blevet indøvet salmer på tilfredsstillende måde.

I 1874 siges det derimod om Tøgesens skolekatekisation, at den snarere – på dansk manér – bestod i en vidtløftig udspørgen om alt i den hellige skrift end i udvikling. Børnenes positive kundskaber var dog gode. Næsten den samme karakteristik gives i 1877 og 1880.

T T's efterfølger blev *Detlef Christian Clausen* (1843-1918) (1888-1904). Han havde inden da først drevet en privatskole i Bolderslev (1867-79) og derefter været lærer ved skolen i Smedager. En af hans sønner fortæller om livet i Bjolderup skole i hans tid: »Der var kun eet Klasseværelse med en Gang i Midten. De store Børn sad til den ene Side og de smaa til den anden (De 3 afdelinger var åbenbart forlængst ophævet). Et Skab med nogle faa Bøger og Rekvisitter samt Kathedret udgjorde Klassens Indbo. En stor Jernovn forsøgte om Vinteren at lune Lokalet, men det var ingen let Opgave, da Bønderne, der skulde sørge for Brændslet, ikke leverede de bedste Tørv til Skolen. Jeg husker, at vi ofte maatte samle de røde fra; de var nemlig af en saa ringe Beskaffenhed, at de slet ikke kunde brænde. Men trods daarlige Forhold og stort Børnetal – ofte indtil 50 Elever – gik Livet i Skolen med Liv og Lyst«.

I hans tid (1890) nedlagdes den lille skole i Hjolderup, og børnene overførtes til B. Han tog sin afsked i en alder af 61 år og efterfulgtes (1904-39) af *Nis Paulsen Kuntz* (1873-1951). Han var fra Sottrup, medens de fleste lærere omkring århundredskiftet kom længere sydfra. Under ham fik skolen ny bygning i 1908. Forinden hav-

de der været stærke kræfter i gang i distriktet for at få skolen flyttet til Raved, men dette ønske blev afslået af konsistoriet i Kiel, bl a fordi degne- og lærerembedet var knyttet så nært til hinanden, at en bopælsforandring ville afbryde undervisningen alt for meget ved begravelse o l. N K, der både blev fm for værgerådet i Bjolderup sogn og i 1920'rne medl af bestyrelsen for missionsforeningen for Bjolderup og Omegn, var i øvrigt den eneste af sognets lærere, der ved genforeningen blev genansat efter ansøgning i sit gl embede, hvori han virkede til udbruddet af 2. verdenskrig. Han afløstes (1942-62) af den kendte hjemstavnsforfatter *Jakob Holdt* (1900-62).

Bjolderup skole blev nedlagt i 1968.

Bolderslev skole var muligvis den første af biskolerne. I hvert fald nægtede beboerne dér i 1704 at yde bidrag til opførelsen af en skole i Bjolderup med den begrundelse, at de selv havde en allerede. Under en senere retstrætte blev landsbyen delvis fritaget for at betale afgift til underhold af degneskolen. De ældste, kendte lærere var *Nis Christensen* -1785, *Christian Bahnsen* ca 1790, *Nis Hinrichsen* og *Jes Petersen* (1777-1840) (1806-09).

I henhold til distriktsskolevæsnets oprettelse i 1801 blev et nyt skolehus indrettet i 1809. Året efter trådte *Cornelius Kallesen* (1784-1854) (1810-54) til. Han anses for en meget dygtig lærer, selv om han var autodidakt. Trods meget knebne boligforhold, sygdom og familiebesværligheder fik han tid til at oversætte et par lærebøger i geografi og historie. Pastor Conrad Prehn havde gerne set ham forfremmet til degn ved Jep Jessens død 1834, men hans manglende seminarieuddannelse var en hindring herfor. Fra 1822 forsøgte han den indbyrdes undervisningsmetode; der forlyder intet om, hvor længe denne vedblev dér.

Hans efterfølger blev *Jes Peder Appel* (1854-88). I hans tid steg elevantallet meget kraftigt som følge af anlæggelsen af jernbanen. For at lette på såvel arbejdspres som pladsmangel tillod myndighederne både, at hans datter Emilie blev hans hjælpelærer for de mindste, og at lokalet for den i 1879 nedlagte privatskole blev taget i brug igen. Denne ordning blev begyndelsen til den 2-klassede skole i Bolderslev. 9 år efter måtte Appel tage sin afsked, fordi han ikke ønskede at lede undervisningen på tysk som påbudt i 1888-anordningen.

Næste lærer var *Christian Lorenzen* (1888-1920), der var tyskuddannet, tysksindet og noget brysk af væsen. I det meste af sin embedstid blev han bistået af en lærerinde. Ved genforeningen rejste både han og den sidste lærerinde, Kirsten Friis, sydpå. Også her fik distriktet en ny skolebygning i en tidligere bondegård omkring århundredskiftet. Den blev yderligere udvidet i 1909.

Den første danske lærer nordfra hed *Niels Hovmann*, derefter i mange år Helms. Skolen, der efterhånden blev 4-klasset, fik bygningen udvidet i 1922, og i 1959 blev den helt nyopført. Den har i dag 277 elever fordelt i 14 klasser (1-7 med børnehkl) og 17 lærere (Den danske Skolehåndbog 1977/78 og tidl årg).

De mindre skoler må forbigås. I 1920 lå disse i Todsbøl-Gåskær, Smedager og Vollerup. De blev i 1940 sammenlagt til Rebbøl skole, der havde 3 klasser, indtil også denne blev nedlagt i begyndelsen af 1970'erne (Jakob Holdt: Skolevæsenet, Skolevæsenet under tysk styre, i: anf værk s 101-121 og 334-348. Pens førstelærer Aage Jensen, Todsbøl, utrykt artikel).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 3 IM, 2 C, 1 gr, 1 s; 1934 2 IM, 1 ty, 1 s, 3 da borgerl; 1945 3 IM, 4 u p; 1953 2 IM, 4 u p, 1 arb (valg); 1965 2 IM, 4 borgerl fællesliste, 1 s (valg).

Folketal 1860 1116; 1910 1526; 1921 1584; 1955 1769; 1970 1760; 1976 1795 (tallene til og med 1955 er fra Trap 1967 og omfatter kun Bjolderup kommune, hertil kommer de ovf nævnte indb i Alslev, Hjordkær kommune, i 1955 ca 20. Tallet for 1970 hidrører fra Stat tabelværk 1975 II, Danmarks administrative inddeling og 1976-tallet fra Stat tabelværk 1978 VIII, registerfolketællingen 1976).

Antal altergæster 1926 1300; 1934 1230; 1942 1000; 1954 1046; 1966 1286.

I 1967 var der i sognet 2 mh, 2 fh, 1 IM-smf (ca 100), 2 ungdomsforen, 3 sdsk, M og K-spejdere, bibellæsn om vinteren i en række landsbyer.

Trossamf u f folkekirken 6 katol, 5 bapt.

Kirkebygningen

Den skifertækte og med undtagelse af tårnet og våbenhusgavlen hvidkalkede kirke ligger på en høj i Bjolderup by og er synlig langt omkring i det flade terræn. Den er indviet til Vor Frue og består af romansk apsis, kor og skib med tidliggotisk vestforlængelse, sengotisk tårn mod vest og våbenhus fra 1816 i syd. De romanske dele er rejst af rå kamp med kvaderhugne hjørner over en profileret granitsokkel. Tårnet er af røde og gule munkesten. Det fir- til ottekantede spir er nu ligesom resten af kirken tækket med skifer, men havde tidligere tækning af bly og spån.

Christian IVs tropper afbrændte kirken i 1627 under deres tilbagetrækning fra Tyskland, så kun murene stod tilbage, og det indre var totalt hærget, hvorfor al inventaret er senere med undtagelse af det murede middelalderlige alterbord, som bærer en skåret tavle fra 1639 i bruskbarok. Dens storstykke tredeles af fire korinthiske prydbæltesøjler, medens topstykket flankeres af små dydefigurer. Dertil kommer i storstykkets sidefelter Kristus med verdenskuglen og Johannes Døberen og frit på vingerne og gesimsen Evangelisterne. I midtfeltet er der et oprindeligt nadvermaleri, i topfeltet Kristus som smertensmand. Kalken, der ligesom disken er anskaffet 1686, har knop fra slutningen af 1500-tallet og er forfærdiget af Hinrich Mathiesen i Flensborg. Der er et par sengotiske stager på dyrepoter og et andet par, som er skænket 1730 af Christen Petersens enke Anna fra Tinglev. En lille, sengotisk messeklokke er ophængt i tårnet. Fonten er et billedskærerarbejde fra 1642, der svarer til altertavlen og prædikestolen, og dens fad er også samtidigt, medens kanden er fra 1949. Et hårdt restaureret korbuekrucifiks fra omkring 1725 hænger på sin oprindelige plads. Prædikestolen har på hjørnerne livlige apostelhermer og i de rigt udstyrede barokfelter er der nytestamentlige relieffer. Stoleværket er fra omkring 1775 og svarer til Hjordkærs, og præste- og degnestol er fra samme

periode. Langs skibets nordvæg er der pulpiturer, hvoraf det ældste er fra 1776 med næsten samtidige bibelske malerier. Orglet er leveret af Marcussen & Søn i 1881, og klokken af Claus Asmussen i Husum i 1682.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1910 4568 RM, 1922 3. kl, 1930 2. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl.

13. 1850-64 **Jørgen Erhardt Mühlensteth,** se sp Tved, Mols.

14. -1864- **Nis Bertelsen,** f Holm/Nordborg 5/3 1814. Forældre: Lærer Hans B og Cathrine Nielsd. Dim Had 36, c Kbh 43 (h), c Gott 45 (2. kar), g Kbh St Petri K 12/12 48 Sophie Christine Marie Louise Reumert, f Kbh 25/8 19, d Odense 23/10 72. Forældre: Forvalter Kgl Klædeoplag Kbh Aleksander Balthasar R og Sophie Christiane Rosenbeck. 45 lærer Kbh Frederiks Tyske Kirkesk, 6/7 48 kat sst St Petri K, 25/11 54 sp Frederiksstad, 5/11 62 sp N Brarup, 2/12 64 sp Bjolderup, d her 25/12 s å.

15. 1866-80 **Jørgen Michaelsen,** se også sp Rødding-Skrave (P N IX B, s 919, særudg s 69), hvor hans data dog er utilfredsstillende. F Kastvrå/Sommersted 28/1 1830. Forældre: Gdr Kastvrå Bertel M og Anna Nielsd. Lærer Had 1/10 52, lærer Gråsten 11/2 53, dim Had 58, c 24/6 62 (h), g Oksenvad 30/3 63 Louise Antoinette Kolthoff, f Kbh 5/2 44. Forældre: Handelsbogholder Kbh Louis Antoine K og Maren Kathrine Møller. 11/10 62 adj Flensborg, 15/3 65 sp Uge, 28/1 66 sp Bjolderup, 21/9 80 sp Rødding, afsk 10/11 95, d Rødding 9/3 1900.

16. 1880-1903 **Christian Nissen Jessen,** f Hydevad/Hellevad 11/11 1840. Forældre: Boelsmd Hydevad Nis Jürgensen J og Anna Petersen. Dim Had 62, imm Kbh s å, imm Kiel 28/10 64, c 72 (3. kar), g Broager 19/5 76 Mette Katharina Bothilde Hansen, f Tarp 10/4 51, d Berlin 11/12 27. Forældre: Sp Broager Andreas H og Ane Kirstine Ratenburg. 21/11 72 adj min Lysabild, 12/2 76 diakon Løjt, 16/12 80 sp Bjolderup, afsk 1/10 1903, d Åbenrå 14/7 06.

17. 1903-08 **Olaf Frederik Nissen,** f Asserballe 17/2 1873. Forældre: Sp Gram Hans Frederik N og Josephine Frederikke N. Dim Had 92, c 97 (2. kar), g Hamborg Clara Wulff, f Hamborg. Forældre: Dr Franz Christian W og Cecilie. 4/11 99 sp Mjolden, 18/8 1903 sp Bjolderup, 1/11 08 sp Apostel K, Eimsbüttel, Hamborg, d her 24.

18. 1909-16 **Christian Hoeck,** se sp Løjt.

19. 1917-30 **Boye Johannes Bruhn,** f Åbenrå 6/4 1870. Forældre: Lærer Åbenrå Jens Johannes Jensen B og Helena Jessen. Dim Had 91, c 97, g Flensborg 25/10 98 Theodora Hedwig Mommsen, f Vrågård/Burkal 25/11 67, d Åbenrå 36. Forældre: Direktør Flensborg Christian Friedrich M og Christiane Hansine Hoeg. 28/10 98 sp Odenbøl/Nordstrand, 14/5 1905 sp Skærbæk, 17 sp Bjolderup, afsk 8/2 30, d Åbenrå 3/11 50. Fader til rkp St Thomas K, Frederiksberg, Christian Frederik B.

20. 1930-40 **Peter Nissen Vive,** se sp Tyrstrup-Hjerndrup.

21. 1940-49 **Hans Iver Madsen,** se sp Kegnæs.

22. 1950-68 **Jens Lind Høgsgaard,** f N Nissum 4/5 1899. Forældre: Gdr Christian H og Marie L. Dim Ribe 1918, c 25 (1), g 1) Antung, Manchuriet 1/11 35 Anna Oline Meinertsen, f Kbh 1/7 96, d Bjolderup 17/4 61. Forældre: Banefm Ole M og Anna Hansen. G 2) Bjolderup 8/2 64 Else Marie Holdt, enke efter førstelærer Jacob H. Forældre: Bygmester Jacob Jacobsen og Margaretha Møller. 12/3 26 rkp Sønderborg da mgh, 15/9 28 miss Manchuriet, 17/4 50 sp Bjolderup, afsk 68.

Udg: Artikler om Kinas kirke i Nordisk Missions Tidsskrift 47, 54, 72, 73 og i DMS årb 53, 55, 56. Midtens Rige. Kinas folk og kirke i nyere tid, 1975.

23. 1969- **Ib Povl Sjö-Rasmussen,** f Kbh 8/1 1928. Forældre: Sp Simeons K Kbh Henry R og Olga Elisabeth Sørensen. Dim Kbh 46, c 59 (h), g Laurbjerg 21/8 54 Thyra Neergaard, f Teestrup/Haslev 28/9 29. Forældre: Sp Laurbjerg-L Theodor N og Karen Sophie Krarup. 5/5 59 hjpr Sønderborg Christians K, 20/4 61 sp Gloslunde-G, 16/6 69 sp Bjolderup.

Litt: Trykte kilder: Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938: H V Gregersen og P Kr Iversen: Bjolderup Sogns Historie, 1951-56; H V Gregersen: Toldsted ved Hærvejen, 1978; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark bd VII, 1977 (A P T VII); Erik Horskjær: De danske kirker bd 18, 1970; L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978; J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912; P Kier: Min Rejse gennem Jordelivet, 1968; Trap 1967; Kirkelig Håndbog 1923-75; P Nedergaard: Dansk Præste og Sognehistorie IX B, 1972; H Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne (H H P). Sdj årb 1934; Den danske Skolehåndbog 1944-78; Statistisk tabelværk 1975 II. Danmarks administrative inddeling; samme 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80; Åbenrå provstearkiv, begge La Åbenrå; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger; artikel af pens førstelærer Todsbøl Aage Jensen.

UGE

af J W O og H P

Topografi

Areal 3000 ha. Uge sogn omgives af Bjolderup, Ensted og Kliplev sogne i Åbenrå provsti samt af Tinglev sogn i Tønder provsti. Det har sin største udstrækning nordøst-sydvest på ca 10 km og er omtrent halvt så bredt. Fra nordøst skyder en endemoræne bank af ler med resterne af Urneskoven sig ind i sognet. Jordbunden er ellers domineret af grus i den nordøstlige og sand i den sydvestlige del. Nogle store grusværker sætter deres præg på landskabet. Mod syd og vest findes kær- og engjorder, der afvandes af Uge og Almstrup bæk.

Okse- eller Hærvejen går igennem sognet, oprindelig udenom Urnehovedbanken gennem Uge by. Fra et tidspunkt i middelalderen blev den imidlertid ført over banken, idet der blev bygget en brolagt vej, den såkaldte Urnehoved stenbro. Ved Friservejen, en forgrening af Hærvejen, ligger landsbyen Lovtrup, der siden middelalderen har haft brolagt gade, fordi den gamle handelsvej fra Hjerpsted til Varnæsvig gik igennem Lovtrup og Uge. Hovedfærdselsårer er nu landevejene Tinglev-Åbenrå og Ribe-Padborg, der krydser hinanden ved kirkebyen, samt den østlige længdebane.

Byer Uge med kirke og præstegd, folkehøjskole, tysk privatskole, forsamlingshus, kro, sportsplads og en mindre trævarefabrik; Lovtrup, Almstrup.

Bebyggelser Uge Mark, Uge Hede med grusværk, Porsbøl, Lovtrup Mark.

Gårde Ligd, Petersborg, Kasvrå, Skovsminde, Favsbøl.

Skove Enkelte mindre plantager, således på Uge Hede.

Fredede oldtidsminder Olmersvold eller Olmerdiget er et stort forsvarsanlæg fra 1. årh e Kr, der strækker sig fra Gårdeby i Tinglev sogn over Almstrup mark til Urnehoved i Bjolderup sogn og består af en voldgrav støttet af palisader. Heraf er 50 m på Almstrup mark fredet. Hertil kommer 3 gravhøje.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først under Gråsten herredsfogderi, fra 1889 under Ensted amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Uge og Lovtrup-Almstrup.

Sognekommunen blev i 1970 indlemmet i Tinglev storkommune, Sønderjyllands amt.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag (Uge udgjorde valgdistr sammen med Røllum i Ensted) 1871 69 da, 51 ty; 1884 41 da, 60 ty; 1912 74 da, 68 ty, 12 s.

Stemmetal for Ensted + Uge 1871 188 da, 84 ty; 1884 140 da, 72 ty; 1912 177 da, 100 ty, 33 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 (Uge alene) 174 da, 165 ty (tilrejsende 26 da, 36 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 93 da, 83 ty, 10 s; 11/4 1924 83 da, 75 ty, 36 s; 16/11 1932 118 da, 99 ty, 51 s; 3/4 1939 195 da, 144 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 218 da, 72 ty; 14/5 1957 219 da, 107 ty; 23/1 1968 (Stat medd 1968,8) 212 da, 95 ty. Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

-1283- **Tyge (Tuko)**, kendt fra et testamente s å.

1. ca 1568-1613 **Laurids (Lorentz) Henriksen (Henrici)**, g..., sp Uge ca 1568, d her 1613. Svigerfader til 2.

2. 1613-51 **Hans Eskelsen Lohmann,** f Farup ved Ribe (?), dim Ribe 1612, imm Kbh 25/7 s å, g ... Lorentzd, 13 sp Uge, d her 51. Fader til 3 og sp Magstrup-J Johannes L.

På sin gravsten betegnes han som en mand, der udmærkede sig ved sin fromhed og lærdom (H P Jørgensen, s 54).

3. 1651-74 **Eskil Hansen Lohmann,** f Uge ca 1621. Dim Ribe 38, imm Kbh 31/12 s å, g Uge 28/2 47 Marina Nisd. Fader: Nis Petersen, Lydersholm, Burkal. 42 pers kap Uge, 22/6 46 adj min cum spe succ her, 5/2 47 sp Kværs, 51 sp Uge, d her 31/5 74. Fader til 4, sp Ensted Johannes E L, sp Magstrup-J Niels E L.

4. 1674-93 **Frederik Eskilsen Lohmann,** se sp Starup-Grarup. Svigerfader til 5.

5. 1693-1722 **Valentin Jørgensen Hübschmann,** f Åbenrå 9/11 1649. Forældre: Sp Åbenrå, provst Åbenrå provsti Jørgen H og Margaretha Hansd Generanus. Dim Åbenrå 68, imm Kiel 28/8 s å, g Starup 25/8 96 Maria Catharina Frederiksd Lohmann, f Uge 25/8 80, d Bjolderup 29/11 1771. 93 sp Uge, d her 22. Svigerfader til 6. Provst Reimarus, Tønder, skrev om ham i sin visitatsberetning 1721: »Denne Mand har aldrig rigtig levet, men er ligesom gaaet rundt i Drømme. Virkningen deraf er ogsaa at se; det skal nu vise sig, om det bliver bedre i Sognet, efter at Mag Posselt er blevet adjungeret ham« (H P Jørgensen, s 55).

6. 1722-39 **Christian Posselt,** se sp Bjolderup. Her fortælles, at C P nærmest var pietist, men i sin Ugetid synes han at have interesseret sig mest for praktiske ting som have- og landbrug.

7. 1740-72 **Nicolaus Nissen,** f Holbøl 21/11 1710. Forældre: Sp Holbøl Samuel N og Elisabeth Sommer. Imm Rostock, imm Greifswald, g Anna Sophia Poulsd Boldich, f Bevtoft 20, d Uge 19/8 74. Forældre: Sp Bevtoft-T Poul Christian Ernstsen B og Magdalene Christensd Eichel. Huslærer Varnæs prg, 19/6 40 sp Uge, d her 17/8 72.

N N var meget interesseret i sognets historie, som han i sine optegnelser forfølger tilbage til 30årskrigen. Formentlig er det også ham, der har forfattet den fyldige artikel om Uge i Pontoppidans Danske Atlas. Han har imidlertid ikke givet nogen beskrivelse af sognets kirkelige og religiøse liv (H P Jørgensen, s 50, 56).

8. 1773-1805 **Samuel Lützen,** f Niebøl 17/1

1738. Forældre: Sp Niebøl Otto Hinrich L og Kristine Margrethe Petræus. Imm Kbh 20/9 66, g Uge 10/2 92 (H P J, s 194) Anna Sophia Nissen if Aage Dahl A S Hansen uden ang af forældre eller fødsels- og dødsdata, f 2/5 56. Forældre: Gdr og kromd Uge Hans N og Ingeborg Jørgensd. 18/3 73 sp Uge, d her 27/7 1805. Fader til sp Løjt Otto Heinrich L.

S L synes at have været en jævn og ligefrem person, der levede i godt forhold til sin menighed. Hans prædikener, der ofte blev holdt på sønderjysk, var hjertelige og letfattelige. Undertiden slog han kraftigt i prædikestolen for at give sine ord vægt, og denne handlemåde skaffede ham øgenavnet »bødkeren fra Uge« (H H P Sdj årb 1936, s 213).

9. 1805-18 **Johann Hagen,** se sp Nybøl. Med J H begyndte en tidsalder, hvori præsterne p g a de dårlige indtægtsmuligheder skiftede hurtigt og sjældent døde i embedet.

10. 1818-28 **Poul Poulsen,** f Højer 7/2 1787. Forældre: Borger og væver Højer P P og Elline Andresen. Dim Had, imm Kiel 3/10 1809, c Gott 13 (3. kar m s r A), 17 prv medhj Højer, 15/9 18 sp Uge, d her 8/1 28 (iflg Aage Dahl; H P J, s 194, nævner 8/6 som dødsdato; O F Arends II, s 171, 10/6).

11. 1828-33 **Peter Christian Schmidt,** se sp Skodborg. P C S er udførligt omtalt ovf under Skodborg (s 273-274), hvor det dog mere er hans politiske indstilling, der behandles. Han hørte imidlertid til den nye kirkelige retning og stod i forbindelse med Roentgen i Christiansfeld, hvorfra han fik betydelige bibelleverancer (A P T VII, s 131, 134; J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912, s 382).

12. 1833-34 **Jens Peter Petersen,** se sp Kliplev, tiltrådte i øvrigt ikke.

13. 1834-37 **Peter Andreasen Beyer,** se sp Tinglev. P A B var nærmest rationalist og ganske godt tilfreds med forholdene i sognet. Ved visitatsen i 1837 holdt han en logisk opbygget og meget praktisk anlagt prædiken, der i øvrigt var båret af liv og varme, over spørgsmålet: Hvorfor er Kærligheden Grundleddet? (A P T VII, anf sted; H P Jørgensen, s 56).

14. 1838-46 **Friedrich Petersen,** se sp Ullerup. F P, der har givet en livlig skildring af sit liv og virke i »Erlebnisse eines Schleswigschen Predigers in den Friedens- und Kriegsjahren 1838-50«, 1856, var en udpræget tilhænger af den nye kirkelige linie. Denne indstilling gav han bl a udtryk for i skrifterne »Für Harms gegen Wolf«, 1839, oversættelsen »Bibelske Tankesprog«, 1844, efter et opbyggeligt skrift af C F Callisen, samt en række artikler i Kirchen- und Schulblatt. Han fik som følge heraf nær kontakt med provst Rehhoff, medens Tønderprovsten M Ahlmann, hvorunder Lundtoft herred hørte indtil 1850, ikke var ubetinget begejstret for ham. Ahlmann siger om ham ved visitatserne 1839 og 1843, at han optrådte med stor iver og hellig alvor og talte i et djærvt og kraftigt sprog, men ikke uden en vis forfængelighed eller hang til at stille sig selv til skue (Ostentation).

F P tiltrådte sit embede i Uge, der var hans første, fuld af begejstring og med håb om snarlige frugter i form af omvendelse og helliggørelse. Det gik dog ikke helt efter forventning, fordi kirkeligheden efter hans opfattelse var for traditionsbetinget (Erbteil) (Erlebnisse, s 9 ff og 29 ff). Alligevel lyser hans beretninger af tilfredshed. Menigheden fandt ham ganske vist »skrap«, og han veg heller ikke tilbage for at revse synderе og påtale overtrædelser fra prædikestolen, men han fik dog dens tillid. Kirkegangen tiltog, mindst ⅓ var altid i kirke, de tidl forsømte kirkekatekisationer blev afholdt hver søndag med både unge og gamle, og alle deltog i de 2 årlige altergange. Mange steder holdtes husandagter, og fra Christiansfeld modtog F P en årlig sending af bibler og ny-testamenter samt Retzius postil. Han foretog talrige husbesøg og fik bekæmpet skoleforsømmelserne.

Politisk set var F P stærkt slesvig-holstensk. Han var mod sprogreskriptet af 1840 og fik opbakning af en stor del af sognebefolkningen, der indgav en protestadresse, ligesom han anbefalede et andragende om øget tyskundervisning og skrev under på petitionerne af 1840 og 1844 mod danskuddannede præsters ansættelse i hertugdømmerne. Nogle har hævdet (således H P J, s 57-58), at det var hans indflydelse og påvirkning, der bar hovedskylden for, at tyskheden fik så gode kår i Uge sogn. Andre (Asmus J Jessen, utr ms) mener dog, at denne påstand er overdreven, og begrunder deres afvisning af den med henvisning til, at sognet var stærkt tyskpræget i forvejen (Se også A P T VII, anf sted og s 299-302).

15. 1846-64 **Nis Petersen Hoeck,** se sp Varnæs. Der skete intet præsteskifte efter 3årskrigen, som ikke her satte skel i udviklingen. N P H var ganske vist tyskuddannet, men forblev i embedet, da han ikke havde været politisk aktiv. Han var formentlig også (nærmest) ortodoks, omend i langt mere afsvækket grad end Friedrich Petersen. Forholdet til menigheden var godt.

Pastor Hoecks beretninger til visitatserne 1856, 1859 og 1862 er ret kortfattede. I 1856 blev den Meyer-Boesenske salmebog indført til gavn for kirkesangen. I 1859 berettes om »glædelig Fremgang paa alle Omraader«. Han er begyndt at holde bibeltimer i skolen hver aften for konfirmander og gamle og svage. I 1862 ytrer han dog en vis utilfredshed med, at fremskridtene inden for det åndelige og højere kristenliv ikke står mål med udviklingen i landbrug, vejvæsen, kunst og alle andre ting. Sognet betegnes dog som godt, og bibeltimerne om vinteren besøges overmåde flittigt.

Hans indsats vurderedes ikke så højt fra anden side. I en visitatsberetning fra 1857 hedder det, at pastor Hoecks prædiken ikke var dårligt disponeret eller udarbejdet, men derimod ikke blev holdt godt. Hans udtale var stærkt påvirket af tysk og skurrede fælt i danske øren. Katekisa-

tionen var temmelig dårlig, så hele gudstjenesten gjorde et middelmådigt indtryk (H P J, s 59).

Tiden 1864-1920

Nis Petersen Hoeck blev kaldet til det bedre embede i Varnæs og efterfulgtes af *Jørgen Michaelsen* (1864-66). Denne, der tidl havde været adjunkt ved Flensborg latinskole, men var blevet afskediget under krigen, var udpræget dansksindet. Denne holdning fik dog ingen indflydelse på befolkningen, da han allerede efter 2 års forløb flyttede til nabosognet Bjolderup. Derimod vakte han som fremragende prædikant et rigt åndeligt og kirkeligt liv i menigheden. De familier, der blev påvirket af hans forkyndelse, sluttede sig senere til IM og fik deres åndelige hjem i Bolderslev missionshus. Pastor C E T Rønnau fra Ensted, der vikarierede i embedet efter Ms forflyttelse, siger i en beretning, at »M har ledt Befolkningens dybt religiøse Indstilling ind paa et falskt Spor, saa den truer med at udarte i religiøst sværmeri og eksklusivt, sekterisk Væsen« (H P J, s 52; Asmus J Jessen, utr ms).

Den næste præst, *August Heinrich Johannsen* (1866-71), var danskuddannet og dansksindet, omend han gik stille med sin nationale holdning (H P J siger s 60, at han var tysksindet, men forveksler ham sikkert med broderen Emil Christian J, Felsted). Pastor Johannsens prædiken bliver rost af Bertel Godt ved visitatsen i 1868, hvorimod hans katekisation ikke var af samme kvalitet. I den ret kortfattede beretning betegnes kirke- og altergangen som meget god.

Pastor Johannsens beretning til generalvisitatsen 1868 er fyldig, indeholder bl a meget ikke her refereret stof om skole- og fattigvæsen, mens specialvisitatsen 1869 blev mere stedmoderligt behandlet. Til denne meddeles af nyt kun, at indbyggertallet var 550 (1860 var det iflg Provinzial-Handbuch für Schl-Holst 597), at der ikke havde fundet »uægte« fødsler sted siden bispevisitatsen, og at altergangen efterår 68 + forår 69 havde været 710 (129.1%).

Gudstjenesteordning. Der var ikke sket ændringer siden sidste generalvisitats, hvilket må betyde, at den danske alterbogs ritualer fremdeles var i brug.

Katekisationer var – så vidt sp vidste – ikke blevet holdt i en længere årrække. Han indskrænkede sig derfor til at holde dem på onsdage i fasten. De nykonfirmerede deltog ikke og ville sikkert kun med besvær kunne bevæges dertil. Ikke des mindre var kirkebesøget på fasteonsdage godt, men dette forhold måtte tilskrives prædikenen forud for katekisationen. Bortfaldt den, ville overhøringen af børnene ikke kunne trække folk til kirke. Der måtte også tages hensyn til den slette tilstand, i hvilken skolen havde befundet sig. Børnene var ikke vant til at få stillet spørgsmål og kom i forlegenhed for svar selv ved det letteste. Dette gjorde hele katekisationsspørgsmålet vanskeligt for præsten, og mghen gik helt glip af samtalens opbyggelige virkning.

Gudstjenestebesøget betegnes som vorzüglich, således at den i forhold til mghens størrelse store kirke ikke alene på højtidsdage, men også på alm søndage var på det nærmeste fuld. Skønt kirkebesøget havde været godt ved Johannsens tiltrædelse, mente han at kunne spore en .bedring deri, for så vidt som der nu ikke bestod nogen iøjnefaldende forskel mellem fremmødet på fest- og andre søndage.

Altergang. Efterår 1865 336, 66 561 (102.0%), 67 567 (103.1%).

Menighedsliv. Der var ingen særtjenester, men bibeltimer havde været afholdt i kirken i vinteren 1866/67. De havde haft en stadig stigende tilslutning, så at denne til sidst – selv på mørke og kolde aftener – havde været omtrent på højde med søndagenes kirkebesøg. Bibeltimerne var blevet genoptaget i efteråret 1867, men Johannsen var snart blevet hjemsøgt af et så hæftigt brystonde, at han havde måttet opgive dem.

Mghen deltog så livligt i de af præsterne Lawaetz, Graae Rasmussen og Michaelsen afholdte forsamlinger til fordel for ydre mission, at sp ikke havde set sig foranlediget til at tage denne sag op. Hertil bidrog desuden, at der fra Uge tilgik redaktionen af *Elias* en del gaver til sagens bedste.

Husandagter holdtes i temmelig mange familier, bordbøn ligeså. Opbyggelsesbøger af Hofacker, Harms, Retzius, Haase o fl, daglige andagtsbøger som *Aandelig Skatkiste,* bøger til trøst og opbyggelse af syge havde temmelig vid udbredelse. Egentlige konventikler forekom ikke. Derimod hændte det, at man ved mindre, sædvanligvis mere tilfældige sammenkomster drøftede religiøse emner, og at man ved sådanne lejligheder sluttede af med oplæsning af en opbyggelig bog, bøn og sang.

Så vidt sp var underrettet, overholdtes *søndagsfreden.*

Sædeligheden var god, dog var der en del drikkeri. Af fødsler havde der siden 1865 været 71, heraf 2 »uægte« (1868). Mellem visitatserne 1868 og 69 var der ingen fødsler u f ægteskab.

Sektvæsen. Der havde i foråret 1868 været gjort forsøg på sektererisk indtrængen i Lovtrup, hvor 2 baptistprædikanter tog ophold, efter at de tidligere havde aflagt stedet flere besøg. De havde uden at give sp underretning fået samlet en temmelig stor tilhørerkreds, men det var ikke lykkedes dem at vinde proselytter. Et advarende ord fra prædikestolen havde været tilstrækkeligt, så at efter sigende ingen mere ville åbne sit hjem for baptistforsamlinger.

(Generalsuperintendentens arkiv, Abt 18, nr 43; Åbenrå provstearkiv, nr 1062, La Aabenraa)

A H J blev i 1871 efter eget ønske forflyttet til Fole og senere til Felsted, omend B G havde haft betænkelighed herved p g a hans brystsvaghed. Hans efterfølger blev *Wilhelm August Stute* (1871-78), der også bedømmes ret godt; han får følgende skudsmål i 1877: »Sp (Pastor) er trofast og energisk, er meget flittig som Sjælesørger og værdsættes højt af Menigheden«. W A S skal have været mere positiv indstillet over for vækkelse og IM end forgængeren (H P J, s 60), men B Gs beretninger indeholder slet intet herom. Menigheden karakteriseres 1877 som kirkelig og sædelig fra tidligere tid (von jeher), og denne indstilling er endda blevet forstærket.

Efterfølgeren, *Hans Hinrich Priess* (1879-94) får en ret god karakteristik i B Gs sidste beretning i 1880, omend han ikke stod på højde med pastor Stute. Der var dog en mangel ved ham, som gensup hæftede sig særligt ved, nemlig hans manglende færdighed i dansk. B G opregner en række sproglige fejl, H H P gjorde sig skyldig i.

Pastor Priess var stærkt tysksindet og viste dette sindelag ved som eneste præst i Nordslesvig at tage 1888-forordningen i forsvar overfor Mørk-Hansens angreb i 1890. Dette forsvar ind-

bragte ham ros og en hædersgave på 300 RM fra regeringen i Slesvig. Han fik ligeledes indført tyske gudstjenester 15 gange årligt under henvisning til, at arbejderne ved den nyanlagte mergelbane, der var indvandret fra Østprøjsen, ikke forstod dansk. Disse gudstjenester fik imidlertid kun ringe tilslutning.

Alligevel kom han i modsætningsforhold til sin menighed p g a sin private adfærd, der efterhånden antog ejendommelige former. I årene 1889-92 fik han 5 bødestraffe for injurier og mindre vold. En ansøgning til konsistoriet om hans afskedigelse, underskrevet af 82 af sognets 96 kirkevalgberettigede var i første omgang resultatløs. Først da sagen efter henvendelse til den dansksindede rigs- og landdagsmand Gustav Johannsen var blevet fremdraget i den prøjsiske landdag, måtte konsistoriet forflytte ham. Han endte sin karriere som hospitalspræst i Elmshorn.

Af pastor Priess' 6 beretninger til synoden i Åbenrå er de 3 så temmelig indholdsløse, de resterende noget bedre. Til gengæld har især 1887-beretningen hos læseren (HP) efterladt indtrykket af en mand, der – ene af de tyske præster i Nordslesvig – ved sproglig tvetydighed søgte at pynte på en formentlig miserabel position.

Ejendommeligt er det at følge altergangsfrekvensens forløb fra 90.5% i 1880 til 41.9% i 1891 og 80.8% i 1892 (se s 363).

En skrivelse af 16/6 1893 fra Konsistoriet til synodaludvalget i Åbenrå meddeler kort om Priess' suspension og pastor Augustinys overtagelse af vakancevikariatet.

Gudstjenesteordning. Den liturgiske udstyrelse betegnes 1887 som tarvelig (dürftig). Skylden herfor måtte deles mellem på den ene side det lille orgel og den lidet dygtige organist og på den anden kirkeforstanderskabets opposition mod indførelsen af en rigere liturgi. – Der var desuden intet kirkekor (1883).

Efter forstanderskabets andragende af 12/7 1888 havde Konsistoriet bevilget indførelsen af de ovf omtalte 15 årlige gudstjenester på tysk, på andenhelligdagene og den 1. søndag i hver måned. Men herudover afholdt sp – åbenbart på eget initiativ – forår og efterår en tysk ugetjeneste med altergang (1890).

Der var Kinderlehre på onsdage i fasten og på de fleste trinitatissøndage uden altergang. Alle børn over 10 år, gnsn ca 40, deltog. Børnegudstjenester holdtes ikke (1881, 82).

Gudstjenestebesøget må antages at have været aftagende gennem Priess' embedstid. I 1880 priser han de Uge sognefolk som en mgh, der med rette har ry for at være recht kirchlich. 1881 betegnes besøget som sehr gut, 82 som forholdsvis godt, 83 var der på 5. s e trin 83 i kirke (12.2%), 87 var deltagelsen forholdsvis ret god, men børns og unges fremmøde lod meget tilbage at ønske, og jernbanearbejderne og deres familier satte snart aldrig deres ben i kirken med den undskyldning, at deres tjeneste stillede sig hindrende i vejen for kirkegang.

Altergæsternes antal opgives i 1882 til ca 100% af indbyggertallet, hvilket må betegnes som en optimists overslag. Frekvensen var 1881 88.1%.

Menighedsliv. Sp formodede (1881), at der endnu holdtes husandagt nogle steder, men almindeligere var fælles bordbøn med deltagelse af alle husfæller.

Der afholdtes hverken bibel- eller missionstimer (1883), og 1890 anføres, at der *ikke* havde været kirkelige fester i treåret forud. På denne baggrund virker beskrivelsen (1887) af den fri Liebestätigkeit mindre tillidsvækkende: interessen herfor var meget livlig, men viste sig *ikke* ved de officielle kirkekollekter, der ofte indbragte særdeles lidt, derimod ved forskellige særlige huskollekter og indsamlingsbøger, der havde eksisteret i mghen i en årrække, f eks til fordel for diakonisseanstalten i Flensborg. Herudover indgik der enkeltbidrag til missionen, og der var livlig deltagelse i *større og mindre missionsfester,* ligesom man abonnerede på missions- o a opbyggelige skrifter. En egentlig missionsforening forefandtes dog ikke, men mghen ydede som medlem af Landesbibelgesellschaft et årligt bidrag til dette.

1874- lovene havde ikke haft indflydelse på det kirkelige liv: alle børn blev døbt, alle par kirkeligt viet, og samtlige begravelser fandt sted med gejstlig medvirkning (1881, 82).

Sektvæsen var der ikke noget af, men en kolportør for Bornholmerne holdt forsamlinger i en tilflytterfamilie. Bortset herfra havde bevægelsen ingen tilhængere i Uge (1887).

De sociale tilstande betegnes som mässig günstig, og der var ingen egentlig fattigdom. Good-Templar havde medlemmer i sognet (1887).

Fortyskning. I Uge skole, sognets eneste, var tysk efter skoleinteressenternes ansøgning blevet indført som religionsundervisningens sprog fra 1/5 1890, hvormed dansk helt forsvandt fra skolens timeplan.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1052, 1053, La Aabenraa)

Også den sidste sognepræst inden genforeningen *Christian Friedrich Wilhelm Schumacher* (1894-1921) var tysksindet, men kom i miskredit af en helt anden grund. IM, der efterhånden havde fået tag i befolkningen og opbygget et samfund, billigede hverken hans forkyndelse eller vandel og stemte derfor mod hans forbliven i sognet i 1920. Han forlod det året efter i bitterhed for at blive præst i Rhinprovinsen. Selv om IM havde en blomstringsperiode med stor mødeaktivitet og sammenkomster i private hjem, blev tilslutningen dog aldrig så stor, at der kunne blive tale om eget missionshus (H P J, s 60-62; Asmus J Jessen, utr ms).

Fra pastor Schumacher findes 3 beretninger til synoden: fra 1909 dækkende tiden 1903-08, fra 1915 for perioden 1909-14, fra 1917 for krigsårene.

Gudstjenesteordning i tilslutning til den af 2. Gesamtsynode anbefalede, men i en enklere form (1909). I 1915 og 17 synes ordningen at have været i fuld overensstemmelse med den anbefalede.

Der blev prædiket afvekslende på dansk og tysk, på højhelligdagene og ved særlige gudstjenester dog udelukkende på dansk (1909, 15). Ved en trykt formular underrettedes mghen om det på enhver søndag benyttede sprog.

Ugetjenester holdtes om aftenen i passionstiden med godt besøg, hverdagstjenester med altergang (på begge sprog) forår og efterår (1909).

Kriegsbetstunden – ugentlige – var blevet indført ved krigens begyndelse, men havde måttet indstilles i januar 1915 som følge af manglende tilslutning.

Gudstjenestebesøget var bedst ved de dansksprogede tjenester, gnsn 50-60 (7.4-8.9%), ved de tyske 40-50 (5.9-7.4%) – indbyggertallet var 675. Sp mente, at den yngre generation i tiltagende antal sluttede op om de tyske tjenester (1909).

I 1915 var børnenes deltagelse ringe. Det gnsn antal voksne ved de danske tjenester var 40, ved de tyske 30, heri var besøgstallet på festdage ikke medregnet. Med

et indbyggertal på 692 giver dette en frekvens på hhv 5.8 og 4.3% (1915). I 1917- beretningen findes ingen tal.

Indtrykket af faldende kirkegang bekræftes af de i øvrigt foreliggende oplysninger: til synoden 1896 opgives den til 20%, i 1903 til 16%, og den nøjagtige tælling i kirkeåret 1905/06 viste 9% (nr 8 i provstiet).

Altergæsternes tal sank år for år (se s 363). I 1903 var det 514 (76.1% – grundtal 675), 04 512 (75.9%), 07 424 (62.8%), 08 410 (60.7%) (1909).

Valgdeltagelsen ved de kirkelige valg havde stedse været ringe, ca 10% af de stemmeberettigede. Ved et valg af degn i 1907 var deltagelsen dog 56% (1909).

Samme beretning oplyser, at alle børn blev døbt, alle par kirkeligt viet, og alle døde begravet med gejstlig medvirkning.

Bemærkninger om *menighedslivet* er sparsomme. Der holdtes årlige missionsfester, der gav »rigelige kollekter«, og der indgik mange gaver til Breklum, ligesom også nordslesvigsk missionsforening betænktes med penge (1909). I 1915 berettes om to årlige missionsgudstjenester foruden missionsfesten til fordel for Breklum og Christansfeld. Der var ingen forening for ydre mission.

Forstanderskabet var fremdeles medlem af Landesbibelgesellschaft, *Sædekornet* og *Kirkeligt Søndagsblad* de mest udbredte kirkelige blade. I skolen havde *Der Jugendfreund* ganske mange læsere (1909).

Søndagshelligholdelsen gav ingen anledning til klage (1909), og endnu i 1915 kunne sp konstatere, at søndagen respekteredes så at sige overalt, selv i høsttiden hvilede markarbejdet på denne dag.

Folkeligt og socialt. Sædeligheden var upåklagelig. Schumacher fandt, at dette især skyldtes en levende sans for familien og den heraf flydende sans for samhørighed, i hvilken han fandt selve kilden til det sædelige liv. Indflydelsen fra denne »urkraft« var endnu umiskendelig på det kirkelige liv. Mghens gamle, faste stamme holdt sig trofast til kirke og Guds ord. Men den fluktuerende del af befolkningen – stærkt fremtrædende p g a trækket til og fra de store gruslejer – slog sjældent rod i sognet og havde liden eller ingen føling med kirken og dens liv. Især blev die niederen Volksschichten bestandigt mere opblandet med elementer fra Polen, Galizien o a steder – ikke altid »til velsignelse for dem«. Man kunne kun håbe på, »at mghens gamle sunde kerne atter vil overvinde disse for tiden ret stærkt fremtrædende skader«.

Fra kirkens side forsøgtes det på forskellig vis ved underholdningsaftener at udligne de sociale spændinger, mens man ved diskussioner og bibeltimer søgte at holde interessen for Guds ord ved live.

Mghens veldædighed over for dens egne nødlidende var glædelig. »Hvor armod og sygdom viser sig, er der straks mange hænder parate med hjælp«. Følgelig var der næppe virkelig fattigdom at finde i sognet (1909).

Krigen bragte ingen ændring i dette egentlig ganske opløftende billede. Der var fremdeles ingen grund til klage over sædeligheden, man viste mådehold og sparsommelighed, og krigen »virkede på glædelig vis opdragende på de besiddendes forhold til de besiddelsesløse«. Enhver opstået nødssituation blev hurtigt og effektivt afhjulpet ved frivillige indsamlinger af penge, levnedsmidler eller brændsel, »således at der i vor mgh endnu ikke kan være tale om nogen særlig mangel af noget som helst« (1917).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, 1055, La Aabenraa)

Tiden efter 1920

Efter pastor Schumachers bortrejse opfordrede de kirkelige myndigheder *Fridlev Aage Andersen* (1921-28), der havde været sp i forskellige jyske sogne, til at søge embedet, som han tiltrådte i nov 1921. Han hørte – ligesom de følgende præster indtil 1976 – til IM og blev derfor også accepteret af de tysksindede inden for denne retning. De øvrige tysknationale kunne imidlertid ikke affinde sig med ham, og i 1926 udmeldte 20 familier herfra sig af folkekirken og dannede i overensstemmelse med gældende regler en tysk frimenighed. Den voksede snart betydeligt og havde i 1965 150 medlemmer. Den blev betjent af den tyske frimenighedspræst i Tinglev. H P Jørgensen erklærer handlingen for rent politisk bestemt og indirekte forårsaget af den (alt for) liberale danske mindretalsordning (s 175 og 191).

Pastor Andersens kortfattede meddelelser til Kirkelig Håndbog 1923 og 1927 beretter begge år om 200 altergæster og nationale skel, og i 1927 tillige om 10% kirkegang og 1 månedlig tysk gudstjeneste. Der blev som modtræk mod tyskheden bygget et dansk forsamlingshus 1927, der hovedsageligt var finansieret af en fadderskabsforening ledet af redaktør Schiøtz-Christensen, Ålborg. Det blev sammen med præstegården rammen om de kirkelige møder. Menighedsrådets sammensætning var 1923 3 danske, 2 tyske (der tillige var u p) og 1927 1 IM og 3 danske, 3 tyske (deraf 1 IM).

Fridlev Andersen flyttede til Hjordkær allerede i 1928. Biskop Valdemar Ammundsen og menighedsrådets mangeårige næstformand, gdr i Lovtrup, indremissionsmand, uddannet i Breklum, og kasserer og sekretær i sognerådet, *Friedrich Asmussen* (der i længere tid var den virkelige leder af sognets anliggender) enedes om, at der måtte skaffes en præst til sognet, der kunne modvirke et yderligere frafald fra folkekirken. Valget faldt på *Anton Westergaard-Jacobsen* (1929-36). Denne, der først havde været præst i Vindeby på Lolland, stammede fra Tandslet på Als, havde gået i skole i Flensborg og deltaget i 1. verdenskrig (P N IX B, s 910-911, særudg, s 60-61). Han havde således et betydeligt kendskab til hjemmetyskheden, hvorfor han var bedst kvalificeret, men det lykkedes ham ikke at genoprette det kirkelige fællesskab.

Altergangstallet steg i hans tid til 324, medens kirkegangsprocenten var nogenlunde konstant. Han melder i 1935 om gammeldags kirkelighed og megen åndelig død. Menighedsrådet bestod af 4 danske og 2 tyske. Det ene indremissionske medlem hørte stadig til den tyske gruppe. De nationale modsætninger var blevet skærpet ved nazismens opkomst. I 1936 overtog han spembedet i Rødding og blev sen provst for Tørninglen provsti.

Under efterfølgeren *Christian Jessen* (1936-43) forøgedes den kirkelige aktivitet med yderligere velbesøgte ungdomsmøder i prg, kirkelige møder i forsamlingshus og hjem, søndagsskole og hverdagsgudstjenester. En del af aktiviteterne var inspireret af besættelsen (erindringsbilleder af C J til P N). Pastor Jessen var i det hele taget en meget ungdomsorienteret præst (P N IX

B, s 995). I hans tid nåede altergangstallet et maksimum på 339 (1939). Ved folketingsvalget i 1939 var der 144 tyske stemmer.

Johannes Carlsen (1943-60), den eneste sp siden genforeningen, der har siddet i embedet i over et årti, havde sit første kald her. Besættelsen og retsopgøret satte i en årrække dybe spor i den nationalt stærkt delte befolkning. Nogle havde været aktive frihedskæmpere, andre frivillige tyske soldater eller vagter med internering i Fårhuslejren til følge.

Det høje altergangstal sank i tiden op til 1960 igen til 250, og kirkegangen til 7%. Det gamle forsamlingshus blev afløst af et nyt 6/8 1950. I 1950'erne var menighedsrådets sammensætning 2 IM, 1 s, 3 up, derefter blev betegnelsen blot 6 kirkelige.

Der er intet særligt at berette fra de følgende sognepræsters tid, *Christian Ilsøe Vinther* (1960-66), *Harboe Petersen* (1967-76) og *Thomas Uhre Fenger* (1976-). Ved det sidst offentliggjorte valg (1968) udgjorde de tyske (Slesvigsk parti) 95 mod 212 danske, eller 31%. Situationen har altså ændret sig en del siden 1920, da den tyske andel var ca 44%. Det beskedne befolkningstal var imidlertid gået ned til 598 i 1976, et fald på 10-11% siden genforeningen, og det er denne udvikling, der, mere end de nationale modsætninger, i dag er sognemenighedens problem. Ved sidste præsteskifte 1976 blev det overvejet at nedlægge embedet, men afgørelsen er foreløbig blevet udskudt (Asmus J Jessen, utr ms).

Skolen

Tiden indtil 1864

Den første gang der tales om en skole i Uge sogn er i 1691, da degn *Nicolaus Didriksen* sender en beretning til provsten i Tønder. Af denne skrivelse, hvori han bl a tager til genmæle mod en klage over hans embedsførelse, kan imidlertid sluttes, at der har været sogneskole dér i en årrække før.

Samtidig har der formentlig ligget en biskole i Lovtrup. Degnen besværer sig over vinkelskoler og mangel på et ordentligt skolehus.

Derefter høres intet om skolevæsenet i Uge før i 1764, da provst Balthasar Petersen under en visitats udtaler sig *for*, at der oprettes en egentlig skole i Lovtrup. Nu gik tendensen nemlig i retning af at decentralisere undervisningen med legalisering af biskolerne og forbedring af deres læreres kår til følge. Lovtrup skole fik som konsekvens heraf en egen bygning i 1782, men vi ved ellers intet om den, og da den ikke nævnes i skoleregulativet for Tønder provsti af 1804, er den sikkert nedlagt inden da.

Degn Nicolaus Didriksens efterfølger var *Peter Arrild* (1709-38), om hvem det forlyder, at han var en god lærer, men en dårlig kirkesanger. Hans efterfølger *Andreas Asmussen* (eller Carstensen) sad i embedet i 33 år (1738-71) og blev efterfulgt af sin søn *Andreas Carstensen* (1741-1814) (1771-1814), i hvis tid de store reformer blev udformet. Han gerådede i strid med nogle gårdejere i Almstrup, der kun ville betale skolepenge, når børnene virkelig kom i skole og i øvrigt påstod, at A C var en yderst dårlig lærer, da han var svag, enfoldig og uligevægtig. Andre fædre gav ham tillidsvotum, men klagerne fik alligevel udvirket, at han i sine sidste 10 år måtte holde underlærer.

Til hans efterfølger valgtes *Christian Jepsen* (1776-1831) (1814-31), der tidl havde været distriktsskolelærer i Tumbøl, Felsted. Der haves ingen oplysninger om ham bortset fra, at han i 1818 udgav regnebogen »Die 4 Specien für Anfänger«, efter datidens skik på tysk, selv om undervisningssproget var dansk.

Den næste degn og skolelærer blev *Thomas Michelsen Damm* (1803-93) (1831-70). Han var i 1826 blevet dimitteret fra Tønder seminarium og blev således Uge sogns første seminarieuddannede lærer.

I hans tid slog reformerne igennem. Ifølge skoleloven af 1814 skulle der i landsbyskolerne ligesom før undervises i religion, læsning, skrivning og regning. Men derudover skulle der nu også gives undervisning i naturlære og -historie, fædrelandshistorie, geografi og sang. Af disse nye fag vandt i reglen kun fædrelandshistorie og geografi indpas. Først fra 1835, da provst Michael Ahlmann var begyndt at føre mere udførlige visitatsprotokoller, ved vi imidlertid noget om undervisningen i Uge skole. I 1835 hedder det, at der undervises godt i dansk sproglære, hovedregning og skrivning; i 1836, at alle børn læser godt, at flere skriver godt, og at én pige og flere drenge har udmærket sig i regning. I 1837 roses skolen for dens mange gode resultater i skrivning og børnenes solide kundskaber i fædrelandets geografi. I 1851 karakteriseres elevernes standpunkt som upåklageligt i alle fag undtagen netop i fædrelandets geografi og historie. Det får stå hen, om denne sidste mangel står i forbindelse med de politiske omvæltninger.

Ejendommeligt nok fortæller visitatsberetningerne intet om den frivillige tyskundervisning, der blev indført ved den nordslesvigske landsbyskole ved sprogreskriptet i 1840. Pastor Fr Petersen var ellers gået ind for den, omend han meddeler, at Damm ikke taler sproget fejlfrit. Andre beretninger har tværtom fremhævet degnens dygtighed i den henseende. Tyskundervisningen blev ophævet igen i 1850. I stedet blev der oprettet en tysk privatskole af pastor Andreas Hansen, der var blevet afskediget fra sit embede i Bov. Den bestod til 1864, da A H blev kaldet til Broager (H P J, s 63-83; Asmus J Jessen, utr ms).

Tiden 1864-1920

Trods det gode indtryk, disse forskellige beretninger efterlader, må der nok sættes spørgsmålstegn ved Damms kvalifikationer som lærer, i hvert fald i de senere år. I 1857 var andenlærerembedet endelig blevet besat med en fuldt uddannet lærer. Indehaverne af det skiftede imidlertid så hyppigt, at det ikke har nogen interesse at give karakteristikker. Ved visitatsen i 1868 bemærkede Bertel Godt, at medens overklassen var tilfredsstillende i tysk, og et enkelt barn kunne temmelig mange salmer udenad, så var klassen tilbagestående i religion og bibelhistorie. Tyskundervisningen var blevet genindført i 1864 og blev tvungen fra 1871. I 1870 trak Damm sig så tilbage efter at have fået ærestegnet for halvhundredårig tro tjeneste og efterfulgtes af *Hans Hansen Jessen* (1831-1903) (1871-85).

B G er i de følgende år relativt godt tilfreds med Jessen, efter at han dog først i 1874 havde måttet tåle en formaning om at tillægge sig bedre katekisationsteknik og -metode. Men der var utilfredshed med ham i sognet, hvad der bl a gav sig udslag i, at en del børn fra Lovtrup blev sendt i skole hos den dygtige lærer Have i Todsbøl, Bjolderup, og at en tysk privatskole blev oprettet i 1875. Den blev dog nedlagt allerede 1884, fordi den var for dyr i drift. B G fandt dog i 1880 børnene dér ganske godt underviste og opvakte. Jessen tog sin afsked p g a sygdom i 1885.

Allerede forinden var der imidlertid sket noget meget væsentligt undervisningsmæssigt set. På et møde

den 21. nov 1883 vedtog forsamlingen at indgive en ansøgning til landsregeringen i Slesvig om indførelse af udelukkende tysk undervisningssprog i Uge skole, dog med bibeholdelse af den danske religionsundervisning og én ugentlig time til undervisning i dansk sprog. Regeringen ønskede dog først en petition derom underskrevet af et flertal af samtlige skoleinteressenter. Denne blev fremskaffet og sendt 18/2 1884, og pr 1/4 s å blev den eftertragtede ordning indført, dog med bibeholdelse af 2 ugentlige dansktimer. Uge sogn kom således 1888anordningen 4½ år i forkøbet! Samme forordning fjernede ganske vist yderligere de 2 danske sprogtimer, så kun den danske religionsundervisning nedskåret til 4 ugentlige timer blev tilbage. Allerede fra sommerhalvåret 1890 forsvandt denne sidste rest efter ansøgning fra skolebestyrelsen og blev erstattet med udelukkende tysk religionsundervisning. Dermed var, mindre end 30 år efter landsdelens afståelse, ethvert spor af det danske sprog gnidningsløst forsvundet fra Uge skole. Degn Jessen var ganske vist dansk-uddannet, men nationalt indifferent. Hans efterfølger *Andreas Christian Sørensen* (f 1852) (1885-1907) var stærkt tysksindet. I hans periode begyndte man fortrinsvis at benytte sydslesvigere og holstenere til andenlærerstillingen. Der blev opført en ny skolebygning i 1893. Den sidste degn og førstelærer inden genforeningen *Hans Jürgen Kühl* (f 1880) (1907-19) havde tysk hussprog og talte endnu ved sin fratræden kun dårligt dansk. Han var i øvrigt en intelligent mand, der ikke var fanatisk indstillet.

Med første verdenskrigs udbrud 1914 indlededes en overordentlig vanskelig tid for skolevæsenet. Andenlæreren blev indkaldt en af de første mobiliseringsdage, og degn Kühl måtte så overtage hele undervisningen. Han blev imidlertid selv indkaldt i begyndelsen af 1916, hvorefter den kort forinden hjemsendte andenlærer forvaltede begge klasser indtil 1/10 s å, da han blev førstelærer i Kragelund ved Flensborg. 1 måned senere blev undervisningen midlertidigt overdraget den 21 årige *Hermann Matzen,* der lige var blevet dimitteret fra Tønder seminarium.

Krigstilstanden medførte naturligvis, at skolens standard sank betydeligt. Dette forhold gav imidlertid den privatskole, som den mere skole- end kirkeinteresserede pastor Schumacher havde drevet i præstegården, vind i sejlene. Tilstrømningen kom både fra danske og tyske hjem. Undervisningen dér var dog nærmest beregnet for viderekomne. Den omfattede bl a både engelsk og fransk og var ikke politisk farvet (H P J, s 84-90; Asmus J Jessen utr ms).

Tiden efter 1920

Degn Kühl søgte 1/11 1919 til Todesfelde, Kreis Segeberg. 1/1 1920 kom en ung seminarist nordfra og virkede til sommerferien s å. Han kunne imidlertid ikke tysk, og som følge heraf gik en del børn fra tysksindede hjem fra kommuneskolen over i den tyske privatskole. Først efter sommerferien ansattes både en første- og andenlærer, der begge kunne undervise i tysk. I begyndelsen af 1930'rne blev *K N Kjer* førstelærer, og han fungerede til skolens nedlæggelse.

Den tyske skole bestod gennem årene ved siden af den danske, finansieret bl a af dansk statsstøtte, den tyske skoleforening og fadderskabsydelser fra Tyskland. I 1930'rne havde den flest elever. På længere sigt gav det stagnerende og faldende befolkningstal sig imidlertid udslag i vigende elevtal begge steder.

I 1938 blev det på baggrund af den samtidige skolelovs krav om flere faciliteter i skolerne på landet vedtaget at opføre en ny kommuneskolebygning til afløsning af den gamle fra 1893. Byggeriet blev imidlertid forsinket af krigen, så den nye bygning blev først indviet i 1950. Den skulle rumme 4 klasser (1-7). Men udviklingen gik sin ubønhørlige gang, og med udgangen af undervisningsåret 1974-75 blev skolen, der sluttelig havde 65 elever, endeligt nedlagt. Pastor Harboe Petersen gjorde et mislykket forsøg på at få oprettet en gymnasiekostskole i bygningen, der i 1977 blev overtaget af Nordisk europæisk Folkehøjskole.

Den tyske skole – Deutsche Schule Uck – overlevede besættelsen og retsopgøret og består endnu (1977-78). Elevantallet er nu 13. (H P J, s 175-178; Asmus J Jessen, utr ms; Den danske Skolehåndbog 1944-78).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 3 da, 3 ty (deraf 1 IM); 1934 4 da, 2 ty (deraf 1 IM); 1945 4 da, 2 ty (deraf 1 IM); 1953 2 IM, 1 s, 3 up; 1965 6 kirkelige. Sidst kendte fm gdr Jørgen Larsen, Almstrup.

Folketal 1860 597, 1910 697, 1921 586, 1960 629, 1970 623 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks adm inddeling), 1976 598 (Stat tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976).

Altergæster 1926 200, 1934 324, 1942 210, 1954 250, 1966 216.

IMsamf (12), ungdomsm, kirkelige møder i fh, enkelte møder sammen m sognets øvrige kr.

Kirkebygningen

Den beskedne hvidkalkede, tårnløse kirke, der er tækket med cementtagsten, ligger på en høj i den sydvestlige del af byen. Den består af romansk kor og skib med fornyet vestgavl og ved sydsiden et meget ombygget våbenhus. Fornyelserne er forårsaget af ødelæggelser under kejserkrigen 1627.

Inventaret er også overvejende fornyet efter disse begivenheder. På alterbordet, fornyet 1656-60 og dækket af et fyrrepanel fra 1957, står altertavlen, et arbejde i akantusbarok med korinthiske snosøjler, vinger og topstykke, alt rimeligvis fra Peter Petersens Tønderværksted. Det samtidige nadverbillede flankeres at 2 alt for små evangelistfigurer, der har stået på gesimsen. Kalken er nygotisk og af tysk fabrikat, stagerne er støbt 1662 af nogle andre, der var blevet ødelagt tidligere. Den romanske granitfont af ranketypen er det eneste inventar fra før 1627, der er bevaret i sin helhed. Den er dog oliemalet i ny tid. Et krucifiks af 1700tallets type er anskaffet i 1868. Prædikestolen er fra 1896, men skåret med en renæssancestol fra omkring 1600 som forbillede og med et enkelt gammelt fag af forgængeren fra 1633. Stoleværket er fra 1931, kopieret efter herskabsstolen, der er fra 1651. Våbenhusdøren af egeplanker er fra slutningen af 1600tallet med kasselås fra 1700tallet. Orglet er ombygget og i vid udstrækning fornyet 1931 af Marcussen & Søn. En pengeblok er fra 1716, og en præsterækketavle fra 1817. Klokken er støbt af Claus Asmussen i Husum 1703.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 2400 Rm, 1922 3. kl, 1958 12. kl.

16. 1864-66 **Jørgen Michaelsen,** se sp Rødding.

17. 1866-71 **August Heinrich Johannsen,** se sp Felsted.

18. 1871-78 **Friedrich Wilhelm August Stute,** se sp Halk.

19. 1879-94 **Hans Hinrich Priess,** f Langenrade, Pløn 3/11 1846, c 72, g Henriette Charlotte Pauline Bliedung, f 50. 8/11 74 adj min Grum-

toft, 23/11 75 sp Hooge, 10/2 79 sp Uge, 15/4 94 kat & hosppr Elsmhorn, afsk 1918.

20. 1894-1921 **Christian Friedrich Wilhelm Schumacher,** f Hummelfeld, Kosel 6/5 1867. Forældre: Lærer og organist Herzhorn Christian Wilhelm August S og Sophie Friedericke Auguste Soll. c 91 (2. kar), g Had 94 Elisabeth Hasselmann, f Segeberg 15/4 69, d Tørsbøl 1950. Forældre: Kredsfysikus, sanitetsråd Johannes Lorenz Carl H og Johanne Louise H. 4/12 93 cst sp Gl Had, 23/5 94 sp Uge, afsk 1/11 21, pr Rhinprovinsen, d Mühlheim a d Ruhr 9/12 30 (Oplysn fra La Åbenrå. H P J's data, anf værk s 196, er fejlagtige).

21. 1921-28 **Fridlev Aage Andersen,** se sp Hjordkær.

22. 1929-36 **Anton Westergaard-Jacobsen,** se pr Helligåndsk, Flensborg. Afsk 31/10 61. (Se PN IX B, s 588 og 910-11).

23. 1936-43 **Christian Jessen,** se sp Agerskov. 21/6 60 sp Skælskør, 17/4 69 sp Ejstrup, afsk 30/6 76.

24. 1943-60 **Johannes Carlsen,** f Tandslet 30/11 1916. Forældre: Husm Christian Hansen C og Susanne Christine Petersen. Dim Sønderborg 36, c 42 (1), g Tandslet 8/7 43 Marie Christine Jensen, f Fjelby, Lysabild 9/11 16. Forældre: Gdr Anton J og Anne Marie Esbensen. 13/7 42 hjpr Kirke-Såby og Kisserup, 1/6 43 sp Uge, 2/8 60 sp Lunde, 69 till Hjadstrup.

25. 1960-66 **Christen Ilsøe Vinther,** f Sahl, Bjerringbro 17/11 1911. Forældre: Gdr Christen Rasmussen V og Hanna Marie Jensen. Dim Rønde 46, c 51 (1), g Agri, Vrinners 1/9 48 Anna Marie Møller Nielsen, f Agri 25/8 20. Forældre: Gdbest Jens Sophus N og Esther Eugenie Schwarz. 7/7 51 hjpr Kbh, Getsemane k, 11/6 52 rkp her, 28/11 60 sp Uge, 6/10 66 sp Roslev-Rybjerg.

26. 1967-76 **Harboe Pedersen,** f Hornstrup, Vejle 2/3 1906. Forældre: Gdr Hans Peder P og Ane Marie Elisabeth Laursen. Dim Kbh, Akad kurs 31, c 38 (h), g Jelling 6/8 39 Magdalene Hansen, f Taps 24/3 90. Forældre: Vagtmester gendarmeriet Henrik Hans Christian H og Marie Jørgensen. 21/12 38 hjpr Gråsten-Adsbøl, 15/7 39 cst sp sst, 1/11 s å cst sp Tyrstrup-Hjerndrup, 1/2 40 sp Sommersted, 6/10 58 sp Råbjerg, 67 sp Uge, afsk 76.

27. 1976- **Thomas Uhre Fenger,** f Lyne 4/9 1947. Forældre: Rkp Skjern Jørgen Emil F og Elisabeth U. Dim Åbenrå 67, c Århus 76, g Brændkær, Kolding 9/8 75 Jette Christoffersen, f 10/1 50. Forældre: Postbud Sommersted Ejvind C og Valborg Cathrine Lauridsen. 12/11 76 sp Uge.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930, 1967; Stat medd 1968, 8; Stat tabelv 1975 II. Danmarks adm inddeling; Stat tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976; Kirkelig Håndbog 1923-75; P Nedergaard: Dansk Præste og Sognehistorie, bd I og IX B (P N); J Brodersen: Fra gamle Dage, 1912; H Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817. Sdj årb 1936 (H H P); H P Jørgensen: Uge Sogn. Et Grænsesogn gennem 1500 Aar, 1951 (H P J); Fr Petersen: Erlebnisse eines Schleswiger Predigers in den Friedens- und Kriegsjahren 1838-1850, 1856; O Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864, I-III, 1932; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd VII, 1977 (A P T VII). Den danske Skolehåndbog 1944-78; Erik Horskjær: De danske Kirker, bd 18, 1970; Præsteforeningens Blad 1976. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80; pastor Nicolaus Nissens (7.) optegnelsesbog om Uge sogn; Åbenrå provstearkiv Synodalsager og synodalberetninger for de pågæld år, alt La Åbenrå; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger; Asmus J Jessens utrykte ms.

KLIPLEV

Af J W O og H P

Topografi

Areal 6480 ha. Kliplev sogn omgives af Uge, Ensted, Felsted, Kværs og Holbøl sogne i Åbenrå provsti, samt af Tinglev sogn i Tønder provsti. Det har sin største udstrækning i retning øst-vest, mens nord-syd retningen kun udgør ca det halve.

Kliplev sogn er jordbunds- og landskabsmæssigt en ejendommelig blanding. Det gennemskæres fra nord til syd af 2 store endemoræner, der for synet ligner jordvolde, men som i øvrigt ikke afgrænser eller adskiller landskabs- og vegetationsforholdene særlig stærkt. Begge moræner har været meget stenholdige og dannede derved basis for en århundredgammel grus- og sandgravningsindustri, der næsten har ødelagt det oprindelige udseende. Især området mellem dem var tidligere præget af mosestrækninger, der gav mulighed for en betydelig tørveproduktion.

I sognet findes de 2 store søer, Hostrup og Søgård sø, der kun har ringe dybde, men et rigt fauna- flora- og fiskeliv. Omkring Søgård sø findes et ret stort oprindeligt skovareal, medens nåletræsplantager ellers er dominerende. I det sydvestlige hjørne af sognet lå tidl den nu udtørrede, store Perbøl sø. Adgang til fint overfladeler gav tidl mulighed for en ikke ringe pottemagervirksomhed.

Bjerndrup mølleå gennemstrømmer sognet fra nordøst til sydvest. Den største højde, 73 m, findes ved Bjergskov i nordøst. Hovedfærdselsårer er motorvej A 10, den gamle hovedvej Åbenrå-Kruså, Hellevad-Padborg-, Tinglev-Gråstenvejene samt jernbanen Tinglev-Sønderborg. Hærvejen passerer tæt forbi Kliplev kirke.

Byer Kliplev med kirke, præstegd, skole, forsamlingsgd, kro, sportspl, bank- og sparekassefilialer; Bjerndrup med forsamlingshus (Byen var før ca. 1550 kirkeby for Bjerndrup sogn, der blev sammenlagt med Kliplev, efter at kirken var blevet revet ned); Perbøl; Lundtoft med kro; Søgård med militærlejr, skole, hotel og soldaterhjem. Søgård var oprindelig en hovedgård, hvis ejer havde både jurisdiktion og patronatsret. Kliplev sogn var derfor »eksempt«, d v s uden for provstiinddelingen i kirkelig henseende og kun underlagt gensups tilsynsmyndighed. Den berømte adelsslægt Ahlefeldt ejede herregården i 300 år. Efter konkursen og auktionen i 1725 skiftede ejerne hyppigt, og godset blev til sidst overtaget af staten i 1934 og senere henlagt under forsvaret. Det meste af det var dog forinden blevet udstykket. (Axel Pontoppidan: Søgaard i Kliplev sogn, 1939).

Bebyggelser Kliplev Mark, Kliplev Nørremark, Kliplev Søndermark, Årtoft Mark, Holm Mark, Søgårdsmark, Søgårdshede, Bjergskov, Sønderkoppel, L Lundtoft, Bjerndrup Vestermark, Bjerndrup Østermark, Perbøl Mark, Visgde.

Gårde Lundtoftbjerg, Bremsmade, Årtoft, Holm, Løkkepold, Assenholm, Humlegd, Stensbjærg, Povlskro, Bjerndrupgd, Vrå, Vestergd; Stenkiste, Balledam, Lundtofthøj (tidl kro).

Skove Årtoft plantage, Søgård skov og Bøghoved skov ejes af staten og administreres under Åbenrå skovdistrikt. Statsejet er også Bjergskov, der dog administreres af forsvarsministeriet. Der findes nogle få private skove og plantager.

Fredede oldtidsminder Sydvest for Kliplev et dyssekammer med bevaret dæksten, i Årtoft plantage en 45 m lang langhøj, på Årtoft Mark de 2 ret store Jernishøje.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først under Søgård-Årtoft godsøvrighed, fra 1889 udgjorde det Kliplev amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Bjerndrup, Kliplev, Lundtoft, Perbøl og Søgård. Visgde kommune indlemmedes 1876 i Bjerndrup kommune og den midlertidige Årtoft kommune i Kliplev kommune 1871.

Ved sammenlægningen i 1970 blev Kliplev sognekommune integreret i Lundtoft storkommune, Sønderjyllands amt.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag 1871 247 da, 47 ty; 1884 196 da, 33 ty; 1912 135 da, 138 ty, 9 s.

Stemmetal ved folkeafstemningen 10/2 1920 748 da, 187 ty (tilrejsende 81 da, 83 ty).

Stemmetal ved flg folketingsvalg 21/9 1920 368 da, 47 ty, 29 s; 11/4 1924 284 da, 37 ty, 50 s; 16/11 1932 390 da, 96 ty, 185 s; 3/4 1939 766 da, 194 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 787 da, 77 ty; 14/5 1957 802 da, 114 ty; 23/1 1968 1031 da, 85 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Den ældre præsterække

-1459- **Johannes Sweesen,** sp Kliplev, var till kannik Had. Han testamenterede s å et pengebeløb til Had domkapitel.

1. -1584 **Johann...,** sp Kliplev.

2. 1588-1605 **Diederik Schrøder,** mag, g, sp Kliplev. Svigerfader til 3.

3. 1605- ca 14 **Jacob Wilsbek,** f Flensborg, imm Lüneburg 1590, imm Jena 91, imm Wittenberg 99, mag, g 20/9 1601 ... Diederiksd Schrøder, s å adj min cum spe succ Kliplev, 05 (?) sp sst, d eller fl ca 14.

4. ca 1614- ca 32 **Johannes Ewald,** f Flensborg, imm Rostock 1594, 17/8 1604 hører Flensborg latinsk, s å sp Slesvig St Michaëlis K, ca 14 sp Kliplev, d eller fl ca 32.

5. ca 1632-50 **Jacob Johansen Bruno,** f Tinglev 1601. Forældre: Sp Tinglev Johannes Jacobsen B og Christiana Johansd. Imm Königsberg 23, imm Rostock 26, kantor Tønder 28, 31 adj min cum spe succ Kliplev, ca 32 sp sst, d her 3/7 50.

J J B berettede til gensup Fabricius' generalvisitats i 1639, at han holdt kirkekatekisationer, skriftemål om lørdagen og var begyndt at føre kirkebog (som dog må være bortkommet, da den ældst bevarede først begynder i 1666). Han begærede videre en stor dansk bibel, da der også prædikedes på dansk. Beretningen er fyldt med mange dagligdags begivenheder. Han måtte i øvrigt tåle en reprimande, fordi han trods flere advarsler holdt en konkubine, og love at bringe forholdet til ophør snarest. (H V Gregersen: Jacob Fabricius den Yngres visitats i Kliplev og Kværs 1639. Sdj månedsskr 1961, s 200-202).

6. 1650-79 **Cæso Nissen,** f Slesvig. Dim Slesvig, imm Rostock 1645, poet laureat 49, imm Kbh 50, mag, g Margrethe Dideriksd Klöcker, f Flensborg, d Kliplev 81. Forældre: Postmester Flensborg Diderik K og Anna Wittmack. 50 sp Kliplev, 54 till sp Kværs, der var anneks til Kliplev 1654-1706, d Kliplev 79. Fader til 7 og sp Nordborg Diderik C N.

7. 1679-1706 **Frederik Johansen Nissen,** f Kliplev, imm Kiel 1672, imm Jena 1674, mag, g Christina Maria Andersen, f ca 62, d Kliplev 23/7 1704. Forældre: Rådmand Tønder Laurents A og Maria Lorenzen. 79 sp Kliplev-Kværs, d Kliplev 06.

8. 1706-19 **Conrad Nicolai Lüders,** f Sønderup, Adelby. Forældre: Fiskemester Sønderup Burchard L og Dorothea ... Imm Kiel 14/6 1692, g 1) Catharina Magdalena ..., d Kliplev 22/4 1708. G 2) 09 Charlotte Amalie Bødtker, d Kværs 28. 02 hofpr Gråsten, 04 till adj min cum spe succ Adsbøl-Gråsten, 06 sp Kliplev, d her 21/10 19.

9. 1720-53 **Peter Frederiksen Breckling,** f Adsbøl 12/1 1678. Forældre: Sp Adsbøl Frederik Johansen B og Elsabe Petersd Strauch. Imm Kiel 21/6 93, g Kværs 18/11 1704 Catharina Bentzen, f Schenefeld 69, d Kliplev 16/3 41. Forældre: Sp Schenefeld Benedikt B og Catharina Thomasd Gude. 02 diakon Kliplev, 04 sp Kværs, 20 sp Kliplev, d her 3/8 53. Fader til 10.

10. 1753-67 **Frederik Petersen Breckling,** f Kværs 24/5 1707. Imm Kiel 3/5 27, imm Jena 28, imm Rostock 32, g 30/6 41 Sophie Elisabeth Schneider, f Had 5/7 08, d Kliplev 8/4 63. For-

ældre: Diakon Had Peter S og Bothilla Catharina Hestermann. 23/6 38 adj min cum spe succ Kliplev, 3/8 53 sp sst, d her 26/11 67. Svigerfader til 11.

F P B undlod fra 1760 egenmægtigt at afholde de traditionelle tyske gudstjenester (hver 3. søndag i måneden og én gang jul, påske og pinse). Der fulgte ingen reaktion herpå, og spørgsmålet om deres genindførelse blev først drøftet efter 1850 (H V Gregersen: Det tyske gudstjenestesprog i Kliplev. Sdj månedsskr 1955, s 125-127).

11. 1768-1823 **Johannes Nikolaisen Klincker,** f Hoptrup 5/4 1741. Forældre: Sp Hoptrup Niels Johansen K og Margrethe Øllegaard Hansd Mayland. Imm Halle 62-64, c Had 66, g 1) 24/2 69 Bothilde Cathrine Breckling, f Kliplev 15/4 48, d sst 19/4 73. G 2) Svenstrup 22/7 74 Sophie Cathrine Tostrup, f Anholt 27/4 44, d Kliplev 11/12 1814. Forældre: Sp Svenstrup Mathias Hansen T og Petronelle Lorentzd Øegaard. 19/6 68 sp Kliplev, 12/7 18 konsistorialråd, d Kliplev 27/4 23.

Skønt J N K sad i embedet i 55 år, haves der ikke mange oplysninger om ham. Han var ikke rationalist og satte sig offentligt imod Adleragendens indførelse 1797-98 (H Hejselbjerg Paulsen, Sdj årb 1934, s 176, 205). Videre skal han have været en yderst pligtopfyldende præst, idet han kun aflyste en gudstjeneste en eneste gang, nemlig da hans søn døde i ung alder 1812. En ikke nærmere tidsfæstet ledsagelse af en dødsdømt forbryder til skafottet gav ham et chok, som det tog ham et år at forvinde (C P, s 279-280). På et givet tidspunkt kom han i modsætningsforhold til godsinspektør Peter Rasch, Søgård (H V Gregersen: Messe og Marked 1974, s 29-30, hvor K dog betegnes som en typisk repræsentant for den goldeste rationalisme).

12. 1823-33 **Hans Christian Petersen,** f Tumbøl, Felsted 1/10 1789. Forældre: Boelsmd Tumbøl Peter Hansen Christiansen og Christine Jepsen. Imm Kiel 19/10 1809, c Gott 15 (1. kar), g Oksenvad 9/1 21 Cathrine Margrethe Bjørnsen, f Oksenvad 22/11 99, d Kliplev 21/4 26. Forældre: Sp Oksenvad-Jels Johann B og Wilhelmine Birgitte Schrøder. 17/9 16 sp Ensted, 5/8 23 sp Kliplev, d her 21/9 33.

H C P er omtalt under Ensted sogn (s 402), hvor han beskrives som en blid, meget lærd mand, der levede for sine studier, havde mange studerende elever og holdt gode, men noget monotone og kolde prædikener. Denne karakteristik må sikkert også gælde hans virke i Kliplev, hvortil han blev forflyttet af helbredsmæssige grunde (Se også A P T VII, s 137).

13. 1834-37 **Jens Peter Petersen,** f Kopperholm, Ullerup 31/5 1799. Forældre: Boelsmd Kopperholm Jens P og Maren Christens. Imm Kiel 23/10 1822, c Gott 26 (2. kar), g Kliplev 28/1 35 Jacoba Elisabeth Wulffen, f Livorno 29/9 04. Forældre: Konsul Livorno Johann Hinrich W og Kathrine Friedericke Sophie Meyer. 12/1 34 sp Kliplev, d her 11/4 37.

14. 1837-50 **Hieronymus Grauer,** f Rise 17/11 1799. Forældre: Sp Rise H G og Marina Thomsen. Imm Kiel 26/4 1822, c Gott 26 (3. kar m r A), g Rise 11/10 37 Maria Henriette Tramm. Forældre: Gdr Simmersted, Magstrup Hieronymus T og Cathrine Magdalene Dorothea Hempel. 10/8 31 pers kap Arrild, 4/6 36 pers kap Ø Snede, 23/7 37 sp Kliplev, afsk 2/11 50, sen Pfarrverweser Remscheid, 53 sp Marienhagen, 55 sp Burg a d Wupper, d her 19/1 57.

H G tog i Ø Snede initiativet til, at man ophørte at idømme De stærke Jyder skolemulkter (Vækkelsernes Frembrud, IV, s 228 og 230). Han tilhørte den nye kirkelige retning og stod i venskabeligt forhold til Ph Roentgen i Christiansfeld. Han fortæller i sine beretninger fra 1840'rne, at der var megen kirkelig sans til stede i Kliplev og stor respekt for gudstjenesten. Han havde fundet bibler, andagts- og salmebøger i brug, og i mange familier talte man gerne med ham om Guds rige. På hans henstilling havde folk opgivet den tidligere uskik at forlade kirken straks efter prædikenen, og hans formaninger mod dans og kortspil på værtshusene havde haft god virkning. Forbindelsen med Christiansfeld bevirkede, at der kom nye bibler og nytestamenter til sognet.

Hans slesvig-holstenske holdning var imidlertid utvetydig, og han blev som en af de sidste af denne gruppe præster afskediget for oprørsk forhold mod bestyrelseskommissionen (A P T VII, 137-138; P Lauridsen: Mellem Slagene 1849-50. Sdj årb 1900, s 155).

Diakonrækken

Til 1690 var diakonerne till degne. Embedet blev nedlagt 1704.

1. -1609- **Laurits Paulsen,** g, diakon Kliplev.
2. -1611- **Jørgen Thorsen,** diakon Kliplev.
3. -1620 **Niels Ketelsen (Kjeldsen),** se sp Holbøl.
4. 1622, 1625 **Rasmus Sedanus,** diakon Kliplev.
5. 1626, 1632 **Søren (Severin) Andersen,** diakon Kliplev.
6. 1640-46 **Conrad Conradsen Ziegler,** f Skobøl 1605. Fader: Sp Skobøl Conrad Z. G 1) ... d 34, g 2) Christina Carstensd, f Drelsdorf. Forældre: Diakon Drelsdorf Christen (Carsten) Paysen (Pauli) og Margrethe ... Skolemester Okholm, 40 diakon Kliplev, 46 adj min cum spe succ Drelsdorf diakon, 52 sp Bevering/Pritzwall/-Brandenburg, 62 sp Skobøl, d her 90.

C Z's kvalifikationer til embedet skal have været så ringe, at han måtte indstille sig til årlig eksamen for at kunne forblive i det. Yderligere kom han i stærkt modsætningsforhold til greve Hans Ahlefeldt, Gråsten, der havde undsagt ham og ville hindre ham i embedsudførelsen. Kong Chr IV truede imidlertid i et brev A med en bod på 2000 rdl, såfremt Z blev forulempet (A D Jørgensen: Graastens ældre Historie. Sdj årb 1889, s 15).

7. -1654 **Peter Lambertsen,** diakon Kliplev, d her 1654.

8. 1654-60 **Wilhelm Poulsen Ries,** se sp Moltrup-Bjerning.

9. 1660-64 **Lorentz Matthiesen,** imm Rostock 1649 (?), imm Kbh 22/4 50, g ..., 60 diakon Kliplev-Kværs, d Kliplev 64.

10. 1664-89 **Jessenius Jacobsen,** f Flensborg (?), imm Rostock 1645, g..., 64 diakon Kliplev-Kværs, d Kliplev 19/5 89.

11. 1689-91 **Jens Jørgensen Marstrand,** se sp Snøde-Stoense (P N III, s 626, der dog ingen data indeholder).

12. 1690-1701 **Hartwig Haugen,** sen sp Simmerbølle (Omtales ikke hos P N III).

13. 1702-04 **Peter Frederiksen Breckling,** se sp Kliplev.

Tiden 1850-1920

Det blev *Henrik Anton Bay* (1850-64), der kom fra Rudkøbing, der blev præst i Kliplev sogn efter 3årskrigen. Efter karakteristikken af ham hos P N III, s 453 (Allested-Vejle) har han næppe haft noget egentligt retningspræg. I den første beretning fra visitatsen 1856 er han ikke nær så optimistisk som pastor Grauer. Han siger, at troslivet i almindelighed er meget tilbagetrængt, især hos den midaldrende del af befolkningen, hvor man kan støde på uvidenhed om de allerførste og største grundsandheder. Langt bedre står det til hos de gamle, hvor man ofte træffer på en dyb kristelig kundskab fremkaldt bl a ved salmelæsning og sand indvortes kristelig erfaring.

I de 2 følgende, meget kortfattede beretninger fra hhv 1859 og 1862 er hans stemning dog lysere.

Spørgsmålet om de tyske gudstjenesters afholdelse blev genoptaget, idet pastor Bay ønskede dem formelt ophævet. Sagen blev ikke afklaret, og gudstjenesterne ikke genoptaget inden 1864 (H V Gregersen: Fra overgangstiden mellem dansk og preussisk styre, Sdj månedsskr 1955, s 81-85).

H A Bay blev afsat af prøjserne, og i hans sted konstitueredes *Claus Theodor Jessen,* der dog efter knap en måneds tjeneste blev valgt til sp i Felsted. Efter ham fulgte *Harald E D H Bruun de Neergaard* (1864-65). Han er omtalt ovf under Aller (s 238), hvortil han blev forflyttet efter kun godt ½ års embedstid. Det noget tidlige kaldsskifte var forårsaget af en ret harmløs national demonstration fra nogle skolebørns side. De havde udsmykket en skolestue i Kliplev skole med flettede rød-hvide kranse. Pastor Neergaard forsøgte at bagatellisere begivenheden over for amtmand Jürgen Jürgensen, men uden held, og sagens videre forløb fik ham til at søge nævnte forflyttelse (H V Gregersen: Fra overgangstiden mellem dansk og preussisk styre. Sdj månedsskr 1955, s 81-85).

Den næste sp, *Georg Karstens* (1865-1905), forblev derimod i embedet i 40 år. I 1868, den første generalvisitats efter 1864, er gensup Bertel Godt ganske godt tilfreds med ham. Hans prædiken var både efter form og indhold god. Om hans katekisation hedder det, at han havde mere kateketisk duelighed (Geschick) end mange andre præster. Børnene svarede højt og godt.

Men i 1871 er dommen ikke nær så gunstig. Prædikenen trængte for lidt ind i teksten, og indholdet var nødtørftigt. Katekisationen lod både efter form og indhold meget tilbage at ønske, og børnenes svar var middelmådige. B G konkluderer, at pastor Karstens ikke er overvættes begavet (kein hervorragend begabter), men en forstandig mand, der udviser besindighed (besonnener M), har et godt forhold til menigheden, og hvis virke ikke er uden velsignelse for den.

B G's indtryk af G K ændrer sig stort set ikke i årene frem til 1880. Den kirkelige interesse i sognet må i øvrigt karakteriseres som noget under middel. Pontoppidans salmebog anvendtes.

De tyske gudstjenester kom til at udgøre et særligt problem. De blev nu forlangt genindført af hjemmetyskerne og ikke længere af Søgårds ejer. I 1871 siges det, at der i årene efter 1864 er blevet holdt 5 tyske gudstjenester årligt, der er blevet godt besøgt, og hvis afholdelse den dansksindede befolkning ikke har taget anstød af. Denne tilstand består indtil 1877, hvor dog en vis bekymring over det faldende besøgstal spores. Helt galt er det imidlertid i 1880, da tilhørertallet er sunket til 6-10. Tysk kommunion var videre helt aflyst i efteråret 1879 p g a manglende tilslutning. B G mener, at årsagen til denne udvikling er, at de oprindelige ansøgere enten er døde eller flyttet fra sognet. Pastor K anser de tyske gudstjenester for helt overflødige og ønsker dem ophævet, men har ikke villet ansøge herom.

Fra provstearkivet er gennemgået 8 beretninger fra pastor Karstens' embedstid, heraf 6 til synoden i Åbenrå. De 2 ældre (1868 og 69) gennemgås for sig, de yngre under ét for sig. Fælles for dem alle er, at de er fattige på oplysninger. De nævner således kun en passant vanskelighederne, der opstod ved overgangen mellem dansk og tysk styre, men vi må savne et nærmere indblik i deres natur.

Gudstjenesteordning: Alterbog for Danmark benyttedes (1868). Kirkekatekisationer afholdtes regelmæssigt i fastetiden »med den talrigt forsamlede skoleungdom« – heri deltog dog de nykonfirmerede ikke. Fastesprædikener holdtes forskriftsmæssigt (1868,69).

Kirkebesøget var (1868) i det hele tilfredsstillende, de lokale forhold taget i betragtning. 1869 betegnes kirkegangen som ret talrig med den tilføjelse, at det var lykkedes at få henlagt de fleste ministerialhandlinger – der tænkes nok i hovedsagen på dåb – til kirken.

Altergæster. Indbyggertallet angives til ca 1500 – i 1860 var det iflg Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein (1868) 1532. Med dette grundtal var frekvensen 1865 794 (51.8%), 66 735 (48.0%), 67 726 (47.4%), 68 ca 800 (ca 52.2%).

Menighedsliv. Der var ingen organiseret virksomhed til fremme af ydre mission eller andre kristelige eller kirkelige formål »delvis som følge af gemyttemes hidtidige politiske (= nationale) ophidselse« (1868). I 1869 mener sp, at kirkelivet for en udvortes betragtning som hidtil kun har været lidet fremtrædende. »Alligevel kan man ikke sige, at mghen i kirkelig henseende kan kaldes død; dens flertal lever stille i ordet og Herrens frygt«.

Husandagter, læsning i og oplæsning af opbyggelses-

bøger var i mange hjem en regel, når ydre omstændigheder lagde kirkegangen hindringer i vejen, hvorimod bordbøn kun var skik i meget få hjem (1868).

Søndagsfreden overholdtes almindeligvis (1868).

Kirketugt havde ikke i længere tid været bragt i anvendelse og kunne – med de lokale forhold in mente – næppe heller anses som anbefalelsesværdig.

Der var kun få grove afvigelser fra *sædeligheden,* men Karstens måtte beklage den udbredte skik, at forlovede flyttede sammen før brylluppet, så at brudekransen »næsten kun undtagelsesvis bæres med ære«. Uskikken bredte sig trods hans hyppige formaninger. Mod den offentlige mening, som i denne henseende var yderst overbærende, kæmpede han forgæves (1868, 69).

(Generalsuperintendentens arkiv, Abt 18, nr 43; Åbenrå provstearkiv, nr 1062, La Aabenraa)

Firsernes beretninger er gennemgående endnu magrere end tressernes.

Gudstjenesteordningen var iflg 1887- beretningen den af 2. Gesamtsynode anbefalede. Kirkekor forefandtes, katekisationer afholdtes i faste- og trinitatistiden (1883), særgudstjenester 6. januar og om aftenen i passionstiden (1887). I 1890 meldes om 5 årlige tyske tjenester.

Gudstjenestebesøget betegnes i 1880 som temmelig ringe i forhold til indbyggertallet (1530), i 1881 og 82 som nogenlunde tilfredsstillende, sidstnævnte år med tilføjelse, at der i fastetiden var glædelig deltagelse i Kinderlehre, og at tallet på altergæster holdt sig. I 1883 berettes, at kirkegængernes antal på 5. s e trin var 95 voksne (6.3% af 1520 inb), og at så at sige alle børn over 10 år (ca 100) deltog i fastetidens katekisationer, mens besøget var mere beskedent – gnsn 30 – i trinitatistiden. Den sidste beretning med omtale af gudstjenestebesøget – 1887 – nævner en gnsn frekvens på ca 100. Supplerende kan fra den »beretningsløse« tid (1890-1909) nævnes, at synoden 1896 angiver en frekvens på 7%, tilsvarende 1903 7-8%. I kirkeåret 1905-06 var besøget 10.5% (sjettehøjeste i provstiet). Stigningen var rimeligvis en følge af præsteskiftet og må have været ganske voldsom, eftersom pastor Schwarz først tiltrådte embedet 10. juni 1906.

Menighedsliv. Sp formodede i 1880, at der kun var daglig husandagt i få hjem, hovedsagelig hos ældre mghsmedlemmer. I øvrigt var der ikke megen gang i det kirkelige arbejde: 1883 melder Karstens, at der hverken holdtes bibel- eller missionstimer. Dette forhold bedredes noget, idet der både i 1887 og 1890 berettes om en årlig missionsfest med kollekt, der gik til nordslesvigsk missionsforening. Desuden indgik der herudover undertiden gaver fra missionsvenner, ligesom mghen ydede et fast årligt bidrag til Landesbibelgesellschaft. Bibeltimer – åbenbart ikke regelmæssige – synes at være kommet til i 1886. De holdtes i en af sognets skoler.

Søndagsfreden overholdtes i det hele, men småfolk var nødt til at bryde den, især om sommeren (1883).

Om *sædeligheden* siges (1883), at skønt mghens liv i så henseende stadig lod meget tilbage at ønske, så kunne der dog ikke spores tilbagegang, og moralen var fremdeles så høj, at den på glædelig vis havde modstandskraft mod både vantro og usædelighed.

Afholdssagen skøttedes af Good-Templar, der havde medlemmer, men ingen loge i sognet. I kampen mod drikkeriet havde G-T opnået anerkendelsesværdige resultater (1887).

Om *sektvæsen* høres der først i 1887- beretningen, og sektererne var alle tilflyttere: 1 baptistfamilie (10 personer) fra Mjøls og en lærling fra Kværs. Bornholmerne havde forsøgt at vinde terræn i sognet, men var blevet »energisk afvist og med held«.

I 1890 meddeltes religionsundervisningen i samtlige skoler på dansk (4 timer pr uge).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1052, 1053, 1054, La Aabenraa)

Under den næste sp, *Peter Martin Christian Schwarz* (1906-16), ændredes det kirkelige liv i Kliplev væsentligt. Han var stærkt påvirket af H Tonnesen og den nordslesvigske IM, og hans forkyndelse var derfor (i hvert fald i hans første præsteår) stærkt pietistisk og vækkende. Der opstod et betydeligt åndeligt røre i Kliplev med stor kirkegang og intens mødevirksomhed (P N IX B, s 1250, særudg s 400).

Af de to beretninger fra pastor Schwarz lader den første (1909) tydeligt skinne igennem, at han følte sig knyttet til den tonnesenske IM, mens den anden (1915) antydningsvis lader ane, at han efter 1912 sluttede sig til »Det gamle Budskab«.

Gudstjenesteordning efter den af Konsistoriet udgivne Liturgie zum Gebrauch in den ev-luth Kirchen in der Provinz Schleswig-Holstein (Slesvig 1894). Liturgien udstyredes efter denne ordning så rigt som muligt, og da der i over et år havde bestået et firestemmigt kor af mghsmedlemmer, der bidrog »til forskønnelsen af gudstjenesten ved festlige lejligheder«, turde sp håbe på, at mghens liturgiske forståelse med tiden ville tiltage (1909). I 1915 siges gudstjenesteordningen at være den af 2. Gesamtsynode anbefalede.

Foruden fastetjenesterne holdtes der af og til ugetjenester og i skolerne nu og da gudstjenester med altergang (1909, 15). I tilslutning til prædikenen var der katekisation med børnene (1909), men da disse iflg 1915- beretningen ikke plejede at besøge gudstjenesterne, var der nu for dem indrettet særlige børnegudstjenester.

Gudstjenestebesøget kunne være bedre (1909), men anslås dog nu til gnsn 10-12%. I 1915 angaves det til 120-140 personer (6.8-8%, indbtal 1760), og det noteres, at også yngre mghsmedlemmer søgte kirken.

Menighedsliv. Sp holdt bibeltimer i skolerne, men i løbet af vinteren 1908/09 blev også privathjem, der lå langt fra kirkebyen, inddraget i denne virksomhed – besøget var sehr gut. I 1915 oplyses det, at 25-30 hjem i årenes løb havde huset sådanne forsamlinger.

Der var en ikke ringe interesse for ydre mission samlende sig om Breklum, hvorfra Wienberg i vinteren 1908/09 havde holdt velbesøgte missionsforedrag i sognets landsbyer. Missionsinteressen gav sig også udslag i gaver, som sp formidlede, og i oprettelsen af en missionssyforening, som plejede at samles en gang pr måned i prg (den eksisterede endnu i 1915). Endelig spredte *Palmblätter,* der udsendtes til samtlige hjem i sognet og efter sps erfaring læstes af mange, kendskab til Breklums arbejde. Forståelsen for nødvendigheden af ydre mission synes at være vokset i årenes løb: i 1915 støttede mghen også nordslesvigsk missionsforening og Christiansfeld, hvis udsendinge sammen med Breklums flere gange om året holdt foredrag på dansk eller tysk.

Gustav-Adolfforeningen havde kun få medlemmer, men kollekterne til fordel for den vistes dog Beachtung (1909). I 1915 »plejedes« foruden denne sag også Gotteskasten.

Med Landesverein für IM havde sognet forbindelse gennem provinsforeningens *Gemeindeblatt,* der »til fremme af det kristelige liv« udsendtes i 330 danske eksemplarer pr måned, og disse læstes gerne (1909). I 1915 var bladets cirkulation forøget til 350 – stadig danske eksemplarer – og mghen fik efter lejlighed til-

budt lægprædikener på dansk og tysk, iflg sammenhængen antagelig også fra Landesverein.

Schwarz lagde megen energi i arbejdet for ungdommen, men gjorde som mange af sine kolleger den erfaring, at det gik mere trægt med mændene end med kvinderne. Hver måned blev den mandlige ungdom (sædvanligvis til søndag aften) indbudt til en opbyggelig forsamling i prg, mens den kvindelige gerne samledes søndag eftermiddag. Større tilslutning end disse forsamlinger havde ungdomsfesterne i kirken, den sidst afholdte således 240 deltagere. Her talte altid IM's ungdomssekretær *Kylling*, som i høj grad havde ungdommens øre, sammen med en præst (1909). 1915-beretningen melder om fortsættelse af dette arbejde.

Kirkelig Forening for IM i Nordslesvig var meget virksom i sognet. »Dens tilhængere holder sig trofast til kirken og er et lysende forbillede for menigheden« (1909). Foreningen omtales *ikke* i 1915, men sp fremhæver, at man i krigsåret havde lagt megen vægt på at sende skrifter – først og fremmest NT (ca 150) – og andagtsbøger i lommeformat til sognets indkaldte. Desuden udgik der ugentlig 65 danske eksemplarer af *»Det gamle Budskab«* og et tilsvarende antal tyske blade til fronterne.

Af andre i Kliplev virkende foreninger kan nævnes Asylforeningen, der i 1908 havde holdt en fest i kirken med 4 udensogns talere. I 1915 betænkte man foreningen med penge og tøj. Fremdeles Good-Templar (1909) og en Blåkorsforening med 30 medlemmer, der holdt møde i prg (1915).

Mghen havde forståelse for arbejdet blandt syge, og da nogle af dens medlemmer havde været indlagt i Flensborg, fik diakonisseanstalten altid gode kollekter (1909). Men først i august 1914 var der med oprettelsen af en afd af Vaterländischer Frauenverein (300 medlemmer) et tilløb til organiseringen af plejearbejdet: man havde planer om efter krigen at tage sig af diakonien, men foreløbig havde man fuldt op at gøre med omsorgen for de indkaldte (1915).

Søndagsfred. Arbejdet hvilede gennemgående på helligdagen, men der bredte sig en kedelig tilbøjelighed til at søge Lustbarkeiten søndag aften, hvilket nok havde indflydelse på deltagelsen i Jünglingsversammlungen, der jo fandt sted ved samme tid (1909). Endnu i 1915 respekteredes helligdagen i de fleste hjem.

Sektvæsen. Der fandtes et ikke nærmere specificeret antal tilhængere af den afd Chr Bau – Bornholmere (1915).

De sædelige tilstande måtte vel i det hele betegnes som tilfredsstillende – der fødtes kun 2-3 børn pr år uden for ægteskab, og nogle (få(?)) var forfaldet til druk. Værst var det, at trangen til forlystelser bredte sig – herover hørte sp ofte klager fra mghen. En mere energisk indsats fra politiets side ville dog let kunne afhjælpe dette onde (1909).

Sociale tilstande. Mghen kunne betegnes som gennemgående velhavende. Virkelig armod var ukendt. Men Schwarz havde også i Kliplev gjort den nedslående erfaring, at jo mere folk havde af denne verdens gods, des mere utilgængelige var de for evangeliet. Dog var tallet ikke stort på dem, der helt holdt sig borte fra kirke og sakramente (1909).

Befolkningen bestod i hovedsagen af landmænd og arbejdere. Da jorden var af en sådan beskaffenhed, at den fordrede flittig behandling for at yde udbytte, var man henvist til dagligt og intensivt arbejde (1915).

Gnsntal 1909-14: Stemmeberettigede v kirkl valg 330, afg stemmer 110 (33.3%), fødsler 58, dåb 57, ægteskabsindg v Standesamt 11, kirkl vielser 11. Ingen begravelser u kirkl medv. Altergæster 631 (35.9%).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, 1055, La Aabenraa).

Som forgængeren var *Hans Christian Larsen* (1916-21) præget af IM og af sit arbejde som missionær i Indien, hvortil han havde kvalificeret sig ved misseks i Kiel.

Han har afgivet én beretning til synoden (udateret, 1917).

Ved årsskiftet 1916/17 svigtede kirkens varmeanlæg og havde ikke kunnet bruges i den barske vinter. En tid henlagdes gudstjenesterne til prgens konfirmandstue, men så måtte den ikke mere opvarmes. Naturligvis led besøget under disse forhold, idet bl a børn og gamle blev hjemme, og tallet på altergæster gik stærkt tilbage.

Bibeltimerne blev imidlertid godt besøgt, og ved samtalemøderne havde der indfundet sig adskillige ny gæster.

Sekter. Der var to Bornholmerfamilier i sognet, ingen egentlige sekterere.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1055, La Aabenraa).

Tiden efter 1920

Sp Hans Christian Larsen søgte (frivilligt) til Hellevad-Egvad 1921 og blev efterfulgt af *Peter Hansen Moos* (1921-34), der stammede fra Ullerup, men havde været sp N Nebel-L i 25 år. P H M var nærmest grundtvigsk; han har i et brev til P N 9/3 1945 selv givet en kortfattet beretning om sin tid i Kliplev. Den følger her: »Ullerup i Sundeved er min Fødeby og min Slægts Hjem saa langt tilbage i Tiden, vi ved at sige. Ved Genforeningen besattes ⅓ af Præsteembederne under Haanden. I ⅓ af Embederne beholdt Befolkningen de tyskuddannede Præster. Til sidst opsagdes den sidste Tredjedel, de blev besat ved Folkeafstemning. Jeg blev valgt i Kliplev med et meget stort Stemmetal. I Begyndelsen var der godt Kirkebesøg. Jeg kendte Forholdene meget godt og vidste, hvordan Befolkningen saa paa Præsten og hans Gerning. Efter Haanden sank Kirkebesøget ned til det »naturlige«. Jeg maatte altsaa vænne mig til at se mange tomme Pladser i Kirken. Der var godt Besøg ved Højtiderne, overvældende, naar Gudstjenesten havde et nationalt Præg, f Ex Mindedagen for Krigens Udbrud 1914, for Freden 1918. Her maatte der et sejgt utrættet Arbejde til. At omgaas de »tyskindede« i Sognet voldte ingen Vanskelighed. En Ting overraskede mig. En dansk amerikansk Gendøber kunde en Tid samle fuldt Hus i Krosalen; der maatte altsaa være en religiøs Trang til Stede hos mange, selv om den var flygtig.

Jeg var ikke enig med vore kirkelige Myndigheder i at overlade den tyske Agitation Brugen af vore Kirker til Skade for Sognemenigheden.

M H t min Arbejdsmaade indsaa jeg, at det nyttede ikke at indbyde til en Mængde Møder o lign; Folk kom ikke eller kun en Tid. Derimod aflagde jeg Husbesøg, saa mange jeg kunde overkomme og blev derved fortrolig med Folk. Men min Arbejdstid var for kort til at spore noget større Kirkebesøg.

Vi maa haabe paa Fremtiden, at friske Strømninger fra det gamle Land maa føres herned af dygtige Arbejdere i Kirken. Trods alt betragter

man det som sit Livs Lykke at faa sit kirkelige Arbejde blandt genvundne Landsmænd«.

Pastor Moos' meddelelser til Kirkelig Håndbog 1923, 1927 og 1931 er ret kortfattede. Han giver ingen altergangstal, sådanne foreligger forøvrigt kun i 1947. Der er god gldags kirkelighed. Der blev oprettet en tysk privatskole i Bjerndrup i 1927, og omkring 1930 søgte enkelte familier til frimenigheden i Tinglev. Menighedsrådets sammensætning var i 1931 2 IM, 5 n gr. Et forsamlingshus blev opført i Bjerndrup 1934.

Slutningen af pastor Moos's brev tyder på en vis skuffelse. Hans efterfølger *Svend Harald Zachariassen* (1934-62), der stammede fra Dybbøl, tidl sp V Vedsted-Hviding-Rejsby, udpræget grundtvigsk og dansksindet, er navnlig kendt for sine skrifter om den kristelige kunst i forskellige kirker samt for bogen: Jørgen Eriksen, 1949.

Heller ikke hans bemærkninger er særligt fyldige. I 1935 hedder det, at sognet er meget splittet i kirkelig henseende. Der er flest gldags kristelige, et IMsamfund, et Dansk Samfund, men 155 sognebåndsløsere, heraf 140 tyske til frimgh. Alle slags sekter findes, men de er ganske små. Der er yderligere oprettet en tysk skole i Kliplev by, og tyske gudstjenester finder sted 1 gang månedlig. Menighedsrådets sammensætning er 2 IM, 2 gr og 1 s. I sit svar på P Ns spørgeskema fra 1944 skriver S H Z, at hans særlige indsats i sognets kirkelige liv er meget ringe.

Den 9. april 1940 blev dramatisk for Kliplev sogn. 2. fodfolkspionerbataljon, hvis chef var oberstløjtnant P F L B Hintz, lå på Søgård kaserne sammen med 4. bataljon under oberstløjtnant S E Clausen. Kl 4,15 kom der melding fra Kruså om, at den tyske hær var ved at gå over grænsen. 2 minutter efter blev der slået alarm, og styrkerne rykkede ud kl 4,25. I den kortvarige kamp i omegnen faldt 7, og 15 blev såret. De tyske tab er ukendte. Dagen efter blev tropperne igen samlet på Søgård, der senere under besættelsen var tysk kaserne, og der forefaldt ikke flere dramatiske begivenheder i sognet.

Efter besættelsen forsvandt de tyske skoler, og den tyske frimenighed sygnede hen. Den kom dog på fode igen i 1950'erne og holdt tyske gudstjenester ved frimenighedspræsten i Tinglev. I øvrigt foreligger der intet om særlige begivenheder i resten af pastor Zachariassens tid. Han efterfulgtes af *Niels Møller Sørensen* (1962-), der siden 1976 også er provst. I 1967 meldes det i K H, at forholdene er jævne og almindelige, præget af, at der er tale om et grænsesogn. Der findes stadig et lille IMsamf.

Skolen

Trap 1864 (Hertugdømmet Slesvig, s 344) taler om 4 skoler i hhv Kliplev sogneby, Bjerndrup, Bjergskov og Lundtoft.

I 1868 siger B G, at alle 4 skoler står på det nordslesvigske gennemsnit. En seminarist Madsen havde oprettet en lille privatskole, der kun talte 4 børn. Skolen var vistnok dansk-nationalt præget, kvaliteten ringe, og den viste sig ikke mere.

Ved næste visitats 1871 er dommen langt mere hård. De positive kundskaber var gennemgående meget nødtørftige, forståelsen ligeså; børnene var uøvede i (selvstændig) tænkning og overhovedet ikke opvakte. En særlig graverende manko var if B G, at også sangundervisningen var helt forsømt. Sognepræst og lærere blev gjort opmærksom på, hvor ønskværdigt det var, at denne undervisning ikke gik i forfald. Standarden blev følbart hævet i årene derefter.

Efter 1900 nedlagdes skolerne i Bjergskov og Lundtoft, medens Kliplevs og Bjerndrups fik nye bygninger 1910-11. Sidstnævnte ophævedes i 1967. En tysk privatskole blev grundlagt i 1927 og nedlagt 1945. Kliplev skole, der igen fik ny bygning i 1953, havde 1978 143 elever i 8 kl (1-7) og 9 lærere. Skoleinsp er Chr Jørgensen, f 1927.

I slutningen af 1930'rne oprettedes en skole i Søgård, der fik ny bygning i 1958. Den tæller 1978 135 elever i 7 kl (1-7) med 7 lærere. Førstelærer er Peder A Thomsen, f 1923.

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 2 IM, 5 gr; 1934 2 IM, 2 gr, 2 up, 1 s; 1945 1 IM, 2 s, 4 borg; 1953 1 IM, 4 up, 2 s; 1965 2 IM, 1 gr, 2 up, 2 s.

Folketal 1860 1532, 1910 1781, 1921 1821, 1955 2042, 1970 2064 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks adm inddeling), 1976 2276 (Stat tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976).

Antal altergæster er opgjort til ca 500 i 1947.

Søndagssk, ungdomsforen (foredrag, boldspil, gymnastik), grønne spejd, kirkebl.

Kirkebygningen

Den senere middelalders enorme interesse for valfarter har sat sit præg på den sammensatte, maleriske, med undtagelse af korgavlen, hvidkalkede og, bortset fra St Hjælpers kapel, blytækte kirke, der ligger på en åben, ubenyttet kirkegård midt i byen. Den består af adskillige bygningsafsnit, som er opstået fra omkring midten af 1400tallet til reformationen, til dels ved genbrug af gamle materialer fra en ældre granitkvaderkirke. Attraktionen her var et undergørende træbillede af St Hjælper. I den nuværende bygning er det ældste parti skibet, ved hvis vestende der har stået et tårn. Til skibet slutter sig mod øst et langhuskor, som udmærker sig ved at være højere end dette. Ved korbygningens nordside er der et lille kapel for St Hjælper og ved sydsiden et våbenhus, der er helt ombygget i 1755. På taget er anbragt en spinkel gotisk tagrytter på sit oprindelige tømmer. Ved skibet er der tre sengotiske tilbygninger, mod syd 2, mod nord ét, placeret helt mod vest over for det tilsvarende kapel ved sydsiden. Endelig er der øst for koret et senmiddelalderligt fritstående klokkehus af svært tømmer og med bræddebeklædning. Kirken har gennemgået en omhyggelig hovedrestaurering 1951-59 ved arkitekterne H Mundt og E Clemmensen.

Inventaret er senest opmalet og konserveret 1956-58 af P Kr Andersen. Alterbordet af brædder har en forside med 3 jævne, en del opmalede malerier fra omkring 1700, hyrdernes tilbedelse, Jesu dåb og korsfæstelsen. Altertavlen er i provinsiel rokoko fra 1774-75, en kopi af den 25 år ældre tavle i St Nicolai kirke i Flensborg. Den består af et højt, foroven svungent storfelt mellem korinthiske snosøjler og gennembrudte vinger med store, lidt kluntede kvindefigurer, som bærer krucifiks og kalk. I storfeltet ses over en mindre Nadverscene en stor, stærkt bevæget Opstandelse. Kalken har sengotisk knop, barokfod og bæger fra 1746, og en oblatæske på kuglefødder er købt 1712. Der er 2 sæt stager af sengotisk form. Fonten med tilhørende himmel er et typisk billedskærerarbejde i renæssance fra Hinrick

Ringerincks værksted, bestilt dér 1613. Det tynde messingfad er antagelig samtidigt med fonten; kanden er fra 1712, vist egentlig en alterkande. Et sengotisk korbuekrucifiks fra begyndelsen af 1500tallet hænger på korets sydvæg, men kirkens interessanteste inventar, en St Hjælper-figur, er gået tabt. Den havde sin plads i det lille kapel ved korets nordside, som nu er indrettet til urhus. St Hjælper, d v s hjælperen i yderste nød, hørte ikke til de oprindelige katolske helgenskikkelser. Den opstod på måske den måde, at man i den tidlige katolicisme fremstillede Kristus på korset uden præg af lidelse. I senkatolicismen, hvor lidelsen skulle fremgå af billedet, omdigtedes de tidligere figurers ophav til en helgen ved dette navn, der blev genstand for megen valfart p g a sin undergørende kraft. (Den nordslesvigske Kirke II, 1945, s 201. H V Gregersen: Messe og marked, 1974, s 37ff). Prædikestolen er et renæssancesnitværk bestilt sammen med himmelen 1610 hos Hinrick Ringerinck. Stoleværket fra 1765-66. Orglet med nygotisk facade er leveret 1882 af Marcussen & Søn og ændret 1939. I tagrytteren hænger som slagklokke for uret en klokke fra 1634, i klokkehuset tre stålklokker, støbt i Bochum 1871.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1910 4080 RM, 1922 2. kl, 1958 12. kl.

15. 1850-64 **Henrik Anton Bay,** se sp Allested-Vejle.

16. -1864- **Claus Theodor Jessen,** se sp Øsby.

17. 1864-65 **Harald Emil Daniel Heinrich Bruun v Neergaard,** se sp Aller.

18. 1865-1905 **Georg Karstens,** f Grumtoft 23/5 1833. Forældre: Organist & lærer Grumtoft Henning August Karstens og Amalie Frederikke Lausen. Dim Flensborg 54, c 21/1 61 (h), g 28/4 68 Adele Franke Marie Hoeck, f Oldenswort 13/9 46, d 13/6 1936. Forældre: Gdr Oldenswort Boy August H og Anna Alberti. Huslærer, 64 pr Helligaands K, Flensborg, 65 sp Kliplev, afsk 05, d 24/6 06.

19. 1906-16 **Peter Martin Christian Schwarz,** se sp Burkal.

20. 1916-21 **Hans Christian Larsen,** se sp Hellevad-Egvad.

21. 1921-34 **Peter Hansen Moos,** f Ullerup 26/11 1863. Forældre: Gdr Ullerup Peter Hansen M og Mette Marie Fuglsang. Dim privat 82, c 25/1 87 (h), g 6/3 87 Martha Christiane Andrea Brammer, f Bøgholm, Glyksborg 31/3 61, d Åbenrå 14/10 1936. Forældre: Højskforst Søgård, Vamdrup Hans Asmus B og Dora Marie Kristine Othine Ross. 6/4 87 sp Nyord, 29/4 90 sp Vestermarie, 11/2 96 sp N Nebel-L, 13/8 21 sp Kliplev, afsk 2/1 34, d 10/1 59.

22. 1934-62 **Svend Harald Zachariassen,** f Dybbøl 21/2 1895. Forældre: Mejeriejer Dybbøl Jørgen Z og Sofie Hansen. Dim Fredericia 1915, ç 23/1 23 (h), g 28/5 28 Erna Nina Ejaas, f Svinninge 4/9 00. Forældre: Kmd Svinninge Paul Larsen og Annine Magdalena Jensen. 16/5 23 hjpr V Vedsted-Hviding-Rejsby, 21/9 29 sp Hviding-R, 7/5 34 sp Kliplev, afsk 31/3 62.

Udg: Korset og Opstandelsen i Kunsten, 1942; Jørgen Eriksen, 1949; bidragyder til Bogen om Als, 1956, og Vartovbogen, 1954.

22. 1962- **Niels Møller Sørensen,** f Skive landsogn 13/1 1926. Forældre: Gdr Søren Christian S og Johanne Nielsen. Dim Rønde 54, c Århus 60 (1), g Janderup 20/7 57 Mette Kirstine Nielsen, f Janderup 22/10 31. Forældre: Gdr Christian Peder N og Margrethe Andersen. 10/12 60 hjpr Silkeborg, 18/8 62 sp Kliplev, 1/12 76 provst Åbenrå provsti.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1930 og 1967; Axel Pontoppidan: Søgaard i Kliplev sogn, 1939; Sdj månedsskr 1955, 1961; Sdj årbøger 1889, 1900, 1934; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark 1800-1850, bd VII (A P T VII) og IV; H V Gregersen: Messe og Marked, 1974; P Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie, bd III og IX B, Særudg; Kirkelig Håndbog 1923-75; Den danske Skolehåndbog 1944-78; Erik Horskjær: De danske Kirker, bd 18, 1970. H Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke II, 1948. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80; Åbenrå provstarkiv, alt i La Åbenrå; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger.

KVÆRS

Af J W O og H P

Topografi

Areal 2349 ha. Kværs sogn er omgivet af 1) Kliplev sogn mod vest fra Kværsballe til Lille Lundtoft, 2) Holbøl sogn mod syd fra Lille Lundtoft til Melskov, 3) Rinkenæs sogn mod sydøst fra Melskov til den sydøstlige del af Ladegårdskov, 4) Adsbøl sogn mod øst fra Ladegårdskov til Grøngrøftmark og 5) Felsted sogn mod nord fra Grøngrøftmark til Kværsballe.

Sognet er et morænelandskab med hede, mose og flyvesand i den vestlige del og frugtbar muld, lerjord og høje bakker (indtil 74 m) i den østlige. Der er brat overgang mellem de 2 landskabsformer ved Kværs by. Fra bakkerne er der vid udsigt over skove og plantager.

Pastor Damm (12) fortæller: »Den første Bakke nærmest Byen har Navn af Vagtbjerg, fordi der paa samme, som der siges, brændte en Vagtild, medens Landet blev truet af Englænderne, og man alle Vegne var bange for deres Land-

gang. Da skulle denne Ild være et Tegn for den Kystmilitz, som denne Gang var oprettet her i Egnen«.

Han beretter videre om flyvesandsklitterne vest for byen: »Sandet er saa fint, at det hvirvles op af Vinden og kan være en Fare for Kværs By og Mark. Imidlertid er dette Flyvesand ikke uden Nytte, fordi det kan benyttes som Gulvsand og søges dette Sted af nogen næsten daglig for at hente saa meget, som deraf behøves«.

Byer Kværs med kirke, prg, centralskole, ty børnehave (i tidl ty skole), forsamlingshus, sportspl, kro, bankfilial; Tørsbøl med forsamlhus.

Bebyggelser Kværs Østermark, Kværs Hede, Kværs Løkke, Kværs Balle; Snurom, Engskov, Kokhave, Katgab, Ladegårdskov.

Gårde Ladegd, Langelo, Borsbøl, Aventoft, Vårbjerg, Pugholm, Tvingholm, Petersholm, Kobbelbjerg, Kragehøjgd, Eskærgd, Melskov.

Skove mod øst og syd betydelige bønderskove, f eks Kværs skov, ligesom Kværs plantage i privat eje. En del af Rinkenæs skov, der hører under Gråsten statsskovdistr, ligger i Kværs sogn.

Fredede oldtidsminder 1 dyssekammer med dæksten i skov østligt i sognet.

Vandskellet mellem øst og vest går gennem den østlige del af sognet, hvor Gejlåen udspringer. Den har sit afløb gennem Vidåen.

Hovedfærdselsårer er jernbanen Tinglev-Sønderborg mod syd og amtsvejen Søgd-Gråsten mod nord.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag 1871 105 da, 33 ty; 1884 78 da, 34 ty; 1912 92 da, 63 ty, 12 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 426 da, 103 ty (tilrejsende 36 da, 41 ty).

Ved. flg folketingsvalg 21/9 1920 216 da, 13 ty, 9 s; 11/4 1924 180 da, 37 ty, 60 s; 16/11 32 219 da, 66 ty, 114 s; 3/4 1939 378 da, 113 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 406 da, 73 ty; 14/5 1957 401 da, 71 ty. Efter kommunesammenlægningen i 1967 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først dels under Søgård-Årtoft godsøvrighed (Tørsbøl) og dels under Ladegård godsøvrighed (Kværs kom og Ladegård godsdistr). Fra 1889 hørte Tørsbøl og Kværs kommuner under Rinkenæs amtsforstanderskab, medens Ladegård godsdistr udgjorde Ladegård amtsforstanderskab. Sognet var delt i kommunerne Kværs og Tørsbøl samt Ladegård godsdistr.

Kværs sognekommune blev 1/4 1967 indlemmet i Gråsten storkommune. Kværs sogn var exempt ligesom Kliplev.

Den ældre præsterække

1. **Frederik Knudsen (Fredericus Canutus),** imm Rostock 1572(?), se sp Spandet.

2. -1640 **»Ripensis Danus« eller danskeren fra Ribe.** Hans navn kendes ikke; personen kendes kun fra en visitatsberetning fra gensup Jacob Fabricius den Yngre 1639. Heri benævnes han som ovf. Ligesom den tilsvarende beretning fra Kliplev fortæller den om mange dagligdags begivenheder. Væsentligt er, at præsten kun kan dansk, taler og prædiker på dette sprog og lader alle ham tilsendte anordninger oversætte hertil.

Han blev imidlertid ved samme lejlighed sigtet for at have viet fremmede folk fra Tønder uden at have undersøgt, om ægteskabsbetingelserne var opfyldt. Han nægtede først, men gik senere til bekendelse og blev (midlertidigt) afskediget. (H V Gregersen: Jacob Fabricius den Yngres visitats i Kliplev og Kværs 1639. Sdj månedsskr 1961, s 203-204).

3. 1640- **Conrad Conradsen Ziegler,** se diakon Kliplev. Efter Aage Dahl og O F Arends har C C Z imidlertid *ikke* været sp i Kværs.

4. 1647-51 **Eskil Hansen Lohmann,** se sp Uge.

5. 1651-54 **Wilhelm Poulsen Riis,** se sp Moltrup-Bjerning. Herefter var Kværs anneks til Kliplev indtil 1704.

6. 1704-20 **Peter Frederiksen Breckling,** se sp Kliplev.

7. 1721-64 **Hans (Johannes) Wohnsen,** f Slagelse 3/4 1691 (epitafiet). Fader: Borgmester Slagelse Marcus W. Dim sst 1710. G 1) Kværs 23/12 20 enken efter sp Kliplev Conrad Nikolai Lüders, Charlotte Amalie Bødtger, d Kværs 28. G 2) sst 5/8 34 Anna Margaretha Reyher, f Flensborg, d Kværs (Aage Dahls fødsels- og dødstidsangivelser er helt urimelige, og A M R nævnes ikke i O Arends II).

H W skal have været en meget nidkær præst. Erindringen om ham som en streng herre levede længe i menigheden. Bl a indgød han stor skræk, når han overraskede folk ved kortspil (Pastor Delfs tilføjelse til C, jfr F M Ls utr ms). Han opsatte selv sit epitafium i kirken. Hans teologiske stade er ukendt.

8. 1764-84 **Andreas Abrahamsen Hviid,** f Næsborg 1725. Forældre: Sp Næsborg-Salling-Outrup Abraham Martin (Mathias) Lauridsen H og Inger Magdalene Lauritsd Skipper. Dim Ålborg 49, g Kværs 18/10 65 Karen Thomasd Thaarup, f Tollerup, Løgsted 27, d Kværs 7/5 92. Forældre: Thomas Christensen i Tollerup og Christine Nielsd Børglum. 64 sp Kværs, d her 29/8 84.

9. 1784-1807 **Hans Christian Hinrichsen,** se også sp Løgumkloster. Hans data er dog ikke givet der. F Buskmose, Rinkenæs 1751. Imm Göttingen 73, imm Kiel 18/4 75, c Gott 83, sp Kværs 84, sp Løgumkloster 1807, d her 13. Under ham blev Adleragenden vistnok indført gnidningsløst (Sognet omtales ikke hos H H P. Sdj årb 1934-35).

10. 1808-27 **Diderik Jessen,** se sp Felsted. D J var moderat rationalist.

11. 1827-46 **Georg Christensen,** se sp Nybøl. G C hældede til den kirkelige retning. I sine beretninger fremhæver han den voksende velstand og dannelse i Kværs, hvor efterhånden mange læste både aviser og bøger. De dannede og velstående var også de flittigste kirkegængere, men nogle kom der dog altid fra de fleste huse. Mange steder læste man i det mindste om søndagen i bibelen eller en huspostil, og han følte sig ofte beskæmmet af den frimodige tro, han mødte ved husbesøg. Selv søgte han at prædike så bibelsk som muligt for derved at plante troen og advare mod den brede vej. Fra anden side betegnes C som en solid, kirkeligtsindet mand uden særlige kvalifikationer. (A P T VII, s 138, 169). Hans

efterfølger (12) oplyser, at både pastor Jessen og pastor Christensen har holdt privatskole, og at han selv hos sidstnævnte har modtaget sin første forberedelse til gymnasiet og Universitetet (F M L). G C var ikke nationalt aktiv.

12. 1847-64 **Christian Damm,** se sp Hostrup (P N IX B, 1262, 1264 og særudg, s 412, 414, hvor han dog ikke omtales særlig udførligt).

C D, der var født i Kværs, var Harms-inspireret og i sine unge år medlem af den første tyske teologiske forening af 1836. Han fremhæves som en dygtig og afholdt prædikant. I året for sin forflyttelse til Hostrup udgav han en omhyggelig bearbejdelse af E Pontoppidans katekismus: Kort Undervisning i den christne Religion. (A P T VII, s 43, 169; C P, s 111). Han har i C for Kværs gjort meget omfattende optegnelser om sognet, befolkningen, kirkelige og kommunale forhold.

C D forblev i embedet efter 1850, idet han – efter først at have afgivet en erklæring mod Jep Hansen – atter trak den tilbage (Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850). Beretningerne fra visitatserne 1856 og 1859 er meget kortfattede; sognet erklæres for godt i kirkelig henseende. I 1862 gentages denne ros, men han beklager sig over, at en række bibellæsninger og bibelforklaringer, som han havde begyndt året forinden, ikke fik den forventede søgning. Derimod fandt læsningen af de danske bøger i sognebiblioteket, der var blevet oprettet på hans initiativ, større interesse. Han slutter med: ... »og ses ogsaa deraf, at Læsning til Morskab lettere finder Indgang end Læsning til Opbyggelse«.

Pastor Damm giver i sin skildring i C af tilstandene under begge de slesvigske krige ikke udtryk for særlig sympati for nogen af siderne. Hans forflyttelse til Hostrup var ikke nationalt begrundet.

Tiden 1864-1921

Gensup Bertel Godts 5 beretninger (1868, 1871, 1874, 1877 og 1880) om Kværs sogn er forbavsende ensartede. Der er god kirke- og altergang, interesse for Gustav-Adolfforening, missions- og diakonissesag, og det sædelige liv er arbejdsomt, stille og ærbart. Der er ingen sekterere bortset fra 1879, da en 18årig søn af baptistiske forældre blev (voksen)døbt i sognet. Den nydelsessyge, der havde grebet om sig i pastor Damms tid, forsvandt hurtigt efter hans efterfølgers, pastor *Poul Christian Johann Heinrich Theodor Delfs'* (1865-97), ankomst.

B G har gennemgående kun godt at berette om D. Hans prædikener er gode såvel m h t indhold som form, kun hæmmes han lidt af en smule ukontrollable bevægelser på prædikestolen, ligesom stemmeføringen kan være uheldig. Katekisationen behersker han ikke så godt, men børnene svarer alligevel kvikt. Han er imidlertid meget distræt og virker til tider ejendommelig, uden at disse træk på nogen måde har skadet hans omdømme i menigheden. Videre roser B G ham for han indsats for sangundervisningens fremme.

I en sådan idyllisk tilstand har det nok virket ret ubehageligt på gensup, da det i 1880 kom ham for øre, at pastor Delfs gentagne gange havde vist sig beruset offentligt (wiederholt berauscht und zwar ausserhalb seines Hauses). Synodaludvalget havde givet ham en advarsel, og D afgav løfte over for B G om fremtidig totalafhold. Hans omdømme i menigheden havde imidlertid stadig ikke lidt noget knæk. Man var sikker på, at han ville overvinde denne svaghed. D gav i øvrigt ingen dybere begrundelse for den.

Fra Delfs' hånd er gennemgået i alt 9 beretninger (heraf to i 1887). Som sædvanlig behandles den ældre gruppe (1868, 69) og den yngre (1880-90) hver for sig. 1869- beretningen er i det hele en genklang af den foregående.

Om selve *gudstjenesteordningen* foreligger der intet. Sp mener (1868), at kirkekatekisationen var kommet noget i forfald før hans tiltræden, og det var hans hensigt at råde bod på denne skade. Nu holdtes disse læresamtaler regelmæssigt på onsdage i fasten efter prædiken, og på årets søndage så ofte som muligt. I 1869 oplyses, at katekisationerne i almindelighed fandt sted hver anden søndag. Supplerende denne kirkelige belæring var der blevet holdt *bibeltimer* på onsdag aftener i vintermånederne med særlig talrig deltagelse, også af den yngre generation (1868). Hertil føjedes yderligere det flg år, at bibelbelæringen nu fulgtes op af meddelelser om missionen.

Kirkebesøget var recht gut og tilsyneladende tiltagende (1868), godt og tiltagende (1869), men kom dog – havde sp ladet sig fortælle – *efter 1848* ikke mere på højde med kirkegangen *før dette år.* Lange veje var en hindring, kun få boede nær kirken. Dog var der hver søndag og i al slags vejr samlet en forholdsvis talrig mgh (1868), der karakteriseres som i almindelighed førende et stille, flittigt og ordentligt liv (1869).

Altergæster 1865 585 (59.3%), 66 598 (60.6%), 68 666 (67.5%). Som det ses s 360 og 363, holdt altergangsfrekvensen sig på dette eller – for det meste – et noget højere niveau frem til 1906.

Menighedsliv En Gustav-Adolfforening havde i 1867 og 68 modtaget i alt 20 Thaler, i 1869 havde sp viderebefordret 12⅔ Thaler til hovedforeningen.

I 1867 havde han foruden kirkekollekterne modtaget ca 10 Thaler i gaver til missionsformål, i 1868 end- og 18¼ Thaler.

På den litterære front arbejdedes der med udbredelse af bibler fra Landsbibelselskabet, ligesom sp udlånte og lod cirkulere kristelige småskrifter (1868, 69). I sidstnævnte år, fortæller han, havde de fleste bedrestillede i mghen anskaffet *Christelige Betragtninger til hver Dag i Aaret* efter Morgenklänge aus Gottes Wort.

Bordbøn læstes ved alle sammenkomster i anledning af kirkelige handlinger, men kunne ellers ikke antages at være daglig skik i de fleste familier, hvoraf mange ikke kunne betegnes som kirkelige, om der end højst var enkelte åbenbare kirke- og nadverforagtere.

Af *sekt- og konventikelvæsen* var der intet.

De sædelige forhold var gode: Af 77 fødsler i treåret 1865-67 var 4 »uægte« (1868), i 1868 var tallene 32 og 1, og i 1869 (til 16/7) var der overhovedet ikke forekommet fødsler uden for ægteskab.

En lille rest af *kirketugt* opretholdtes derved, at ugifte mødre ved den første kirkegang efter fødselen ikke på sædvanlig vis blev modtaget med »Ansprache« af sp (1868).

(Generalsups arkiv, Abt 18, nr 43, og Åbenrå provstearkiv, nr 1062, La Aabenraa)

Delfs' beretninger 1880-90 er tung læsning – allerede omkring 1880 er hans håndskrift som en rystende oldings, skønt han da kun var midt i fyrrerne. Selv læsningen af hans talangivelser kan være behæftet med usikkerhed.

Gudstjenesteordning I 1887 berettes, at denne var den sædvanlige i Nordslesvig, og at den anbefalede ny liturgi var blevet indført i forkortet form, men allerede i 1883 hører vi, at der var blevet indført responsorier – sunget af skolebørn – ved altertjenesten. Sangen understøttedes desuden af et pedalharmonium.

I forbindelse med næsten alle hovedtjenester uden altergang var der Kinderlehre (1882), som desuden holdtes i tilslutning til fastetjenesterne (1883). Den gnsn tilslutning var mindst 20 på alm søndage og over 100 i fasten. Efter 1887- beretn synes det, som om egentlige børnegudstjenester havde afløst Kinderlehre.

I vinteren 1882/83 var der blevet holdt 5 fortræffeligt besøgte bibel- og missionsgudstjenester (1883).

Der afholdtes 5 tyske gudstjenester pr år (1890).

Gudstjenestebesøget betegnes gennemgående som recht gut (1881, 87). Den eneste konkrete oplysning er fra 1883- beretn, iflg hvilken der på 5. s e trin var 81 voksne og 21(?) børn i kirke. Da indbtallet var 954, får vi en (usikker!) frekvens på 10.7%.

Den procentuelle *altergangsfrekvens* var 1870 69.9, 71 68.0, 72 72.3, 73 72.8, 74 68.0, 75 69.5, 76 71.9, 77 75.3, 78 71.0, 79 73.3. Som grundtal er overalt benyttet 949, indbtallet i 1875. Tallet for 1879 er medtaget, fordi tallene i den officielle statistik (s 363) ikke stemmer med sps beretning.

Menighedsliv Der fandtes opbyggelsesbøger i de allerfleste hjem, og de tjente med bibel og salmebog den hjemlige opbyggelse. Kristelige småskrifter holdtes stadig i omløb og fordeltes gratis (1880, 87), og missions- og søndagsblade læstes af mange (1881, 82, 83). I 1887 konstateres det, at Bibel og NT får en stadig videre udbredelse i sognets hjem.

Der forefandtes en forening hvis talrige medlemmer ydede et lille månedligt bidrag til missionen (1880, 81, 82). I 1887 defineres »talrig« som ca 40, hvis bidrag gik til forskellige missionsforeninger. Gustav-Adolfforeningen bestod fremdeles, men havde færre medlemmer. Til gengæld var enkeltgaverne større, så at den årlige sum kunne andrage ca 30 M, hvortil kom kirkekollekten (1880, 82, 83). Også diakonissesagen nød mghens bevågenhed, idet der i 1887 rapporteres en god kollekt.

Beboerne førte gennemgående et stille, flittigt liv, og der var kun få verdslige fornøjelser (1882). Alle børn blev døbt, og alle par kirkeligt viet (1883).

Sektvæsen To familier var kommet i forbindelse med sekterere, men mødte overhovedet ingen respons (1882). De to familier havde derefter søgt en nabokirke, men var ophørt dermed. Til gengæld søgte de nu omgang med særsindede i Broager, Åbenrå, Rødekro og Hellevad, hvoraf de fleste sagdes at være Darbyister. En af særlærdommene var, at man kun måtte rette bøn til Jesus, ikke til Faderen. Imidlertid var deres propaganda helt virkningsløs, og der var ingen sekteriske forsamlinger (1883). Efter 1887- beretn var der nu 5 sekterere i sognet: 1 daglejer var baptist, 1 skomager og 1 bødker med hustruer var Darbyister.

Skolen I skolen i Kværs var danskundervisningen indskrænket til de 4 ugtl timer i religion, desuden var der 2 tyske religionstimer pr uge (1890).

Kirkelig statistik 1880 var der 174 stemmeberettigede ved kirkelige valg, afgivne stemmer 16 (9.2%), 84 151/12 (7.9%), 87 155/11 (7.1%), 88 155/13 (8.4%), 94 131/73 (55.7%), 95 134/12 (9.0%), 96 147/14 (9.5%), 98 135/23 (17.0%).

1894 Dåb 24, hjemmedåb 20 (83.3%), 95 19/13 (68.4%), 96 23/20 (87%), 97 24/19 (79.2%).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1052 og 1053, La Aabenraa)

Peter Petersen Hoeck (1897-1905) blev efter valg forflyttet til Felsted.

Fra hans tid foreligger ingen beretning, men det vides fra den kirkelige statistik (s 360 og 363), at *altergangsfrekvensen* (1903 69.8%, 1904 67.3%) hævdede sig smukt i forhold til provstiets gennemsnit, hvorimod valgdeltagelsen ved de kirkelige valg i 1904 (af Gemeindevertreter) var 10%.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054; beretn fra synodaludvalget 1906, La Aabenraa)

Fra *Bertel Nicolai Paulsens* embedstid (1906-13) findes én – ret udførlig – beretning i provstearkivet.

Paulsen har antagelig stået tysk IM nær, idet han skriver: Leider findet die Arbeit des Landesvereins für innere Mission noch immer nicht das Interesse, das sie verdient.

Gudstjenesteordningen er udførligt beskrevet. Højmesseliturgien indeholdt i alt 20 led. Der var børnegudstjeneste hver anden uge om sommeren, når der ikke var altergang. I fasten holdtes en ugtl aftentjeneste om onsdagen.

Det gnsn *gudstjenestebesøg* havde i treåret 1906-08 været 115 (11.9% af en befolkning på 963) ved de danske gudstjenester, ved de tyske (6 pr år) 65 (6.7%). Desuden oplyser en beretn fra synoden 1906, at der i kirkeåret 1905/06 havde været et besøg på 5375 i Kværs kirke, pr gudstjeneste 119 (12.4%), hvorved sognet indtog pladsen som nr 3 i provstiet.

Altergæster (s 360 og 363) 1907 611 (63.4%), 08 666 (69.2%).

Menighedsliv Hver uge i vintertiden var der bibeltimer i skolerne i Kværs og Ladegårdskov, undertiden også i et privathjem i Tørsbøl. Desuden samledes store drenge og unge mænd (Jünglinge und junge Männer) en søndag eftm pr md til fælles opbyggelse og samtalemøde (Bibelbesprechung) i prg. Endelig var der en egentlig Jünglingsverein, der mødtes hver 4. uge i prg.

Der var nogen interesse for det arbejde, der udgik fra missionsanstalten i Breklum, og de indkomne gaver var »ikke ringe«. Derimod fandt sp – som sagt – at den tyske IM mødtes med for lidt forståelse. Kollekterne til foreningen faldt forskelligt ud, men var »ofte ikke dårlige«. Modsat tidligere var interessen for Gustav-Adolfforeningen ubetydelig.

Den borgerlige ægteforening var 1903-08 altid blevet fulgt af kirkelig vielse, hvorimod der i samme tidsrum havde været én begravelse uden gejstlig medvirken.

Med *søndagsfreden* var det så som så – helligdagsarbejde var ikke sjældent. Mange arbejdere syslede i hus og have om søndagen.

Sektvæsen 1 familie (4 pers) var metodister, men stod venligt til kirken, mens en familie af Darbyister intet ville have at skaffe med den.

De sædelige tilstande var ikke de ønskeligste. Det hændte ret ofte, at der stod »faldne brude« for alteret. Det værste herved var dog, at sogneboerne fast allgemein ikke så noget vanærende heri. Der var også dem i mghen, der svingede bægeret rigeligt, men man kunne måske forvente bedring i dette forhold, da Good-Templar havde afdelinger i Kværs og Tørsbøl.

De sociale tilstande måtte betegnes som temmelig

sunde. I ret så mange bondefamilier herskede der velstand, og heller ikke håndværkere og arbejdere var som helhed dårligt stillet. Tallet på fattige, der var henvist til offentlig understøttelse, var meget ringe.

Kirkelig statistik, gnsntal 1903-08: stemmeberettigede v kirkl valg 125⅓, valgdeltagelse ved Gemeindevertreterwahl 1906 6 (4.8%), 1908 12 (9.6%), ved præstevalg 06 90 (72%, sp får det til 75%).

Gnsntal 1909-14: stemmeberettigede v kirkl valg 147, afgivne st 11 (7.5%). Fødsler 33, dåb 32, ægteskaber ved Standesamt 9, vielser 8.7. Begravelser 13.3, uden gejstl medv 0. Altergæster 607 (59.0%, sp har 53.2%).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, La Aabenraa)

Den sidste præst inden genforeningen, *Andreas Nielsen Bock* (1914-21), var ret aktiv, men mødte ikke den genklang, han kunne ønske sig. »Den herværende Landbefolkning er en noget tyktflydende Masse«, skal han have sagt.

Pastor B giver i C en beretning om forholdene under krigen, der ikke afviger fra det generelle billede. Skønt præget af sin akademiske tyske uddannelse var hans forhold til menigheden dog så godt, at han sandsynligvis kunne være blevet i embedet efter 1920. Men ved den første gudstjeneste efter genforeningen bad han i kirkebønnen for »vor tyske Kejser i Landflygtighed«. Det faldt menigheden for brystet, hvorfor han selv søgte bort. Senere fortrød han bittert sin afskedsbegæring (F M L).

Fra pastor Bock er bevaret to beretn til synoden (1915 og 1917). Den sidste bringer kun lidt nyt.

Gudstjenesteordningen var i det væsentlige den af 2. Gesamtsynode anbefalede. Et lille voksenkor medvirkede ved de liturgiske svar (1915, 17).

Der var børnegudstjenester som regel to gange pr md med en deltagelse på 25-30 (1915) og ca 20 (1917).

Gudstjenestebesøget var gnsn godt 70 (ca 6.8%) på alm søndage, på festdage 150-200 (14.6-19.5%). Børn deltog i forholdsvis ringe tal i højmesserne, hvilket efter sps mening hang sammen med afholdelsen af børnegudstjenesterne. Unge mænds deltagelse var schwach, mens unge kvinder mødte bedre op. Gnsnbesøget ved de 12 årlige tyske gudstjenester var ca 40 (3.9%) (1915). Det ses, at kirkebesøget var blevet på det nærmeste halveret siden 1906.

I 1915 var det gnsn besøg 60.6 voksne, i 1916 60, hvoraf unge fra konfirmationsalderen og opefter udgjorde omkring ⅓. Desuden deltog 10-15 børn i hovedgudstjenesten. Frekvensen bliver således omtrent den samme som i 1916 (1917).

Menighedsliv Der var ugentlige bibeltimer om vinteren afvekslende i skolerne i kirkebyen, Tørsbøl og Ladegårdskov. Der var gerne 40-50 til stede (1915). Iflg 1917- beretn synes der som regel at have været bibeltimer to gange pr md i Kværs skole med en deltagelse svingende fra 12 til 25, mens der mødte flere (20-40) i de afsides byer Tørsbøl og Ladegårdskov.

Af ydremissionsselskaber støttedes kun Breklum. Der fandtes en missionssyforening med mdl sammenkomster, ved hvilke 10-20 kvinder samledes om læsning af missionsskrifter og fremstilling af håndarbejder til den årlige sommerbasar. I forbindelse hermed var der en missionsfest i kirken med 1-2 talere. Basaren plejede at indbringe ca 180 M (1915).

Lejlighedsvis, men dog sjældent holdt en udsending fra Christiansfeld, Det gamle Budskab eller Breklum en forsamling i sognet.

Af kristeligt læsestof fremhæves – foruden det danske mghsblad – *Det gamle Budskab, Sædekornet, Kirkeklokken, Sonntagsbote* (fra tysk IM). Men efter sps ordvalg at dømme har denne litteratur ikke haft nogen større læserkreds (1915).

Forstanderskabet var medlem af Landsbibelselskabet, og i prg fandtes et lager af Bibler og NT, hvoraf recht viele solgtes til mghsmedlemmer til en billig pris (1915).

Helligholdelsen af søndagen var ikke, hvad den burde være, og søndagen som hviledag i evangelisk forstand respekteredes ikke, hvorom kirkebesøget vidnede klart nok (1915). Hertil kom, at søndagsfreden hindredes af den af krigen følgende mangel på arbejdskraft, der blev stadig mere følelig, eftersom ca 200 af sognets godt 1000 beboere nu var indkaldt. Det var klart, at også dette forhold indvirkede uheldigt på kirkebesøget (1917).

Om *sekter* var der næppe noget at berette. En familie havde holdt sig til metodistmghen i Flensborg, men nu var kun den gamle far tilbage (enkemand), da sønnerne som voksne var trådt over i Landskirken (1915, 17).

Sædelige tilstande Det 6. bud iagttoges i regelen, bortset fra enkelte fejltrin, hvorimod den kirkelige vielse hyppigt ikke respekteredes. Der var enkelte tilfælde af alkoholisme, mens fornøjelses- og spillesyge var ret fremtrædende.

Good-Templars afd i Tørsbøl antoges at have 20-30 medl (1915).

Sociale tilstande Mghen bestod mest af meget spredt boende bønder og småbrugere. Kun stationsbyen Tørsbøl og kirkebyen Kværs lå nogenlunde samlet. Her fandtes et stort islæt af håndværkere, erhvervsdrivende, banefunktionærer og rentiers. Sp anså de sociale tilstande for at være ganske gunstige for kirkens virksomhed, men denne besværliggjordes af den spredte bebyggelse og de overmåde slette veje om vinteren (1915, 17).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1055, La Aabenraa)

Tiden efter 1921

Den første danske sp blev *Knud Skaarup* (1921-44). Teologisk set var han nærmest grundtvigianer. Han gjorde i de første år et stort arbejde for indførelsen af dansk kirkeliv og -skik i sognet, men var vistnok lidt skuffet over dets manglende liv (F M L). Altergæstetallet androg indtil begyndelsen af 1930'rne fra 450 til 500, men derefter ophørte pastor Skaarup med at opgive det i resten af sin embedstid. Kirkegangen gik fra 7% ned til 2%. Nogle få familier hang stadig ved Det gamle Budskab og lod sig betjene af en særligt indkaldt præst. I begyndelsen talte en afdeling af D d U 80 medlemmer, men den sygnede efterhånden hen. Et forsamlingshus blev oprettet 1929 i Kværs by. Det afløste det i 1906 byggede i Tørsbøl, der var blevet til et afholdshotel. Pastor Skaarup var ivrig for at få højskolefolk til folkelige møder, og han satte de unge i forbindelse med højskolen i »det gamle land«, ligesom han blev en skattet taler ved Aarsbjerg-møderne, og deltagerne der var velkomne gæster i præstegården (Højskolebl nr 2, 1945).

Der dannede sig snart en tysk særmenighed med ca 50 medlemmer, der ligeledes blev betjent af en indkaldt præst, ligesom en tysk privatskole grundlagdes. Besættelsestiden var mere drama-

tisk for Kværs end for de fleste andre sogne i provstiet. Den 9/4 1940 tog en tysk motoriseret afdeling opstilling foran præstegården, der faldt flere skud ved indgangen til Kværs by, og de danske soldater dér blev (midlertidigt) taget til fange. Senere under besættelsen faldt der engelske bomber i sognet, hvorved kornmarker blev svedet, og en gård antændt. Ilden kom dog hurtigt under kontrol. Hjemmetyskerne var aktive fra starten og foretog sig forskelligt, som de måtte bøde for efter krigen, 2 med langvarige fængselsstraffe og tab af almen tillid (Knud Skaarup: 9. April og 30. Juni 1940 i Kværs. Sdj måndsskr 1945, s 129-137; F M L).

Pastor Skaarup oplevede ikke slutningen på verdenskrig 2, men døde nytårsnat 1944/45. Derefter blev præstegården beslaglagt af tyskerne indtil kapitulationen og derefter benyttet som gennemgangslejr for tyske soldater på vej hjem. Der befandt sig en del tyske flygtninge i sognet, hvoraf 9 børn døde. Den tyske præst Johannes Schmidt rettede en skarp kritik mod behandlingen af dem.

Under efterfølgeren *Frode Møller Lauridsen* (1945-78) fortsatte den skitserede udvikling. I 1947 opgives altergangstallet til 200, og det er sidste gang, det figurerer i Kir Hdbg. Kirkegangsprocenten er samtidig 4, i årene indtil 1967 synker den til 3. I samme år, det sidste, hvori udførlige oplysninger gives, er sognekarakteristikken: »Stille, nogen ligegyldighed, et udpræget grænsesogn med nationale og politiske brydninger«. Det sidst kendte tyske stemmetal udgjorde 17-18% af samtlige gyldige stemmer, en andel, der har været nogenlunde konstant siden 1945. Den tyske frimenighed og den tyske privatskole, der var ophævet efter besættelsen, kom tilbage omkring 1950. De forsvandt imidlertid igen, sidstnævnte blev til en tysk børnehave 1961. Egentlige konfrontationer mellem dansk og tysk finder ikke sted.

Afvandringen fra landbruget har været årsag til det stagnerende folketal i det sidste halve sekel. En lille tilbagegang i 1970'erne skulle nu være afløst af en svag stigning. Der er dog næppe nogen grund til at forvente nogen større ændring.

Nuværende sp er *Olaf Roesgaard* (1979-).

Skolen

Der var oprindelig kun 1 skole i sognet, nemlig i Kværs (degneskolen). Degnen blev udnævnt af patronatet af det adelige gods Ladegård. I Trap 1930 oplyses det, at den 2-klassede degneskole blev opført i 1807 og ombygget i 1890. Den synes dog efter nedennævnte degneliste at have været ældre (L S Ravn):

Thomas Petersen (1782-1850) (1803-47), *Jes Petersen* (1810-75) (1847-73), *Peter Petersen Olufsen* (1846-1904) (1873-1904), *Christian Hansen Reinholdt* (1878-1931) (1904-31). De kendteste førstelærere efter genforeningen er *O K Lyhne, Arne Schmidt Iversen* (1966-72) og *Gert Conradsen,* f 17/2 1932 (1972-). Skolen, der blev centralskole 1967, har nu 120 elever i 7 klasser (1-7).

Trap 1864 nævner imidlertid også en skole i Tørsbøl. L S Ravn kender dog kun én lærer her, *Heinrich Johannes Alpen,* der fungerede 1909-19, hvorefter han flyttede til Kiel. Efter ham kom *Christian Knudsen, Erik Hansen* (1955-61) og *Peter Brodersen* (1961-68). Skolen blev nedlagt i 1968 i forbindelse med Kværs skoles omdannelse til centralskole.

Kværs tyske mindretalsskole havde i sin nye skikkelse følgende 2 lærere: *Oskar Negendahl* (1950-58) og *Robert Göttsche* (1958-61).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 6 up, 1 IM; 1934 1 Det gl Budskab 6 up; 1945 1 s, 1 Det gl Budskab, 5 up; 1953 3 s, 1 IM, 1 Lt Mf, 2 gr; 1965 1 IM, 3 s, 3 gr (sidst kendte fm og nfm sp og kirkebtj Johs Knudsen, Kværs).

Folketal 1910 993, 1921 1000, 1960 1018, 1970 1096 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks adm inddeling), 1976 1065 (Stat tabelv 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976).

Antal altergæster 1926 451, 1934 500, 1947 200.

Kirkebl, møder i prg, lille IMsamf (40), ungdomsforen (Kir Hdbg 1967).

Kirkebygningen

Kværs kirke er en gammel middelalderkirke beliggende sydligt i byen og på skellet mellem den flade, sandede jord i vest og den bakkede, stive jord i øst. De 2 årstal på gavlene – 1619 og 1691 – angiver senere istandsættelser.

Kirken er restaureret 1965 og fremtræder lys og venlig. Nyt orgel blev anskaffet samme år. Altertavlen er fra 1840 med 3 motiver: Bønnen i Gethsemane, Nedtagelsen fra Korset, Opstandelsen. Prædikestolen er fra 1620 med 3 udskæringer: Bebudelsen, Jesu Fødsel, Korsfæstelsen. På sydvæggen befinder sig en krucifiksgruppe, 2 træfigurer fra 13-1400tallet samt et epitafium over pastor Hans Wohnsen (7). Der hænger et processionskrucifiks fra ca 1500 på korets nordvæg, og på pulpituret findes rester af en herskabsstol, der har tilhørt Ladegård.

Kirkens ældste døbefont – en romansk granitfont – blev fjernet 1802 og befinder sig på Flensborg museum. Den blev erstattet af en trædøbefont fra ca 1770. De 2 lysestager er fra hhv 1703 og 1704, alterkalken fra 1704, disken fra 1729 og oblatæsken, skænket af pastor Wohnsen, fra 1750. I den nyeste tid er en syvarmet lysestage og en ny sølvalterkande blevet skænket kirken hhv 1945 og 1976.

Kirken har intet tårn, men en klokkestabel fra 1815. Den er hvidkalket og teglhængt og består af romansk kor og skib med 2 udbygninger fra nyere tid, et gravkapel, nu varmerum, ved korets nordside og et våbenhus ud for norddøren. Den ene klokke er fra 1472, støbt af Bertolt Meier og med relief af St Hjælper. 2 nye klokker blev anskaffet 1971.

Kirkegården er reguleret 1946-71 (F M L og E Horskjær).

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 3772 RM, 1922 3. kl, 1930 2. kl, 1958 12. kl.

13. 1865-97 **Poul Christian Johann Heinrich Theodor Delfs,** f Slesvig 1/2 1835. Forældre: Organist Slesvig Max D og Gesa Albertine Christine. Dim Glückstadt 53, imm Kiel 14/10 s å, c Flensborg 23/6 60 (h), g 6/2 66 Henriette Rebecka Friedericka Claudius, f Burkal 15/1 40, d Flensborg 11/10 1927. Forældre: Sp Burkal Johann Peter Gotthilf C og Anna Maria Jebsen. 5/9 60 pers kap Værslev-Jordløse, 8/8 64 cst sp Bylderup, 17/5 65 sp Kværs, afsk 1/11 97, d 26/4 17.

14. 1897-1905 **Peter Petersen Hoeck,** se sp Felsted.

15. 1906-13 **Bertel Nicolai Paulsen,** se kompastor Broager.

16. 1914-21 **Andreas Nielsen Bock,** f Abterp, Brede(?) 24/5 1875. Forældre: Indsidder Abterp Laust Nielsen B og Caroline Møller. Dim Had 96, c 1903, g ... Dürkopp. 23/11 04 sp Rejsby, 26/2 14 sp Kværs, 21 sp Niendorf a d Stecknitz.

17. 1921-44 **Knud Skaarup,** f Julianehåb, Grønland 30/10 1879. Forældre: Sp Terslev-Ørslev Otto Christopher S og Louise Marie Christensen. Dim Herlufsholm 99, c 29/1 1908 (1), g Kliplev 30/8 32 sygepl Ingeborg Maria Moos, f Vestermarie 20/2 93. Forældre: Sp Kliplev Peter Hansen M og Martha Christiane Andrea Brammer. 15/2 08 lærer Rungsted kostsk, 1/11 09 lærer Bornholms højsk, 2/3 11 pers kap Stouby-Hornum, 20/5 14 sp Føvling, 14/10 21 sp Kværs, d her 31/12 44.

18. 1945-78 **Frode Møller Lauridsen,** f Ø Starup 15/4 1915. Forældre: Gdr Ø Starup Laurids L og Kirsten Marie Christensen. Dim Høng 38, c 45 (1), g 1/7 41 Lina Rohrer, f Frauenkappelen, Schweiz 2/11 16. Forældre: Gdr Hans R og Bertha Messer. 29/5 45 sp Kværs, afsk 31/12 78.

19. 1979- **Olaf Roesgaard,** f Tørring 15/10 1933. Forældre: Sp Tørring-Heldum Peter Andreas Andersen R og Edith Thomsen. Dim Rønde kurs 61, særuddannelse 78, g Martha Højlund Nielsen. Forældre: Lærer Leonard N og Martha Højlund N. Missionær Japan 62-74, lærer 75-79, 1/8 79 sp Kværs.

Litt: Trykte kilder: Trap 1864, 1930, 1967; Kirkelig Håndbog 1923-75; H Hejselbjerg Paulsen (H H P): Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817. Sdj årb 1934-35; H V Gregersen: Jacob Fabricius den Yngres visitats i Kliplev og Kværs 1639. Sdj månedsskr 1961; A Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark bd VII, 1977 (A P T VII); Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, 1980; P Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie bd IX B, 1972; samme: Særudgave (Sønderjylland) 1971-72; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938 (C P); Den danske Skolehåndbog 1946-78; E Horskjær: De danske Kirker bd 18, 1970; Statistisk Tabelværk 1975 II. Danmarks administrative inddeling; Statistisk Tabelværk 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976; K Skaarup: 9. April og 30. juni 1940 i Kværs. Sdj månedsskr 1945; Højskolebladet nr 2, 1945. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80, Åbenrå provstearkiv, Kværs sogns kirkebog og Chronik, alt La Åbenrå; utr ms af pastor Møller Lauridsen (F M L), Aage Dahls og P Nedergaards samlinger.

HOLBØL

Af J W O og H P

Topografi

Areal 5087 ha. Holbøl sogn omgives af Kliplev, Kværs, Rinkenæs og Bov sogne i Åbenrå provsti, samt af Tinglev sogn i Tønder provsti og Flensborg fjord. Til sognet hører også 2 små øer, Okseøerne, i fjorden.

Jordbundsmæssigt består det af et bundmorænelandskab mod øst, der afløses af randmorænezonen Kværs-Hokkerup og et system af lavninger, som mod vest glider over i den øvre del af Tinglevfladen. Højeste punkt er Stagehøj vest for Hønsnap, 67 m, men i øvrigt når højderne sjældent over 50 m.

Kysten mod Flensborg fjord er på de fremstående næs udformet som klinter med en højde på indtil 20 m, og skoven går adskillige steder frem til klintens kant, ligesom skrænterne mod fjorden delvis er beklædt med trævækst eller krat. Der findes ved foden en smal bræmme af sandstrand, der benyttes meget til søbadning. Kystområdet i Holbøl sogn danner sammen med de tilgrænsende dele i Bov og Rinkenæs sogne et landskab af betydelig skønhed.

Bebyggelsen var tidligere i overvejende grad præget af storgårde og landsbyer. Nu er der opstået en tæt parcelhusbebyggelse langs de nye veje.

Sognet gennemskæres af hovedvej 8 og 10, Fjordvejen Rinkenæs-Kruså, samt den 1978 indviede motorvej til Frøslev.

Byer Holbøl med kirke, prg, skole, forsamlingshus (H Landbohjem), sportspl og bankfilial; Hokkerup; Hønsnap; Vilsbæk; Gejlå; Ø Gejl; Rønshoved med højskole; Sønderhav med menighedshus (»Mødehuset«) og Kelstrupskov.

Bebyggelser Holbøl Mark, Undelev, Vilsbæk Mark, S Bjerge, Gejlå Mark, Hønsnap Mark, Hokkerup Hede, Volsballe, Keldbjerg.

Gårde Koldmose, Rønshovedgd, Undelevgd, Damkærgd, Gejlå Krogd, Lundsgd, Oksenkær, Fladberggd, Grimtoft, Juhlsminde, Lindegd, Nørreskov, Hesselgd, Tallingbjerg, Ballegd, Fruerskov, Holdbi kro, Kelstrupgd, Kelstruphus.

Okseøerne (St og L Okseø), på St O restauration, bådebyggeri og anlægsbro, på L O en feriekoloni.

Skove En del skov er statsejet og administreres under Gråsten skovdistrikt. Det gælder således Kelstrup Fredskov, Kelstrup Plantage, Rodemose, Hønsap skov, Rønshoved skov og Gårdbæk skov. Resten er privat.

Fredede oldtidsminder 4 runddysser, 7 langdysser, 2 langhøje, 22 høje, 1 tuegravplads med 56 småhøje ved Hønsnap og 1 sten med 5-6 skålgruber ved Vilsbæk.

Stemmetal ved flg valg til den tyske rigsdag (uden Hønsnap kom) 1871 84 da, 37 ty; 1884 42 da, 45 ty; 1912 106 da, 85 ty, 20 s.

Ved folkeafstemningen 10/2 1920 (med Hønsnap) 598 da, 279 ty (tilrejsende 57 da, 91 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 381 da, 129 ty, 22 s; 11/4 1924 343 da, 109 ty, 72 s; 16/11 1932 352 da, 143 ty, 163 s; 3/4 1939 705 da, 201 ty (s er nu optalt under da); 28/10 1947 784 da, 88 ty; 14/5 1957 794 da, 132 ty; 23/1 1968 955 da, 95 ty (Stat medd 1968, 8). Efter kommunesammenlægningen i 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Under den prøjsiske administration hørte hovedparten af sognet først under Gråsten herredsfogderi, dog hørte Hønsap under Flensborg herredsfogderi, og Gejlå, Vilsbæk og Undelev kom under Søgård-Årtoft godsøvrighed. Fra 1889 udgjorde sognet Holbøl amtsforstanderskab, dog hørte Hønsnap med Sønderhav og Okseøerne under amtsforstanderskabet for Bov. Sognet var delt i kommunerne Gejlå, Hokkerup, Holbøl, Hønsnap, Kelstrupskov, Undelev (der dog allerede i 1876 blev sammenlagt med Holbøl kom), Vilsbæk, Ø Gejl og Lyksborg forstdistr, der opr kun omfattede Kelstrupskov, men fra 1894 også Kelstrup Mark og Kelstrupgd.

Holbøl kommune blev i 1970 indlemmet i Bov storkommune.

Den ældre præsterække

1. **Hans,** sp Holbøl. Fader til 2(?).
2. **Christian (Carsten) Hansen,** sp Holbøl.
3. -1620 **Thomas Iversen,** sp Holbøl, d her 1620.
4. 1620-36 **Niels Ketelsen (Nikolaus Chilianus),** f 1584, imm Kbh 1609, ca 17 diakon Kliplev, 20 sp Holbøl, d her 18/4 36.
5. 1636-63 **Mikkel Iversen,** f Stubbæk, Ensted 1608. Forældre: Sp Ensted Iver Hansen og ... Mikkelsd. Dim Flensborg 26, imm Rostock 32, mag sst 34, imm Kbh 11/12 35, g 1) Metta Petersd Korff, f 18, d Holbøl 8/5 42. Fader: Insp Gråsten Peter K. G 2) Ellen (Helena), f Sottrup. 36 sp Holbøl, d her 27/11 63.

En søndag i efteråret 1663 nævnte M I i sin prædiken tyveri og åger som svære former for synd. Herover blev en bonde fra Sønderhav, Nis Hokkerup, der åbenbart troede, at præsten sigtede til ham, så forbitret, at han trådte ud af sin stol og tiltalte M I med hårde og uforskammede ord. Andre bønder sluttede sig til N H, og præsten blev herover så eksalteret, at han kastede sig ned foran alteret, udbredte sine hænder til Gud og bad om hævn over den syndige sognebefolkning. Han blev imidlertid syg af denne ophidselse og døde kort efter. Nis Hokkerups slægt skal derefter have været præstefjendsk i flere generationer (C P, s 299).

6. 1664-1702 **Poul Hansen Sommer,** f Slesvig 15/5 1633. Fader: Fyrstl bager Slesvig Hans S. G 1) Magdalene Pahlen, f Stade, d Holbøl 28/4 76. G 2) 12/6 77 Anna Christiane Strauch, f Kværn 24/12 51, d Holbøl 4/10 1715. Fader: Sp Kværn Peter Nielsen S. 21/3 64 sp Holbøl, d her 4/8 02. Svigerfader (med 2) til 7.
7. 1702-30 **Samuel Nissen,** f Oksbøl 27/4 1673. Forældre: Sp Oksbøl Martin N og Maria Pedersd. Imm Jena 14/5 90, imm Kbh 20/7 96, g Elisabeth Poulsd Sommer, f Holbøl 78, d her 1749. Huslærer Gammelgård, 20/6 00 adj min cum spe succ Holbøl, sp sst 4/8 02, d her 28/8 el 14/8 30. Fader til sp Uge Nikolai N.
8. 1731-86 **Johannes Petersen Schneider,** f Had 1705. Forældre: Diakon Had Peter S og Bothilla Catharina Hestermann. Imm Jena 31/3 23, 4/2 31 sp Holbøl, d her 19/5 86.

Om J P S oplyses i antikvar Søren Abildgaards dagbog fra 1776: »Præsten Hr Schneider i Hoelbylle har den Besynderlighed og Indbildning, at han aldeles ikke kan prædike og tale paa Prædike-Stolen, præker derfor i Chor Dørren eller paa Kirkegulvet« (M Mackeprang: Søren Abildgaards Dagbog. Sdj årb 1906, s 165).

9. 1786-95 **Daniel Petersen,** se sp Bov.
10. 1796-1805 **Eschild Jespersen Schmidt,** f Emmerske, Tønder 1/10 1770. Forældre: Smed Emmerske Jesper Eschildsen og Anna Bleg. Imm Kbh 2/5 92, c 23/4 95 (h), g Holbøl 20/1 97 Helena Schwensen, f Bommerlund, Bov 10/1 70, d Åbenrå 8/12 1843. Forældre: Kroejer Bommerlund Peter S og Anna Margrethe Jürgensen. 8/4 96 sp Holbøl, d her 12/5 05.

E J S var rationalist og gik ind for Adleragendens indførelse 1797-98. Han mødte imidlertid stærk modstand fra menigheden, der bl a hævdede, »at Antagelsen af den nye Agende strider mod vort Konfirmationsløfte«. Han skal have udgivet en af de første danske læsebøger i Nordslesvig, men der findes intet eksemplar af den i dag. (H H P, Sdj årb 1934, s 40, 44, 205, 207).

11. 1805-36 **Zacharias Luderus (Lüders) Hansen,** f Åbenrå 6/8 1776. Forældre: Kbmd Åbenrå Peter Beninck H og Maria Cornelsen. Dim 96, imm Kiel 24/10 s å, c Gott 1803 (3. kar m A), g Åbenrå 3/2 09 Catharina Birgitte Margrethe Mau, f Kbh 88. Forældre: Bankkommissær Kbh Heinrich Anton M og Cathrine Elisabeth Badstüber. 20/9 05 sp Holbøl, d her 18/12 36.

Det ser ud til, at agenden er blevet indført lidt efter lidt af Z L H (APT VII, s 136).

Tiden 1837-1920

Da der hverken fandt noget præsteskifte sted efter treårskrigen eller krigen 1864, vil det være rimeligt at foretage tidsbruddet her. Med *Jes Petersen* (1837-70) kom den nye kirkelige bevægelse til Holbøl sogn. Den nye præst vakte straks store forventninger, der ikke blev skuffet. Hans prædikener var fortræffelige, præget af klarhed, varme og evangelisk ånd, og kirkebesøget voksede stærkt; næsten alle beboere var nu blevet flittige kirkegængere. I hjemmene studerede man bibel og andagtsbøger, der fandtes overalt. Som landmandssøn fra Rønshoved havde J P tillige god forstand på landbruget, og han blev derfor også sognets leder i verdslige anliggender. (A P T VII, s 136).

I de senere år mistede pastor P måske nok igen noget af sit greb i befolkningen. De 3 beretninger fra hhv 1856, 1859 og 1862 er helt intetsigende. Gensup Bertel Godt roser ganske vist såvel hans prædiken som hans katekisation i 1868, men må dog konstatere en nedgang i altergæste-

tallet i de 3 forudgående år. J P mener imidlertid, at årsagen hertil er udvandringen til Danmark.

Fra pastor Jes Petersens tid er gennemgået to beretninger (1868 og 69) til hhv general- og specialvisitats. Vi har tidligere (s 357) benyttet et citat fra den første, der gav et markant bidrag til belysning af Treårskrigen som kirkehistorisk epoke. Skønt ret fyldig er den sidste kun en genklang af den forudgående.

I *gudstjenesteordningen* var intet ændret siden sidste generalvisitats, og der var ingen særtjenester. Kirkekatekisationer holdtes i regelen fra 1. s i trin til Michaelis og fra nytår til påske.

Gudstjenestebesøget var i det hele ikke tilfredsstillende, men sp mente i de sidste to år at have kunnet spore einen kleinen Fortschritt zum Bessern i de s 357 nævnte stærkt dansksindedes kirkegang (1868). 1869-beretningen giver udtryk for samme tendens.

Altergæster 1865 510 (33.9%), 66 486 (32.3%).

Menighedsliv Dåb og vielser fandt i overvejende grad sted i kirken, i enkelte tilfælde dog i hjemmene (1869). Der var ingen organiseret virksomhed til fremme af ydre mission eller andre kristeligt-kirkelige formål.

Kirketugten var gået af brug, bortset fra, at deflorerede brude sjældent bar brudekrans.

Der var ingen grund til at klage over (køns)*sædeligheden,* idet kun 7 af 155 fødsler i årene 1865-68 var »uægte«. Derimod var druk og spil ret udbredte laster.

Sektvæsen Der holdtes ingen konventikler, og sekterisme havde intet tilhold i selve mghen. I vinteren 1867/68 havde en baptistprædikant et par gange forsøgt et fremstød i sognets østlige del, men hans virksomhed hørte op som følge af manglende respons hos beboerne.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1062, og gensups arkiv, Abt 18, nr 43, alt i La Aabenraa).

Efterfølgeren *Emil Christian Johannsen* (1870-81) nåede efter B G ikke langt over det middelmådige. Hans prædikener var godt disponeret og udarbejdet, men gennemgående for doktrinære og abstrakte, og hans katekisationer var heller ikke lydefri. Han var, stadig iflg B G, ikke særlig energisk (eifrig), men fredelig og omgængelig og stod i et godt forhold til sin menighed. Kirkegangen var stabil, omend med synkende tendens. De indførte 5 tyske gudstjenester blev stadig svagere besøgt (1877-80). Det kirkelige liv var ikke just aktivt (reges), interessen for mission kun ringe. Derimod var det sædelige liv præget af flid og nøgternhed.

J var dansksindet i det skjulte (se under Felsted). Der er intet, der tyder på, at B G kom under vejr hermed.

Provstearkivet har to – magre – beretninger (1880, 81) fra pastor Johannsen. De indeholder dog en del tal til belysning af mghslivet, især altergangsfrekvensen. Folketallet sættes (se ndf) fremdeles til 1504, skønt det sank lidt 1867-86 (s 360).

1881 karakteriseres sognet således: »Om der end ikke rører sig noget synderligt levende kirkeliv i mghen, så fattes der dog for det meste ikke religiøs sans. ... Husandagt forekommer kun i enkelttilfælde«.

Kirkebesøget angives i 1880 til ca 80 på alm søndage (5.3%), på festdage til 2-300 (12.6-19.9%), i 1881 som tålelig godt: 90-120 (6.0-8.0%).

Sp konstaterer tiltagen i *altergangsfrekvensen,* der beregnes til gnsn 520 i årene 1861-70 (34.6%), til 590 (39.2%) i hans egen embedstid 1871-79.

Den procentiske frekvens var som følger i de enkelte år: 1864 23.7, 68 34.0, 69 36.0, 70 30.7, 71 33.2, 72 35.2, 73 39.2, 74 37.2, 75 35.3, 76 40.2, 77 45.3, 78 42.3.

I 1879 var antallet af *kirkelige vælgere* 221, 12 afgav deres stemme (5.4%).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1052, La Aabenraa).

Den næste sp *Simeon Gottlieb Schumacher* (1882-86) forblev kun i embedet i 4 år, inden han søgte sin afsked, drog sydpå og døde året efter. Hans indflydelse kan ikke have været stor, men han skal have været vellidt af menigheden, selv om han var tysksindet og tyskuddannet. Visse punkter i hans privatliv gjorde ham imidlertid ikke velanset af gensup Th Kaftan. (Brev af 20/4 1946 fra sp Johannes Pedersen (20) til P N; C P, s 299, hvor han roses højt som præst, skønt han skal have været drikfældig).

Schumacher optog i de to efterladte beretninger (1882, 83) forgængerens lapidarstil.

Kirkebesøget siges i 1882 at være im Ganzen gut, i 1883 meddeles, at det på 5. s e trin var 125. Samtidig angives folketallet til 1531 (for højt(?)). Besøget var herefter på denne dag 8.3%.

Der var ingen særtjenester, men der katekiseredes med børnene i fastetiden. Salmesangen understøttedes af et orgel, men der var intet kirkekor. Søndagsfreden overholdtes, så der var kun lidt arbejde på denne dag. Alle børn blev døbt og konfirmeret, og den borgerlige ægteforening påfulgtes altid af kirkelig vielse. Drukkenskaben var muligt i tilbagegang: der var kun få notoriske drankere.

Altergæster, se s 363.

Sekterere fandtes ikke.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1052, La Aabenraa).

Præsterne vedblev at skifte hyppigt. *Johann Friedrich Beuck* (1887-92) var iflg C ikke glad for at være i Holbøl.

Som sine kolleger indsendte han i 1887 to beretninger, i 1890 én. Også han fattede sig i korthed.

Gudstjenesteordningen var stort set uforandret – intet var blevet ændret efter 2. Gesamtsynode; dog var den i det øvrige Nordslesvig brugelige indgangs- og udgangsbøn blevet indført. Der holdtes ingen særtjenester.

Gudstjenestebesøget karakteriseres med ordene grosse Betheiligung, og dette gjaldt i særlig grad altergangstjenesterne.

Altergæster, se s 363. Frekvensen bedredes noget i Beucks embedstid, lå dog fremdeles blandt provstiets lave.

Sp var medlem af *Det slesvig-holstenske Landsbibelselskab.*

Af *sektvæsen* var der intet.

Sociale tilstande. På dette punkt var Beuck en smule mere udførlig. Der fandtes i sognet en sund middelstand, følgelig ingen kløft mellem fattig og rig, og der herskede grösstenteils Zufriedenheit mit den von Gott geordneten Verhältnissen. Dog ikke 100%: ved det sidst afholdte rigsdagsvalg var der faldet to stemmer på socialdemokratiet. Sp antog imidlertid, at dette nærmest måtte tilskrives uheld udsprunget af uvidenhed angående den socialistiske ideologi: hverken moderne fritænkeri eller socialdemokratisk livsanskuelse syntes at være trængt igennem til nogen sogneboers bevidsthed.

Ej heller civilstandsloven (1874) havde haft nogen skadelig indflydelse (1887).

I 1890 meddelte sp, at der ikke havde været afholdt kirkelige fester i det forudgående treår. Der var nu fem tyske gudstjenester pr år, men tysk var ikke blevet indført i nogen skole som religionsundervisningens (ene)sprog.

Kirkelig statistik 1887 stemmeberettigede ved kirkelige valg 187, afgivne stemmer 11 (5.9%), 1888 153/16 (10.5%).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1053, La Aabenraa).

Efter Beuck fulgte *Johann Reimer Zerlang* (1893-99), der i øvrigt er omtalt i bd IX B, s 893-894 (særudg s 43-44). Han var ivrigt dansksindet og kom derved såvel i Holbøl som i sin senere embedstid i Gram i et vist modsætningsforhold til biskop Kaftan. Han var videre (C P, s 300) »en Mand af dyb Tro og prædikede Omvendelse fra denne Verdens Liv til den korsfæstede Kristus med stor Alvor og Ligefremhed. Han virkede nidkært og trofast, og mange er ved ham blevne omvendte ... Til at begynde med søgte han i det selskabelige Samkvem, skønt selv udpræget dansk, at gøre lige Ret til begge Sider, men gik mere og mere over i den danske Lejr, især da der var mere Kirkelighed paa den Side«. Den skarpe og udiplomatiske nationale holdning medførte, at han kom i de kirkelige myndigheders miskredit, blev frataget lokalskoleinspektionen, fik en bøde på 144 RM og en kraftig misbilligelse (Verweis).

Pastor Zerlangs beretning fra 1894 er den ene af de to, der blev tilbage efter »udtyndingen« af provstearkivets arkivalier mellem 1890 og 1909.

Gudstjenesteordningen var i almindelighed uden rigere liturgisk udstyrelse, dog havde Zerlang(?) indført den skik, at præsten i umiddelbar tilslutning til kollekten og oplæsning af epistel eller evangelium fremsagde den apostolske bekendelse med forudgående forsagelse af djævelen – et grundtvigsk træk(?). Der var ingen særtjenester.

Gudstjenestebesøget var ret godt, om end det i forhold til folketallet kunne være langt bedre. En undtagelse dannede de månedlige tyske gudstjenester, ved hvilke deltagelsen højst kunne betegnes som einiger Massen genügend. Børns og unges fremmøde kunne være større, men var dog i det hele tilfredsstillende. I synodeberetningen fra 1896 angives kirkebesøget til 10%, det femtehøjeste i provstiet. Fra synoden 1903 berettes, at det nu var sunket til 4%, provstiets laveste frekvens, Åbenrå medregnet (fra pastor *Treplins* tid er intet bevaret).

Sp havde i vinteren 1893/94 foranstaltet offentlige forsamlinger hos høker *Claus Schmidt* i Gejlå.

Altergæster, se s 363. Besøget var stigende i Zerlangs embedstid og nåede i 1899 58.9%.

Af *sekterere* var der ingen, men Bornholmerne havde forgæves søgt at vinde indpas hos nogle vakte.

De *sædelige tilstande* var forholdsvis gode, og sognets indfødte befolkning betegnes som mådeholden, ædruelig, flittig og sparsommelig.

De *sociale tilstande* var i mange henseender gunstige – forholdet mellem arbejdsgivere og arbejdere var for det meste temmelig patriarkalsk.

Kirkelig statistik 1894(?) indbtal 1400, stemmeberettigede ved kirkelige valg 179, afgivne stemmer 109 (60.9%). Dåb 41, i hjemmet 38 (92.7%). 1895 dåb 34/29 (85.3%). 1896 indbtal 1366, kirkelige valg 187/56 (29.9%), dåb 34/33 (97.1%). 1897 kirkelige valg 185/80 (43.2%), dåb 41/36 (87.8%). 1898 dåb 41/37 (90.2%).

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, La Aabenraa).

Heinrich Ludwig Martin Richard Treplin (1900-04) er beskrevet ovf både under sin senere Løjt- og Rømøtid (s 416 f og PN bd IX B, s 1238. Særudg s 388), hvortil kan henvises. Han var tysksindet, men ikke egentlig upopulær.

Karl Gustav Vogel (1905-12) beretter i C, at han havde 7 dejlige og lykkelige år i Holbøl med kun glade og gode minder. Skønt tysksindet tog han afstand fra det preussiske tvangsstyre i Nordslesvig.

Pastor Vogels ene beretning (1909) er lidet givtig og delvis ulæselig.

Gudstjenesteordning. Katekisationerne var nu blevet afløst af børnegudstjenester, der afholdtes om sommeren på søndag(?) eftermiddage. I fasten afholdtes der særtjenester. Besøget var i begge tilfælde slet.

Kirkebesøget, også den yngre generations, aftog langsomt, hvorimod 30 bibeltimer afholdt i 5 skoler i vintertiden havde samlet ret godt besøg.

Altergæster, se s 363. Gennemsnitsfrekvensen 1909-14 halveredes sammenlignet med frekvensen 1899.

Menighedsliv. Der fandtes en forening, der arbejdede for ydre mission (Tirupaty). Den var dog i færd med at opløses eller omdannes. Hver andet år afholdtes en missionsfest.

Gustav-Adolfforeningen havde en underafdeling i Holbøl med 28 medlemmer og en årlig indkomst på ca 50 M. Der var flere gange med held blevet forevist lysbilleder fra foreningens arbejdsmark. Desuden forefandtes en Good-Templarloge og en dansk-national afholdsforening.

Kirkelig statistik (gnstal) 1909-14. Indbtal 1570. Stemmeberettigede ved kirkelige valg 297, afgivne stemmer 61 (20.5%). Fødsler 42, dåb 40. Ægteskaber ved Standesamt 8, kirkelige vielser 8. Begravelser 23, uden kirkelig medv 2/3. Altergang 460 (angives til 26%, var faktisk 29.3%). I kirkeåret 1905/06 var det samlede antal kirkegængere 5456, i gnsn pr gudstjeneste 99, i % 6.8, hvorved sognet indtog pladsen som nr 15 i provstiet.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1054, La Aabenraa).

Peter Andersen (1912-25) var den sidste præst inden genforeningen, men han blev stadfæstet efter valg 7/10 1921. Han var også den sidste, der førte C. Det fremgår af denne, at den ivrigt dansksindede pastor A næsten fra sin tiltræden fik Den tyske Forenings bestyrelse på nakken. Den første anledning til denne konfrontation var præstens vægring ved at holde talen på kejserens fødselsdag i januar 1913 i kroen. Han tilbød i stedet at holde en festgudstjeneste, men det blev afslået. Herefter fulgte en lang række klager over ham til konsistoriet og den slesvigske regering, men de blev alle afvist. I 1915 blev han under en disciplinærundersøgelse frifundet for en beskyldning for svig og anden uhæderlighed. Først henimod krigens slutning ebbede klagerne ud (C P, s 300-301). I 1918 blev bygget et forsamlingshus, Landbohjem, i en tidligere kro.

Fra Peter Andersen findes to beretninger i provstearkivet, en udførligere (1915) dækkende årene 1909-14 og en knappere (1917) fra krigsårene. I 1917 var An-

dersen desuden vikar i Rinkenæs. De to rapporter behandles hver for sig.

Gudstjenesteordning. Den anbefalede ordning var delvis gennemført. Børnegudstjenester holdtes hver 14. dag om sommeren, nadvertjenester i sognets landsbyer for gamle og svage. Der var bibeltimer én gang pr md afvekslende i landsbyerne.

Gudstjenestebesøget var stigende ved den danske gudstjeneste, undertiden endog stærkt, således at kirkens kapacitet ikke slog til på festdage, end ikke i krigstiden, da mere end 150 mænd var indkaldt. I 1914 besøgtes den alm gudstjeneste af gnsn 127 (8.5%, indbtal 1575), mens gnsnstallet ved festtjenester var 298 (18.9%). Deltagelsen i de tyske tjenester var sædvanligvis sehr schwach, kun på festdage var den god, hhv gnsn 26 (1.7%) og 73 (4.6%).

Altergæster, se s 360 og 363.

Menighedsliv. I alm iagttoges søndagsfreden strengt, men i denne henseende stod Holbøl tilbage for sognets andre landsbyer, af hvilke Hønsnap udmærkede sig særligt. I de senere år var tysktalende familier i Holbøl ophørt med at fejre skærtorsdag som helligdag (efter tysk skik).

Landesverein für innere Mission havde nogle medlemmer i mghen, og Nordslesvigsk IM – af begge retninger – sendte missionærer til sognet. De havde imidlertid kun få tilhængere, men sp formodede, at den tonnesenske retning havde mest vind i sejlene.

Interessen for *ydre mission* var forholdsvis ringe. Ingen af missionsanstalterne havde præferencestilling blandt beboerne, for hvilke der hvert år holdtes nogle missionsforsamlinger.

En *Jungfrauenverein* samledes én gang ugentlig.

Af kristeligt læsestof fremhæves *Gemeindeblätter, Sædekornet* og *Palmblätter,* ligesom der sørgedes for udbredelse af andagtslitteratur.

Der forefandtes en *sygeplejeforening* i sognet, og flere unge piger herfra var blevet diakonisser.

Sektvæsen: intet.

Sædelige tilstande: De to tidligere nævnte afholdsforeninger bestod stadig, og en 3., en kirkelig, var under dannelse. De var, som sps skildring vil vise, ingenlunde overflødige: I sognet var der 12 beværtninger, og »i nogle finder der meget ofte drikkelag med skandalescener sted, særlig hyppigt i kroen i Holbøl. Tidligere var det også særdeles slemt i Vilstrup, nu, efter at bevillingen er kommet på andre hænder, er der blevet næsten mønstergyldigt. Også i Hokkerup er det temmelig galt. Da krigen begyndte, indtrådte der en vis bedring, men snart blev det så meget des værre. Drikkelagene har næppe nogen sinde været så påfaldende som netop nu, det gælder især landsbyen Holbøl, hvor også adskillige kvinder er meget forfaldne. Også spillelidenskaben [hersker] i mangen en landsby«.

Sociale tilstande: Iflg sp var ca ⅓ af alle sognets beboere tilflyttere. Derfor var alle gamle sæder og skikke gået i forfald. Dette bevirkede rodløshed med deraf flydende mangel på sammenhold. Men også på dette felt var Hønsnap en glædelig undtagelse. Modsat tidligere kendte den ene halvdel af sogneboerne ikke den anden. Man vidste ikke – således som det har været jysk skik – hvor de enkelte landsbyer lå, langt mindre, hvem der boede deri. Den gensidige interesse for næstens ve og vel var under disse omstændigheder yderst ringe; hertil bidrog også delvis ufremkommelige veje.

I 1917 berettes, at *gudstjenestebesøget* var aftaget noget i de to sidste krigsår p g a indkaldelser. Børn kom kun sjældent i kirke, dog hyppigere end før. *Børnegudstjenesterne* var indstillet, da sp også havde Rinkenæs at passe, og børnenes arbejdskraft ikke kunne undværes på hverdage. Der holdtes talrige *sørgetjenester,* også på hverdage. Trods alt dette fortsatte andagter og nadvertjenester for gamle og syge i de afsidesliggende landsbyer, og her var besøget godt.

Med *sædeligheden* stod det recht traurig til som følge af militærbelægninger. Der var nu flere uægteskabelige fødsler end før, både hos ganske unge og noget mere modne kvinder. Til gengæld var drikkeriet aftaget som følge af mangel på alkohol. Af og til slog man sig imidlertid ordentlig løs med nattelange drikkelag.

(Åbenrå provstearkiv, nr 1055, La Aabenraa).

Tiden efter 1920

Pastor Andersen skriver i beretningen i Kir Hdbg 1923, at der er 345 altergæster, og at de vanskelige forhold p g a den tidligere nationale kamp nu er bedret. Der er 6 danske og 1 tysk i menighedsrådet. Der bliver stadig holdt 6 tyske gudstjenester årligt og 1 dansk i Sønderhav 1 gang månedlig. I 1922 var Rønshoved frimenighed blevet stiftet med 35 husstande som medlemmer. Den valgte forstander Aage Møller, Rønshoved højskole (oprettet 1921), til sin præst og benyttede kirkesalen i højskolen til sine gudstjenester. Se i øvrigt ndf.

Iflg omtalen i Kir Hdbg for 1927 var altergæstetallet gået ned til 300 med en kirkegangsprocent på 4. På det tidspunkt var en tysk frimenighed, der først lededes af pastor Horstmann, senere af pastor Jahn, blevet dannet. Den holdt 1 månedlig gudstjeneste i kirken. Pastor Andersen døde i oktober 1925 og blev efterfulgt af den kendte kirkehistoriske forfatter *Johannes Pedersen* (1926-33), der dog allerede efter 7 års forløb søgte bort til den da nyligt byggede Højdevangs kirke i København. I det omtalte brev af 26/4 1945 til P N fortæller han om sin egen tid kun, at der endnu dengang fandtes ganske enkelte familier i sognet, der hørte til »Det gamle Budskab«. I Kir Hdbg for 1931 melder han om uforandret altergangstal og kirkegangsprocent, men kalder videre sognet for meget ukirkeligt. På det tidspunkt var der blevet grundlagt 3 tyske privatskoler. En vis skærpelse i nationale modsætningsforhold har utvivlsomt fundet sted også her.

Hans efterfølger *Ewald Børge Christensen* (1934-40) har ikke meget nyt at berette til Kir Hdbg 1935 og 1939. Der forekommer lidt gammeldags kirkelighed, men samtidig også megen kirkelig ligegyldighed. Allerede efter 6 års forløb flyttede han til Århus og derefter til Ølsted-Torsted. 9/4 1940 fandt en træfning sted ved Hokkerup, men ellers skete der ingen større begivenheder i sognet under besættelsen.

Under *Rudolf Bakkegaard Olesen* (1940-50) forsvandt den tyske frimenighed og de tyske privatskoler ved befrielsen. Ellers er der stadig ingen forandring at spore kirkeligt set. Den hyppige præsteveksel fik ende med *Peter Jørgen Petersen* (1950-76), der i 1956 blev provst for Åbenrå provsti efter Frode Beyer, da denne blev biskop. Altergangstallet svinger lidt op og ned og står på 326 i 1967, det sidste år med opgørelse heraf. Kirkegangsprocenten ligger jævnt på 3-4. Der er stadig intet retningspræg. Næsten alle menighedsrådsvalg har været fredsvalg med »upolitisk

liste« som det dominerende parti, til tider det eneste. Den tyske frimenighed genopstod omkr 1960, men blev nedlagt i begyndelsen af 1970erne. Også den tyske privatskole fik et kortvarigt come-back, jfr ndf. Nuværende sp er *Poul Anton Arendt.* (1977-).

Det tyske islæt er gennem årene efter genforeningen gået støt tilbage fra godt 30 til 9% af de afgivne, gyldige stemmer, jfr ovf. I samme tidsrum fandt en relativ kraftig stigning i befolkningstallet sted indtil midten af 1950'erne, men derefter gik det den anden vej som følge af afvandringen fra landbruget.

Skolen

Den ældste skole i sognet er degneskolen i Holbøl by, der i hvert fald kan følges tilbage til midten af 1700tallet, men hvis oprettelse ikke kan nærmere tidsfæstes. Den fik egen bygning i 1856, som blev ombygget og udvidet i 1910 og 1958. Hertil kom i begyndelsen af 1800tallet skoler i Hokkerup og Vilsbæk. Sidstnævnte havde været biskole indtil 1836. Begge disse skoler gennemgik udvidelser omkring århundredskiftet. I sidste halvdel af 1800tallet blev der oprettet en dansk privatskole i Hønsnap og en tysk i Hokkerup.

Bertel Godt er relativt godt tilfreds med undervisningen i årene 1868-80, selv om præstationerne i salmesang, den undervisningsgren, han interesserede sig særligt for, nok til tider kunne have været bedre. Den danske privatskole forsvandt vist nok ret snart igen. I 1902 blev der imidlertid indrettet en offentlig skole i Hønsnap (Trap 1930 IX, s 493. L S Ravn kender den ikke), og det samme skete i 1913 i Gejlå (der heller ikke figurerer hos L S Ravn). Den tyske privatskoles skæbne er ukendt.

Ved genforeningen bestod der således 5 kommunale skoler i sognet, i Holbøl by, Hokkerup, Hønsnap, Gejlå og Vilsbæk, et ganske anseligt antal under hensyn til befolkningstallet (1546), men begrundet i afstandene. I mellemkrigsårene blev Gejlåskolen nedlagt, men en anden blev oprettet i Sønderhav. De 3 tyske privatskoler fra samme tid blev ophævet efter besættelsen.

I 1954 genoprettedes imidlertid en tysk privatskole i Vilsbæk, der eksisterede til 1968. Allerede forinden var såvel den danske skole i Vilsbæk (1965) som skolerne i Hønsnap (1962) og Sønderhav (1966) bukket under for centraliseringen. Hokkerupskolen holdt ud til 1971, og i dag er således kun Holbøl skole tilbage (1977/78) med 134 elever i 8 klasser (1-7, børnehkl) og 10 lærere. Skoleinsp er Lorens C Hansen (f 1930).

I en årrække havde en dansk privatskole til huse i Rønshoved børnehjem, der ejes af Den Nordslesvigske Kvindeforening.

Rønshoved højskole og frimenighed

Rønshoved højskole blev grundlagt i efteråret 1921 af den meget særprægede Aage Møller, der var født i Odense 18/10 1885 som søn af bestyreren for friskolen i Nørregade Peder Marinus M og Emile Sørine Jessen. Hjemmet var udpræget grundtvigsk.

Han kom næsten med naturnødvendighed på højskole, først på Ryslinge, siden Askov, hvor han mødte sin senere hustru, Julie Vilhelmine Marstrand la Cour, hvem han blev gift med dér 2/6 12. Hun var datter af professor, højskolelærer Poul la C og Christine Marie M.

Aa M begyndte sin karriere som højskolelærer 07 ved hhv Ry, Skamlingsbanke og Roskilde højskoler. Under sit ophold på Skamlingsbanke sluttede han venskab med valgmenighedspræst Anders Nørgaard, Skanderup.

I 1920 følte Aa M, at Danmark burde gøre en indsats for også at få Sydslesvig tilbage (den indstilling havde han i øvrigt også i 1945), og derfor rejste han til Holbøl sogn og grundlagde Rønshoved højskole – eller Højskolen ved Flensborg Fjord, som dens officielle navn var – i en tidligere tyskejet gård, der da var til salg. 1/11 1921 tiltrådte han som forstander.

Men det var ikke nok for Aa M at formidle undervisning alene. Han begyndte også at holde en slags søndagsgudstjeneste. Der var dengang langt til kirken. Det var en trang for ham og hans hustru at mødes med de elever, der ville være med. Til at begynde med skiftede han med sine 2 medlærere, efterhånden var det mest forstanderen, der holdt søndagstalen. Udover skolens kreds var der kun en enkelt nabo med.

Fra det andet skoleårs begyndelse holdt pastor Nørgaard gudstjeneste med altergang i skolens gymnastiksal. Fra det tidspunkt – 20/8 1922 – må man sige, at frimenigheden daterer sig. Den voksede imidlertid ganske uformelt. Efterhånden kom det til at stå Møller klart, at han måtte blive rigtig frimenighedspræst. 1/3 25 blev han ordineret af Anders Nørgaard. Niels Daell, J Appel og to andre Askovlærere medvirkede.

Frimenigheden skulle i øvrigt ikke have nogen som helst organisation, ingen bestyrelse. Præst og organist var ulønnet. Småudgifter til varme, lys, brød og vin var let fordelt. Blandt dem, der sluttede sig til Rønshoved frimenighed, oprindelig på 35 husstande, var enkelte familier fra den gamle Sundeved frimenighed. Adskillige af Møllers elever satte bo på egnen og gik med i menigheden, det samme gjaldt nogle yngre familier, der flyttede til fra Røddingegnen. I 1930'rne kom et nyt tilskud fra nogle gamle elever, der tidligere var flyttet bort fra landsdelen, især til Fyn, men nu vendte tilbage på Aa M's opfordring for at erhverve gårde, der stod i fare for at blive opkøbt af tyskerne (se Imm Rommerdahls art om Rinkenæs). På enkelte undtagelser nær har ingen meldt sig ud af folkekirken.

Fra 1925 havde Aa M også livlig kontakt med højskolen i Snoghøj, Erritsø sogn, senere Den nordiskeuropæiske højskole, som dengang lededes af frk Jørgine Abildgaard. Han kom der i nogle år så hyppigt, at Snoghøj nærmest blev et lille anneks til Rønshoved.

Elevtallet ved Rønshoved højskole svingede stærkt fra år til år, men i 1941 var det sunket så dybt, at Aa M ikke mente, at det var økonomisk forsvarligt, at han fortsatte som leder. Han henvendte sig da til lærerparret ved Askov højskole Agnete og Hans Haarder for at formå dem til at overtage skolen, hvilket de også gjorde efter nogen betænkning og helt for egne midler (85.000 kr).

Hans Peder Haahr Haarder er født i Ølgod 3/5 1905 som søn af gdr Andreas Hansen H og Karen Haahr. Han dimitterede som student fra Statens Kursus i Kbh 24 og blev i 30 cand mag i historie og tysk. 16/10 31 giftede han sig i Kerteminde med Agnete Geismar, datter af forfatter og valgmenighedspræst Oscar G og Olga Hansen. Efter studierejser i Norge, Sverige, Finland, Holland og Tyskland var H først lærer ved Bo-

rups højsk i Kbh 26-29 og derefter fra 9/2 30 ved Askov højsk, indtil han 1/10 41 overtog højskolen i Rønshoved. Han ledede denne indtil 1/5 79, da hans søn Oscar H blev forstander. I 1958 gik skolen dog over til at blive en selvejende institution. Der er i disse år gentagne gange foretaget udvidelser. Ved slutningen af 70'erne var undervisningstilbuddene følgende: Alm højskoleundervisning, sprog, gymnastik- og idrætslederuddannelse, erhvervsvejledning samt forberedelse til HF, sygepleje- børnehave- og forsorgsuddannelse (Den danske Skolehåndbog 1977/78). I skoleåret 1979/80 var tilmeldt 157 elever.

Aage Møller fortsatte som præst for frimenigheden efter 41 til sin død i januar 78, men denne fik dog efterhånden en mere fast opbygning med en bestyrelse. Efter at han 25/9 42 var blevet præst for Mellerup og omegns valgmenighed, holdt han kun 2 månedlige gudstjenester i Rønshoved. Under besættelsen måtte han gå under jorden p g a sin tilslutning til modstandsbevægelsen, men benyttede den tid til at skrive en bog om de nordiske myter. Da han 30/9 58 havde taget sin afsked fra Mellerup, vendte han tilbage til Rønshoved og delte nu sin tid mellem frimenigheden dér og i Snoghøj.

Aage Møller blev meget forskelligt bedømt, men af alle anset for en af det 20. århundredes største højskolemænd. En nærmere redegørelse for hans standpunkter og personlighed i det hele taget findes bl a i P N bd VIII (Mellerup valgmenighed), s 81-82 (der citerer fra Festskrift til Aage Møllers 65-årsdag, 1950), og i artikel i anledning af 80-årsdagen af Poul Engberg, Snoghøj, i Kristeligt Dagblad 18/10 1965.

I sin ungdom (1913) angreb han heftigt de ledende højskolefolk for at have svigtet det grundtvigske historiesyn, idet de efter hans mening koncentrerede sig om store personligheder i stedet for at skildre menneskeslægtens levnedsløb i sammenhæng.

Med årene mildnedes hans yderliggående anskuelser dog noget. Han udtrykker det selv således, »at han fandt tilbage til den mosaisk kristelige livsanskuelse og fandt i denne det historisk-poetiske udtryk for dansk folkeliv, så at dette kunne komme ind under Guds førelse og opdragelse«. Efter hans død har Poul Engberg overtaget gudstjenesterne. (Asger Højmark og Uffe Hansen: De grundtvigske Fri- og Valgmenigheder, 1944, s 272-275, 276-279; Rønshoved højskoles årsskrift 1955, 1979).

Oversigter

Menighedsrådets sammensætning 1922 7 up; 1934 7 up; 1945 4 borg, 3 s; 1953 3 s, 4 up; 1965 3 s, 4 up. Sidst kendte fm uddeler M Thams, Holbøl.

Folketal 1860 1504, 1910 1595, 1921 1546, 1960 2026, 1970 1994 (Stat tabelv 1975 II. Danmarks adm inddeling), 1976 1803 (Stat tabelv 1978 VIII. Registerfolket 1/7 1976).

Antal altergæster 1926 300, 1934 300, 1942 250, 1954 354, 1966 326. Ungdomsm i prg, YM-kvindekreds, kirkebl, 2 mdl gudstj i Sønderhav, sdsk, Landbohjem i H.

Trossamfund u f folkekirken ty frimgh (1967).

Kirkebygningen

På en lille høj midt i byen ligger den bortset fra vestgavlen hvidkalkede og skifertækte kirke, der består af senromansk kor og skib med sengotisk våbenhus ud for syddøren. Koret, skibets sydside og nordmurens vestligste stykke er over en profileret granitsokkel opført af rå kamp, resten af skibets nordmur derimod af munkesten. Syd for kirken står der et klokkehus af bræddeklædt tømmer, opført 1753 og istandsat 1964-65. Kirken er i tidens løb istandsat gentagne gange, sidst i 1957-58 ved arkitekt Esben Klint.

På korets vægge og hvælv er der kalkmalerier, som blev fremdraget og restaureret hårdt af A Wilckens 1913. De består af en dekoration fra første fjerdedel af 1500tallet med rankeværk og store kolbeblomster samt en fremstilling af Dommedag. Desuden findes en præsterækketavle fra omkring 1700.

På det middelalderlige kampestensmurede alterbord med delvis bevaret helgengrav står en sengotisk skabstavle fra sidste fjerdel af 1400tallet med de 12 apostle, Johannes Døberen og Maria Magdalene i midtskabet, hvor Himmelkroningen er forsvundet. På de flade fløje er der malerier, vist nok fra 1702, af Korsfæstelsen og Opstandelsen. Bag på predellaen står på latin: »Lykkeligt det sogn, hvor der ikke er adelsmænd«. En defekt kalk er fra 1500tallets første halvdel, medens den benyttede barokkalk er fra 1695. Stagerne, der hviler på 3 løver, er af sengotisk type. Granitfonten er ny, vistnok fra 1930 ligesom fadet, der er udført af Stæhr-Nielsen med forbillede i 1600tallets nederlandske fade. Himmelen er i akantusbarok, skåret 1701 af Hans Buchholtz i Flensborg. Prædikestolen fra 1641 er et noget landligt arbejde i senrenæssance med kvindelige hermer på hjørnerne og evangelistrelieffer i muslingeskalarkaderne. Den er i 1962 istandsat og nystafferet af maleren Ernst Trier, Vallekilde. Det enkle stoleværk er fra 1956, og i koret står en præste- og degnestol fra 1700. På et vestpulpitur fra 1877 står et orgel med nygotisk facade fra samme år, leveret af Marcussen & Søn. Et oliemaleri, der forestiller Emmaus, er skænket omkring 1900. Klokken er støbt 1595 af Ioanes Kramp med plattysk indskrift.

Den nyere præsterække

Præsteløn 1907 3722 RM, 1922 3. kl, 1931 2. kl, 1946 3. kl, 1958 12. kl.

12. 1837-70 **Jes Petersen,** f Rønshoved, Holbøl 1/10 1804. Forældre: Boelsmd Rønshovedgd Peter Jessen P og Botilla Festersen. Dim Flensborg 26, imm Kiel 13/4 s å, c Gott 30 (2. kar m A), g Flensborg Maria Schrøder, f Flensborg. 10/2 33 sp Hjoldelund, 4/7 37 sp Holbøl, d her 30/4 70.

13. 1870-81 **Emil Christian Johannsen,** se sp Felsted.

14. 1882-86 **Simeon Gottfried Schumacher,** f Garding 18/4 1844. Forældre: Sp Oksenvad-Jels August Johann Friedrich S og Doris Helena Gottfriedsen. Imm Halle 63, c Gott 69 (2. kar m A), g 1) Had 24/9 73 Ida Marie Magdalene Ottilie Dora Elise Jürgensen, f Hamborg 17/11 55, d Holbøl 15/8 84. Forældre: Drogist Hamborg Peter Friedrich Rolof J og Marie Ahlmann. G 2) 29/4 86 Jane Hilda Woodfall. Forældre: Oberst Charles W og Anna Hole. 69 hjplærer Slesvig domsk, 70 pr Garding, 12/5 72 adj min Gram, 8/4 73 diakon Ullerup, 8/4 82 sp Holbøl, afsk 26/10 86, d Tweedt 15/6 87.

15. 1887-92 **Johann Otto Friedrich Beuck,** se sp Hørup.

16. 1893-99 **Johann Reimer Zerlang,** se sp Gram.

17. 1900-04 **Heinrich Ludwig Martin Richard Treplin,** se sp Løjt og Rømø.

18. 1905-12 **Karl Gustav Vogel,** f Ø Linnet 18/1 1876. Forældre: Sp Lysabild Fedder Edlef Julius V og Emilie Sophie Jacobsen. Dim Kiel, c

1903, g Margarete Hedewig Luise Hertel. 16/5 04 adj min Løjt, 19/4 05 sp Holbøl, 24/1 12 sp Vesterland, Sild, d Le Mare, Frankrig 16/7 15.

19. 1912-25 **Peter Andersen,** f Branderup 9/10 1882. Forældre: Gdr Vilstrup Peter A og Anna Christine Jacobsen. Dim Had 1904, c Kiel 11, g Holbøl 6/4 15 Maria Sophie Terkelsen, f Had 1/2 86. Forældre: Skoleinsp Had Terkel T og Jesica Clausen. 25/2 12 provincialvikar, 13/6 s å sp Holbøl, d her 15/10 25.

20. 1926-33 **Johannes Pedersen,** se sp Højdevangskirken, Kbh, d 31/5 1975.

21. 1934-40 **Ewald Børge Christensen,** se sp Ølsted-Torsted.

22. 1940-50 **Rudolf Bakkegaard-Olesen,** se sp Arninge, 22/5 65 sp Købelev-V, 69 sp Sjælør K, Kbh.

23. 1950-76 **Peter Jørgen Petersen,** f Egvad 15/11 1906. Forældre: Gdr Nicolai Peter P og Christine Møller. Dim Åbenrå 26, c 32 (h), g Egvad 5/6 34 Bertha Christine Bennedsen, f Egvad 10/8 09. Forældre: Bendt B og Catharine Marie Petersen. 27/12 32 hjpr Vorning-Kvorning-Hammershøj, 4/5 34 sp sst, 12/7 50 sp Holbøl, 25/5 56 provst Åbenrå provsti, afsk 1/12 76. Bm Danmarks Provsteforening 65, kasserer 68.

24. 1977- **Poul Anton Arendt,** f Vancouver, Canada 12/10 1948. Forældre: Domprovst Rudolph A og Else Engberg. c Århus 76, g 9/8 73 læge Kirsten Elisabeth Ebbesen, f 14/4 46. Forældre: Insp Peder Ellegaard Rosager og Esther E. Sp Holbøl 23/2 77.

Litt: Trykte kilder: Trap 1930, 1967; Statistiske Meddelelser 1968,8; Statistisk Tabelværk 1975 II. Danmarks administrative inddeling; Statistisk Tabelværk 1978 VIII. Registerfolketællingen 1/7 1976; P Nedergaard: Kirkelig Håndbog (Kir Hdbg) 1923-75. Teologisk Stat; Samme: Danske Præste og Sognehistorie bd I, bd IX B; samme: Særudgave af D P og S; Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938; Sønderjydsk Aarbog 1906; H Hejselbjerg Paulsen (H H P): Oplysningstiden i Hertugdømmerne 1773-1817. Sønderjydsk Aarbog 1934; Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes frembrud i Danmark, bd VII (A P T VII); L S Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca 1814-1920 I-II, 1978; Den danske Skolehåndbog 1945-78; E Horskjær: De danske Kirker, bd 18, 1970. Utrykte kilder: Generalsuperintendentens arkiv 1856-80; Åbenrå provstearkiv, begge La Åbenrå; Aage Dahls og P Nedergaards samlinger.

BOV

Af JWO og HP suppleret af Aage Poulsen

Topografi

Areal 9717 ha. Bov sogn omgives af Holbøl sogn i Åbenrå provsti, Tinglev sogn i Tønder provsti, rigsgrænsen samt Flensborg fjord.

Sognet er rigt i landskabelig henseende. En smal bræmme på ca 1 km langs Flensborg fjord hører til det østslesvigske frugtbare og lerrige bundmorænelandskab. Det danner et plateau med højder på 40-50 m og er i randen skarpt furet af tætliggende kløfter, der sammen med den velmarkerede kystskrænt udgør et meget særpræget og smukt landskab.

Langs grænsen til Holbøl sogn findes en udløber af randmorænen Bjergskov-Stagehøj, der er udformet som et småbakket og gruset land med største højde, 60 m, i Kollundbjerg.

En noget anden slags jordbundstype findes langs rigsgrænsen fra Flensborg fjord til Padborg. Den er en forgrening af fjordens tunneldal. Vest herfor går jordbunden over i den lavere og mere sandede Tinglevflade, der udgør langt den største del af sognet, og hvor højden falder til ca 25 m. I denne vestlige del ligger de store nåleskove Frøslev og Bommerlund plantage og ude i vestranden en del moser, bl a Frøslev og Kragelund mose, hvoraf mange dog er under afvanding.

Afblæsning og fygning har i de tørre dele af Tinglevfladen og dennes østlige grænseområde spillet en stor rolle for landskabsudformningen. Over et stort sammenhængende felt fra det punkt, hvor hovedvej A 8 skærer sognegrænsen, til rigsgrænsen ved Frøslev plantage findes et af landets største indsandsområder, hvor man møder veludviklede indsandsklitter og plane sanddækker, der fylder store arealer. Nogle af de større indsandsklitter bærer navnet polde, således Frøslev Polde (hvor Frøslevlejren blev bygget, jfr ndf). En anden dannelse består af flyvesand aflejret i form af en vold på indtil 3 m omkring en tallerkenformet lavning, i hvilken man finder klimper, d v s tørvelag på 10-30 cm, der hviler på smeltevandsflade eller flyvesand. Den største af disse klimper er på ca 8 ha, den mindste ca 40 m i diameter.

Bebyggelsen i sognet var tidligere meget forskellig, men den voldsomme erhvervsmæssige og trafikale udvikling har visse steder næsten fjernet den gamle landsbybebyggelse, og byerne Frøslev, Padborg og Bov er nu sammenbygget til et bymæssigt hele. Turisttrafikken har fået stor betydning for fjordkysten, der på denne strækning har stor sommerbefolkning. De nye hovedveje, amtsveje (og måske også den nye motor-

vej) har tiltrukket en landevejsbebyggelse. I den øvrige del af Bov sogn findes dog endnu storgårde og landsbyer, jvf ndf.

Hovedfærdselsårer er den i 1978 anlagte motorvej A 10 (E 3), der krydser grænsen sydvest for Frøslev, den østlige statsbane med den gennemgående internationale trafik, hovedvejen fra Åbenrå, der skærer grænsen ved Kruså (den gl. hovedvej A 10) samt den tværgående hovedvej A 8. Der er talrige spor af ældre tiders vejanlæg, således Oksevejen (Hærvejen) på strækningen mellem Bommerlund Plantage og det gamle broanlæg over Gejl å ved den tidligere Bommerlund kro.

Byer Bov med kirke, prg, kapellanbol, skole, kro (Kirkekroen); Padborg med det dermed sammenvoksede Frøslev med Frøslev-Padborg skole, tysk privatskole (Padborg Deutsche Schule), ungdomsskole, missionshuset (menighedshuset) »Sykar«, forsamlingshuset »Padborghus« med hotel, kommunal administrationsbygning, hotel »Axelhus«, politistation, toldstation, stadion, bank- og sparekassefilialer; Kruså med skole, told- og politistation, forsamlingshuse, 3 hoteller, bankfilialer; Fårhus med forsamlingshus og hotel; Kollund med skole, forsamlingshus, Mariadøtrenes institution Nordisk Sambo (en filial af Den (svenske) Evangeliske Mariavej, oprettet 1946), Julemærkehjemmet, plejehjem, feriehjem for toldfunktionærer, Grænsehjemmet (vandrehjem), 3 hoteller og anløbsbro for sejladsen Flensborg-Kollund; Smedeby med kro; Vejbæk; Kragelund; Kiskelund.

Bebyggelser Frøslev Mark; Frøslev Kådnermark; Kolonisthuse; Pluskær; Krathuse; Frydendal med kro; Østerbæk; Bejlhuse; Bommerlund; Bov Mark; Kiskelund Mark; Smedeby Mark; Kollund Mark med kro; Kollund Østerskov; Rønsdam; Vesterbæk.

Gårde Frigd, Harkær, Dubjerg, Lindgd, Oldemorstoft, Valdemarstoft, Kristiansminde, Vilmkær, Vestergd, Grønvang, Skyttehus, Hindholm, Hjortholm, Sønderhus, Prysang, Plantegd, Kragelundsgd, Bigd, Frydenborg, Mulsmark, C F-kasernen Padborg, tidl Padborglejren, tidl Fårhuslejren, tidl Frøslevlejren.

Skove Bommerlund, Frøslev og Kiskeskov plantager samt småskovene Åbjerg skov og Kollund Skovholm ejes af staten og administreres af Gråsten skovdistr. Private plantager er Bossens plantage, H Bechmanns plantage, Bov præstegdsplantage, I/S Frøslev Savværk og Emballagefabriks plantage, Mulmarks plantage, Fårhus plantage og Kruså plantage. Private skove er Kollund skov, Kollund Dyrehave og Kollund Østerskov.

Fredede oldtidsminder en runddysse og en langdysse i Kollund skov, en langdysse i Dyrehaven og et dyssekammer nord for Kollund, 10 høje, heraf 4 store omkr Frøslev.

Stemmeafgivelse (Der er ingen tal opgivet for stemmer til den ty rigsdag). *Ved folkeafstemningen 10/2 1920* 671 da, 510 ty (tilrejsende 58 da, 171 ty).

Ved flg folketingsvalg 21/9 1920 396 da, 184 ty; 107 s; 11/4 1924 478 da, 160 ty, 446 s; 16/11 1932 665 da, 205 ty, 860 s; 3/4 1939 1733 da, 372 ty, (s er nu optalt under da), 28/10 1947 991 da, 12 ty; 14/5 1957 2583 da, 194 ty; 23/1 1968 3620 da, 147 ty (Stat medd 1968,8). Efter kommunesammenlægningen 1970 offentliggøres stemmetal fra de gl kommuner ikke mere.

Før genforeningen gik sognets grænser anderledes. Den sydvestlige del indeholdende hele Frøslevområdet hørte til Hanved sogn syd for den nuværende grænse, medens samtidig den sydøstlige del strakte sig langt ind i Flensborg kreds. Disse 2 områder blev hhv tillagt og fraskilt ved grænsedragningen 1920. Samme år blev sognet flyttet fra Flensborg til Åbenrå provsti.

Under den prøjsiske administration hørte Bov sogn først under Flensborg herredsfogderi, og fra 1889 udgjorde det sammen med Hønsnap kommune i Holbøl sogn Bov amtsforstanderkreds. Frøslev hørte oprindelig til Harreslev amtsforstanderskab. Bommerlund hørte derimod under Tønder kreds, Løgumkloster herredsfogderi, og fra 1889 under Tinglev. Sognet var delt i kommunerne Bov med Padborg, Kruså med Kiskelund, Smedeby, Kollund, Vejbæk, Kragelund og Bommerlund.

Ved kommunesammenlægningen i 1970 blev Bov kommune dannet ved tillæg af Holbøl sognekommune.

Den ældre præsterække

1. **Jørgen Petersen,** sp Bov.

2. 1578-1630 **Laurits Mortensen,** f Stubdrup, Angel 1550. Dim Flensborg, imm Rostock 74, g Ida..., f Egvad 54, d 1635. 78 sp Bov, d her 30. Fader til (?) tysk sp St Magleby N Lauritsen.

3. 1631-57 **Johannes Petersen Conradi,** f Lysabild. Fader: Sp Lysabild Peter C. Dim Königsberg 1614, mag, g Margaretha..., d 55. 23 hofpr Lyksborg, 30 sp Adelby, 31 sp Bov, d her 23/3 57.

Embedet stod ledigt i 2 år.

4. 1659-99 **Ditlev Jessen,** f Flensborg. Forældre: Byfoged Flensborg Lorents J og Margaretha Clemmentsen (Catharina Clementz) af N Hacksted. Dim Königsberg 1644, imm Rostock 51, imm Helmstedt, imm Kbh 19/1 57, g Flensborg, St N Kirke 7/7 62 Anna Catharina Danielsd. Fader: Landsfiskal Garding Daniel Augustinus. 54 (?) feltpr Kongens livreg t hest, 59 sp Bov, d her 27/12 99. Fader til 5.

5. 1699-1732 **Daniel Jessen,** f Bov 19/11 1664, dim Flensborg 83, imm Kiel 19/1 s å, g Tønder 8/6 97 Marina Wessling, f Tønder 74. Fader: Kbmd Tønder Hinrich W. 13/5 93 adj min cum spe succ Bov, 27/12 99 sp sst, d her 17/1 1732. Fader til 6, sp Rødenæs Detlef J og sp Neuenbrook Daniel J. Svigerfader til sp Medelby L Fabricius.

6. 1732-65 **Henrik Jessen,** f Bov 12/4 1699, dim Flensborg 1719, imm Kiel 6/9 s å, imm Leipzig 23, g 24/2 34 Catharina Hedewig v Steding, d Bov 59. Forældre: Hrdfg Ugle hrd Johann v S og Christiane... 23/4 31 adj min cum spe succ Bov, 17/1 32 sp sst, afsk 8/4 65, d her 17/4 71.

H J førte sine kirkebøger omhyggeligt og anlagde flere registre. Han skal også have efterladt sig et ms til en beskrivelse af Bov sogn i året 1754, men det er dog aldrig blevet fundet. I øvrigt passede han sit embede med flid og troskab og fik i 1766 gennemført, at en ny præstegård blev opført (Bov sogn, 1969, s 184).

7. 1765-78 **Barthold Hoë,** f Flensborg 20/7 1737. Forældre: Kbmd Flensborg Gerhard H og Mette Cathrine Jesd Lorck. Imm Halle, imm Kbh 23/12 63, 19/4 65 sp Bov, d her 27/4 78. Det hedder om ham, »at han førte sit embede med megen velsignelse« (B S, sst).

8. 1778-89 **Johann Christoph Geisler** (ikke biograferet i bd IX B), f Slesvig 1/8 1727, imm

Halle, imm Kbh 29/6 51, g 1) Christina Margrethe.. Fader: Söhncke Brodersen, Læk. G 2) 20/9 74 Catharina Dorothea Schütz, f Kbh 9/11 31, d 16/12 92. Forældre: Proviantkommissær for Slesvig Christian S og Christiane Jacobi. 58 sp Okholm, 62 sp Brodersby-T, 78 sp Bov, 90 sp Tønder, afsk 96, d Slesvig 1809 (O Arends I, s 274).

9. 1789-99 **Christian Clausen,** f Flensborg 9/12 1739. Forældre: Kbmd Flensborg Nis Peter C og Maria Magdalena Petersen. Dim Flensborg 59, imm Helmstedt s å, c Flensborg 64, g 23/8 76 Catharina Margaretha Augusta Bay, d Adelby 7/6 1826. Fader: Overinsp Neuhöhern(?). 63 huslærer Treia prg, 65 kabinetspr Krummendieck, 69 huslærer Preetz og klosterpræd sst, 14/1 73 kat Altona Vajsenhus og tugthuspr sst, 76 sp Sahms, 79 sp Siebeneichen, 24/5 89 sp Bov, 99 sp Adelby, 2/6 26 konsistorialråd, d her 19/3 29.

CC var rationalist. Han skrev i 1791 en bog, der skulle tjene til forberedelse og oplysning i »Den korte Undervisning i Kristendom«, og som indeholdt en religionslære i form af spørgsmål og svar. I fortalen ivres der mod terperiet i den tidligere katekisation, og hans egne ideer herom udvikles. Men bogen afviger ikke meget fra de kritiserede, den behandler 134 spørgsmål på 136 sider!

Indførelsen af Adleragenden 1797-98 vakte stor modstand. De kirkelige myndigheder måtte i samråd med amtmanden skride ind over for de genstridige med bøder, afsættelse af 2 jurater og 3 dages fængsel til 2 andre. De pågældende havde trukket sp ned fra prædikestolen, da han herfra havde sammenlignet den gamle liturgi med en gammel vogn, der skulle repareres og have nye hjul, sat ham ud af kirken og beholdt nøglen. Det kedelige optrin fik ham til at bevæge amtmanden til formidle hans forflyttelse til Adelby. (B S, s 184-185; H H P sdj årb 1934, s 202; J Brodersen, s 74).

10. 1799-1819 **Daniel Petersen,** f Broager 6/1 1758. Forældre: Sp Broager Lorenz P og Anna Sophie Blechingberg. Dim Slesvig 75, imm Kiel 4/10 s å, c Gott 83 (3. kar), g 1) Ullerup 3/8 87 Anna Eleonore Posselt, f 2/1 67, d Holbøl 22/11 88. Forældre: Sp Ullerup Johann August Christiansen P og Eleonora Marie Christiansd Hammerich. G 2) Broager 6/5 90 Marie Louise Friederikke Posselt, f Ullerup 11/12 72, d Holbøl 31/1 94. Søster til 1). G 3) Kværs 19/1 96 Botilla Helene Posselt, f Ullerup 18/4 71, d Fjelstrup 29/1 1800. Søster til 1) og 2). G 4) 12/4 01 Caroline Friederikke Stange, f Flensborg. Forældre: Læge Flensborg, dr med Carl Friedrich S og Anna Sophie Albertz. 26/5 86 sp Holbøl, 6/11 95 sp Oksenvad-Jels, 26/8 96 sp Fjelstrup, 25/10 99 sp Bov, 12/10 19 sp Horst, d her 12/12 23. Fader (med 4) til sp Torslev-Lendum Philip P.

Om D P vides kun, at han blev udsat for en vis overlast fra kosaktroppernes side i 1814. Han og hans familie måtte søge tilflugt hos provst Georg Jakobsen, Flensborg. (C P, s 344; B S, s 185).

11. 1820-43 **Thomas Hoyer Jensen,** f Tønder 27/5 1771. Forældre: Rådmd Tønder, byfoged Nikolai J og Mette Magdalene H. Dim 90, imm Kiel 23/4 s å, imm Jena 92, c Gott 95 (2. kar), g 1) Flensborg 22/10 1802 Marie Dorothea Petersen, f Flensborg 23/9 82, d Bov 19/11 20. Forældre: Postmester Flensborg Sønke P og Marie Dorthea Laub. G 2) Bov 20/12 22 Anne Marie Margrethe Lützen, f Weddingstedt 15/7 83, d Bov 12/3 45. Forældre: Sp N Hacksted Sønke L og Lauretha Petrejus. 94 huslærer Trøjborg, 98 huslærer Fårgård, 8/5 01 pr Flensborg Helligånds K, 25/4 20 sp Bov, afsk 1/4 44, d Bov 13/12 46.

Th H J havde flere facetter. Teologisk set var han traditionel rationalist, og som prædikant var han ikke betydelig. Sognets folk var, klagede han, meget ukirkelige, de færreste gik i kirke, ikke engang i kirkebyen; kun få kunne bevæges til at deltage i katekisationerne, og nadverdeltagelsen gik stadig tilbage. Af teologiske arbejder udgav han kun en tysk oversættelse af Grundtvigs dimisprædiken (hvad der måske kunne tyde på, at han ikke var så rationalistisk endda).

Derimod viste han stor interesse for det danske sprogs officielle udbredelse i sognet. Hans synspunkt var praktisk betonet: når flertallet havde vanskeligt ved at lære og forstå andet end dansk, skadede det både kirke og skole, at der her kun måtte tales tysk. Det var gældende ret, fordi Bov sogn (indtil 1920) hørte under Flensborg provsti. Derfor indførte han 2 årlige danske gudstjenester, gav børn undervisning i dansk i præstegården onsdag og lørdag eftermiddag og søgte at udbrede danske bøger, ligesom han anbefalede lærerne at anskaffe danske bøger til lærerbiblioteket og at læse »Dannevirke«. Videre udgav han »Dansk Sproglære I-II« og »Dansk Læsebog til Brug i Slesvigske Skoler« samt »Hjælpebog til Skrivning i Dansk«. Regeringen tog ham denne aktivitet ilde op, især da han forsvarede den i en temmelig højstemt erklæring. Sagen førte derefter til, at han måtte søge sin afsked.

Han interesserede sig også for arkæologi og opdagede dels en gammel kirkegård, dels 2 kæmpehøje. En søndagsskole blev opretet på hans initiativ, og der blev foretaget visse ændringer i ritualet og de kirkelige skikke. (B S, s 185-186; A P T VII, s 139; C P, s 322).

12. 1844-50 **Andreas Hansen,** se sp Broager og s 26.

A H hørte vistnok til den kirkelige retning, han fik en betydelig kirkegang, og både gamle og unge deltog i hans katekisationer. Derimod interesserede han sig ikke for de sproglige problemer, men i 1845 ansøgte menigheden om, at der igen måtte blive holdt danske gudstjenester. Det ansøgte blev bevilget efter nogen modstand, og A H fik påbud om at holde 16 danske gudstjenester, hvilket han gjorde beredvilligt. I beretningen fra samme år oplyser han, at de danske gudstjenester nok blev godt besøgt, men at besøget dog var endnu talrigere ved de tyske.

Imidlertid opstod der snart gnidning mellem pastor Hansen og menigheden, først p ga a tien-

Haderslev Stift er det tiende og sidste bind af Dansk Præste- og Sognehistorie, der omhandler præsterne og sognenes kirkelige og folkelige historie især med henblik på tiden efter 1850; desuden meddeles præsternes data, hovedtræk af sognenes topografi og skolehistorie og oplysninger om kirkerne.

Af de foregående bind kan følgende hefter leveres:

Københavns Stift (i alt 8 hft.)	hft. 2-5 og 8
Fyns Stift (i alt 9 hft.)	hft. 1, 3-4 og 6-9
Roskilde Stift (i alt 11 hft.)	hft. 7 og 9-11
Lolland-Falsters Stift (i alt 4 hft.)	hft. 3
Århus Stift A (i alt 8 hft.)	hft. 1, 4-5 og 7-8
Århus Stift B. Randers Amt (i alt 9 hft.)	hft. 1-2, 4-7 og 9
Viborg Stift (i alt 12 hft.)	hft. 11 og 12
Ålborg Stift (i alt 11 hft.)	hft. 7 og 11
Ribe Stift (i alt 17 hft.)	hft. 1-6, 8, 10-14, 17 og registerhæfte

Ribe Stift, særudgave (den sønderjyske del, i alt 6 hft.) komplet.
Pris: 30 kr. pr. hefte. Særudgaven leveres komplet for 100 kr. ved bestilling af Haderslev Stift. Dens hft. 4, 5 og 6 dækker Ribe Stifts hft. 15-16, som er udsolgt. Et supplementshefte, udg. 1974, der ajourfører Københavns og Helsingør Stifter, kan leveres for 50 kr.

I redaktionen medvirker cand. jur. & oecon. John W. Oldam, lektor Henry Petersen og sognepræst Urban Schrøder, Varnæs.

Redaktionens adresse: Haderslev stifts historie, Institut for kirkehistorie, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Henvendelser vedrørende levering og betaling: Fru Ulla Lykke Rasmussen, Kornagervej 49, 2800 Lyngby, giro 8204799 (tlf. 02 - 87 95 36).

Subskriptionspris: 55 kr. Uden subskription: 70 kr.

Prisen skal kun dække trykning, moms og levering.